

SZOCIOLÓGIAI, SZOCIÁLPSZICHOLÓGIAI SZEMPONTOK
A NEMZETI ÉRZÉS ÉS TUDAT KUTATÁSÁHOZ

KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓ

1980

CSEPELI GYÖRGY
ELTE, SZOCIOLÓGIAI TANSZÉK

TARTALOM

I. fejezet

<u>A NEMZETI HOVATARTOZÁS KONDITIONÁLÓ TÉNYEZŐI.....</u>	2
A nemzeti érzés- és tudatvilág kutatási dimenziói.....	7
A nemzeti hovatartozás mint üzenet.....	9
A nemzeti hovatartozás mint élmény.....	22
A nemzeti hovatartozás mint szocializációs fejlemény.....	37
A nemzeti hovatartozás és a személyiség.....	54

II. fejezet

<u>IDENTITÁS ÉS MAGYARSÁG.....</u>	67
Kategorialitás.....	67
Kategoriális hierarchia.....	75
Identitás és helyzet.....	77
"Magyar" önmeghatározás.....	81
A "magyar" kategória referenciái.....	84

III. fejezet

<u>A NEMZETI ATTITÚD AFFEKTÍV ALAPJAI.....</u>	88
Az affektív potenciál.....	88
Intenzitás.....	94
Az affektivitás mint reflexió tárgya.....	95
Az affektivitás regisztere.....	97
Etnocentrikus beállítódás.....	106
Autosztereotípiák és az affektivitás iránya.....	111

A disszonancia redukciója és indukciója.....	116
Nemzeti autosztereotípiák.....	125

IV. fejezet

A <u>NEMZETI ATTITÚD KOGNITÍV SZERKEZETEI</u>	130
A nemzeti témájú kognitív elem fogalma.....	130
A történelmi múlt mint kognitív elemek anyaga - tényíté- letek.....	134
Polarizáció.....	140
Oktulajdonítási sémák mint racionalizációk.....	144
Dichotomizáció.....	152
"Történelmi geológia".....	155
Teljesítményekre vonatkozó kognitív elemek.....	173
Kulturális témájú kognitív elemek.....	176
Beszűkülés.....	173
Kompenzáció.....	162
Hazaelméletek.....	186
<u>ÖSSZEFOGLALÁS</u>	196
<u>IRODALOM</u>	209

„Ha az ember valahol él, és erre azért van esély, akkor nem mondhatja: VALAHOL SZÉP. Olyan lenne ez, mintha azt mondaná: A FELESEGEM SZÉP. Ami azt jelenti, hogy megnézetett a nő előlről, megnézetett hátulról, és a döntés eredménye, szerencsére, ez; MEG LEHETEK ELÉGEDVE, A FELESEGEM SZÉP.” Dehát ezeket a dolgokat nem lehet az ízlés szeszélyére bízni, nem lehet újra és újra felülvizsgálni: tetszik-e nekem. Szerencsére ez nem gyakran jut az észbe: az ember itt él, és nem turista. A turista átkozott kötelessége, és innét látszik a züllés mértéke, a lelkesedés; én ha akarok, fanyaloghatok is...”

/Esterházy Péter/

ELŐSZÓ

A szerző eredetileg a "saját csoport" és az "idegen csoport*" viszony szociálpszichológiáját vizsgálta, ám Magyarország nem kedvez a csoportközi viszonyok elvont kutatásának. A kelet-európai térfél eleven - s fájó - csoport-hovatartozásokkal teli, bár a kísérleti társadalomtudomány denaturált modelljei talán érzéstelenítő hatásúak lehetnek.

A kutatás tárgyát leszűkítettük. A magyarság-élmény konstituálódása került a középpontba. Nem vizsgáltunk politikai, ideológiai, gazdasági, történelmi vonatkozásokat. Az érdekelt, hogy a nemzeti érzés- és tudatvilág milyen elemekből, működésekből, szabályokból építkezik. A szárnyalóbb és teljesebb megközelítésekhez szokott olvasóban ez a tudásszociológiai redukció hiányérzetet kelthet.

A nemzeti hovatartozásnak nem az "input", hanem az "output" felől történő megközelítését választva szakítottunk a hagyománnyal, mely a nemzeti hovatartozást tartalmazó "üzenetben" sorsot keres. Az eredettel kapcsolatos tényezőket zárójelbe téve, a hétköznapi tudás-közeg foglalkoztatott bennünket, melyben a magyarság-érzés és -tudat nem küldetés, de nem is bélyeg, hanem természetes beállítódás, ahol az identitás, az effektivitás és a kognitív szerkezetek éppúgy jelen vannak, mint az élet valahány más profán dimenziójában.

A nemzeti lét és nemlét kérdéseivel viaskodók, a nemzeti színekre vak lényegkeresők egyaránt nyerhetnek, ha egy szociológiai és szociálpszichológiai szempontokkal birkózó dolgozatban - bárdolatlanul és tapogatózva - megpróbáljuk "a dolgot őt magát" nézni, kíváncsian tekintve a 70-es évek társadalmának arcába, megkérdvén, miként áll a magyarságról való mindennapi érzés és gondolkodás a szocializmus fennállásának harmadik évtizedében Magyarországon.

Először nyílik történelmi esély arra, hogy az ellentmondások és feszültségek ott jelentkezzenek, ahol a helyük van, s ne öltözzenek a nemzeti vagy a nemzetietlen jelző által izzóra hevített páncélba. Szűkítő perspektívánk legyen kihívás mindenkinek, aki történelmi, gazdasági, irodalomtudományi, politológiai és ideológiai szempontok alapján indított megközelítésből akar választ adni arra a valóság által feltett kérdésre, hogy mit jelent a nemzeti és nemzetközi létviszonyok mában sem meghaladott dialektikája az életvitelben, a kultúrában, a politikában, a jogban, a gazdaságban. A korszerű marxista tudományosság minden ágának közreműködésére van szükség, hogy jobban megérthessük és folytathassuk azt az őstörténet homályába ve-

zető sort, mely a magyar szintaxis szabályai szerint kimondott első magyar mondattal kezdődött.

***

Ez a dolgozat azokat az elméleti és empirikus eredményeket tartalmazza, melyeket a szerző 1976-1980 között az ELTE Szociológiai Tanszékén, a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban, az Ifjúsági Lapkiadó Vállalat Közvéleménykutató Osztályán végzett kutatásai során kapott. Az empirikus kutatómunka lényegét tekintve társas tevékenység, iparilag szervezett munkafolyamatokkal, műhelyvitákkal, ami, mind sokak közreműködését igényli. Köszönetet mondok a fentebb felsorolt intézmények munkatársainak, akik szóban, Írásban, technikailag az elmúlt években segítségemre voltak. Érdemeimben - ha vannak - osztoznak, hibáimért a felelősség kizárólag engem illet.

I. fejezet

A NEMZETI HOVATAJRTÓZÁS KONDICIONÁLÓ TÉNYEZŐI

BEVEZETÉS

Nincs könnyű helyzetben, aki az empirikus társadalomkutatás fogalmaival akarja rekonstruálni a nemzeti hovatartozás jelenségét. A hétköznapi gondolkodás a maga "természetes beállítódásában" magától értetődőnek s következésképpen további reflexióra nem szorulónak tartja, hogy az emberek itt és most Jé vagy y nemzeti csoport tagjaiként éreznek, gondolkodnak, Viselkednek, s a maga ökonomizáló eszközeivel elhárítja magától a kétértelműségeket, a határeseteket, valamiképpen a deviancia körébe utalva az önmagukkal éppen nemzeti hovatartozásuk miatt meghasonlottakat, vagy kettős-hármas kötöttségük folytán az azonosulást elutasítókat, esetleg az azonosulás folyamatában megrekedteket.

A művész számára normális esetben a nemzeti hovatartozás jelensége elsősorban élmény, a személyi tapasztalat ténye, éppúgy, mint a teasütemény íze, a húsleves párája vagy az első szerelem.* A tudományos megközelítést az teszi oly nehézé, hogy miközben ugyanúgy magára kell vállalja a nyilvános közlés konvencióiból adódó megkötöttségeket /formát, stílust, műfajt/, mint a művészet, nem számolhat a művészi hatás aranyfedezetével, amelynek lényege a közlő és befogadója közötti izomorfia, a de te fabula narrátor sokszor katarktikus, sokszor revelatív, de mindig személyhez közelférkőző eszméltető ereje.

Le kell tehát mondani az intenzív totalitás igényéről, s helyette jóval kockázatosabb palackpostára kell hagyatkozni: ha tudományos közleményt szerkesztünk. Szükségképpen csak egy részt - s nem is mindig a legfontosabb, leghényegesebb részt - ragadhatunk meg, vehetünk tüzetesebben szemügyre, abban a reményben, hogy vállalkozásunk folytatóra akad, hogy egyáltalán folytatható. A tudományos megismerés szabályait követő az extenzív totalitás szolgája. Egy kommunikációs háló részese, ki szükségképpen csak torzót alkothat, mely nem sugallja annak kikerekítésének a szükségét, nem parancsolja meg, hogy "változtasd meg, az életed"; pusztán az értelem mérlegére helyezi állításait, bízva abban, hogy valaki valahol folytatja, amit természeténél fogva sosem lehet tökéletesen végigvinni és befejezni.

Különösen áll ez a megállapítás az empirikus társadalomtudomány műveire, melyek szükségszerűen pillanatfelvételek, rajzai a kornak, a közegnek, melyről és melyben születtek, s rolandóságuk esélye nemcsak azért nagy, mert mire megíródnak, rendszerint változik az állapot, melyet leírnak, hanem azért is, mert eszközeikben sem léphetik át saját árnyékukat*

Mindebből pesszimizmusra következtethetnénk, az analitikus tudomány kisebbségi érzését olvashatnánk ki a teljeséget idéző művészi megismeréssel szemben, valójában az helyzet - bár a döntő szót csak a jövő történésze mondhatja ki - hogy korunk társadalmi problémáiról sokasodnak a társadalomtudományi művek, megismerő, szabályozó funkciójuk pedig sokkal jelentősebb és hatékonyabb, mint a művészi közléseké. Ha Bourdieu-nek igaza van abban, hogy lejárt a "szellem kistermelőinek" kora, akkor bizonyos, hogy az iparszerűen végzett kutató

sok megfelelőbb visszatükrözöl társadalmunknak, mint a hajdan oly nagybecsű lírai közlések, drámai konstrukciók, epikus üzenetfolyamok.... Elszemélytelenedik a szellem korunkban mind művelőit, mind tárgyait illetően, ez azonban nem elfajulás, utóvégre voltak korok - legutóbb a középkor -, ahol a manufaktúrák gyártottak remekműveket, és mindent egységes - habár transzcendens - világkép hatott át, ahol az egyén. anélkül maradt névtelén, hogy emiatt szenvedett volna.

Valami efféle tanúi vagyunk a modern társadalomkutatásnak is. A világ nem transzcendens többé, s az egység nem szellemi, hanem gyakorlati-evilági. De éppen a nemzeti problematika jelenidejű kutatása világít rá, hogy a gyakorlati egység elmentmondásai a szellemben kivannak feloldódni, egyoldalú, abszolutizáló, egymással versengő gondolati szerkezeteknek engedve teret a hétköznapokban éppúgy, mint a művészetekben és a tudományokban.

A nemzeti problematikáról lehet és kell hogy legyen mondanója a filozófusnak, a közgazdásznak, a történésznek, a nyelvésznek, pszichológusnak, szociológusnak. Mindeme megközelítések közös hátránya a tudomány már emlegetett analitikus módszere - azonban sajnos nincs más út. Túl sok szenvedély, emberirtó indulat tapad a nemzettel kapcsolatos jelenségekhez, hogy megelégedjünk a szuggesztív, "lélektől lélekiig" ívelő közlések történelmileg kialakult mintáival. Talán az új, iparilag szervezett gondolattermelés, mely a modern empirikus társadalomkutatást jellemzi, hozzásegíthet ahhoz, hogy elfogultságoktól megtisztítva, csak a megismerés izgalmától, a kíváncsiság örök emberi motívumától indítatva a tudomány hozzájáruljon az együttélés nemesebb, alantasságoktól mentebb formáinak megte-

remtéséhez, melyre különben a marxista társadalomelmélet a naga, gyakorlatban beigazolt korrelátumaival reményt keltő garanciákat jelent.

Ha mármost a jellemzett körülmények folytán - kiteljesítendő kép reményében - lemondunk a jelenidejű totális megragadásának igényéről, s megmaradunk a magunk szabta kereteken belül, ki kéli jelölnünk kompetenciánk határait, sőt tud az empirikus szociológia és szociálpszichológia magyarországi nevelője a 70-es évek végén elmondani a magyar nemzeti érzés- és tudatvilágról? Ha a válasz szegényesnek, szűkösnek és részlegesnek is tűnik majd, abban nemcsak a szubjektív tényezőknek - felkészületlenségnek, tájékozatlanságnak, alkalmatlanságnak - jut szerep, hanem abban a kedvezőtlen történeti-társadalmi helyzet is kifejeződik, mely Magyarországon eredendően nem kedvez a társadalmi jelenségek analitikus tárgyalásának, s különösen nem a nemzeti érzés- és tudatvilág kutatásának, éppen a már említett szenvedélyek és a joggal-jogtalanul a nemzeti érzés és tudat zavaraira visszavezetett történelmi katalizmák folytán.

A nemzeti érzés- és tudatvilág kutatási dimenziói

A nemzeti hovatartozás társadalmilag feltételezett és a tapasztalatba egyénileg beépített voltánál fogva úgy tűnik, hogy átfogó kutatása során legalább négy feltételt kell egyidejűleg figyelembe venni.

Az első kutatási dimenziót a nemzeti hovatartozás történeti-társadalmi előfeltételei jelentik, melyek:összességét erre sajátosan felfogott üzenetként határozhatjuk meg, mely üzenetet

a társadalom múltja és jelene egyszerre közvetíti személyes és személytelen kommunikációs módokon keresztül a társadalom tagjai számára. Felfogásunk szerint kultivációs mechanizmusról van szó, mely rejtett fontában meghatározott világképet sugall a lét, a prioritások, értékek és az oksági összefüggések tekintetében.

A második kutatási dimenzió az üzenet hatásait meghatározó tényezőcsoportra utal. Itt mindenekelőtt a hétköznapi életbe beágyazott személyes világ tekintetében kifejtett hatásokra gondolunk, melyek következtében a társadalom tagjai társadalmi létük eltérő feltételei által meghatározottan, következtésképpen eltérő mértékben és eltérő jelleggel a társadalmi világ különféle jelenségeire, történéseire - esetünkben elsősorban a nemzeti vonzatú témákra - a számukra kultivációs úton rendelkezésükre bocsátott értékek, normák, attitűdök, nézetek, előítéletek és sztereotípiák aktív kombinálása útján reagálnak.

A harmadik kutatási dimenzió az egyéni szocializációra vonatkozik, vagyis az egyén társadalomba való belenövésének folyamatára. E szempont jogos volna mellett szól, hogy a társadalmi viselkedést motiváló tényezők beépülésének ideje korántsem mindegy a motiváció minőségét illetően, s a szocializáció szekvencia egyes állomásainak kihagyása nemcsak a társas-érzelmi életre való alkalmasságra hat ki, hanem a különböző társadalmi nagycsoportokhoz - így a nemzethez - fűződő tagsági viszony természetét is meghatározza.

A negyedik kutatási dimenzió a szocializáció eredményeként kialakult és a társadalomban ténykedő ember mint egyedi személy sajátosságaira utal abban a vonatkozásban, hogy a személyiségnek, nevezett pszichikus rendszer milyen mértékben és milyen

jelleggel válik érintetté a nemzeti csoportban való tagsága által. A személyiség dimenziója tűnik a legnehezebben hozzáférhetőnek, hiszen koránt sincs egyetértés az irodalomban ebben az intim szférában, melyet leginkább talán egyedi élet-történetként foghatunk föl, mi az, ami valóban s kizárólagosan pszichikus és mi az, ami a mikrotársadalmi történések által közvetítetten társadalmi hatás.

A nemzeti hovatartozás mint üzenet

Az egyszerű empirikus tény, hogy valaki x vagy y nemzeti csoport tagjának tartja magát, illetve - s ez bonyolíthat íja a képet - őt is annak tartják /e distinkció Mertontól ered/, mélyreható társadalmi és történeti előzményekre vezethető vissza* E munka keretei nem teszik lehetővé a nemzeti hovatartozás mint az önmeghatározás egyik társadalomlélektani eszköze történelmi előzményeinek teljes számbavételét, pusztán csak utalhatunk rá, hogy sarkalatos történelemszemléleti problémáról van szó, mely végsősoron a nemzet historikuma és a történelem nemzeti szemlélete közötti választás kérdését veti föl. A magyar irodalomban felfogásunkhoz legközelebb Szűcs Jenő /1974/ megoldása áll, aki egyértelműen úgy ítél meg, hogy a történelem nemzeti szemlélete maga is történeti jelenség, mely része a nemzet valóságos historikumának, s mint ilyen, nem kevésbé felelős azért a sok torzulásért, ferdítésért és sematizálásért, mely általában a tényeket és valós összefüggéseket preconcepciókkal és dogmákkal helyettesítő gondolkodási rendszereket jellemzi /Rokeach, 1960/.

Mindazonáltal helytelennek véljük az efféle - a romantika, korából eredő - nemzetközpontú történelemfelfogást pusztán episztemológiai alapon bírálni, hiszen a funkcionális elemzés nyilvánvalóan azt mutatja, hogy valós társadalmi szükségletek munkálnak a mégoly hamis mítoszok és legendáriumok célja is. A marxista elemzés meggyőzően mutatja ki, hogy miféle érdekek jegyében kerülnek felhasználásra a saját nemzeti csoportra vonatkozó "zárt nézetrendszerek". De miért éppen a nemzeti csoportra vonatkozó nézetrendszerek oly hatásosak?

A nemzeti hovatartozás érzése és tudata természetadta módon nem keletkezhet, nem úgy empirikus tény, mint az évszaké: váltakozása vagy a szomjúsága Festinger /1976/ a valóság társadalmilag konstruált oldalát, melynek megismeréséhez nem elegendők az életben maradáshoz szükséges, természetadta módon megszereshető ismeretek és eljárási szabályok, "társadalmi összehasonlításra" szoruló ismeretek forrásaként tárgyalja. A nemzeti hovatartozás kétségtelenül az utóbbi forráshoz tartozik.

A társadalmi összehasonlítás a vélemények összehasonlítását jelenti, s ez csak kommunikáció útján mehet végbe. A nemzeti hovatartozással kapcsolatos vélemények összehasonlítása esetében a Festinger által tárgyalt egyszerű hétköznapi tasakhoz képest a helyzet annyival bonyolódik, hogy a kommunikáció nem korlátozódik hétköznapi személyes érintkezésekre, hanem hí tárai mind időben, mind térben kitolódnak.

Szigorúan empirikus logikát alkalmazva /tehát a mérhetőség, és a bizonyíthatóság követelményeire gondolva/, a szociológus joggal elemzi a társadalmat kommunikációs rendszerként /Szecskő, 1971A A kérdés már csak az, hogy miként kapcsolhatjuk össze a nemzeti hovatartozás jelenségét /melynek történeti

előzményeit meghatározott társadalmi előfeltételek függvényének ismerjük el/ és a társadalom kommunikációs rendszerként való felfogását. A válasz szükségszerűen hipotézisekre, fog korlátozódni, s inkább egy leendő kutatás vizsgálati dimenzióira utal, mintsem hogy bizonyított elméleti megállapításokra adna módot.

Úgy tűnik, négy típusa van azoknak a kommunikációknak, amelyek végeredménye az egyén felől szemlélve az az Önbesorolás, hogy "én x nemzethez tartozom". Brudnij szovjet filozófus vehette föl a gondolatot, miszerint a társadalmi nagycsoportok - s így a nemzetek is - diakron kommunikációs rendszerek, aholis az elhangzó üzenet a forrástól elszakadva tovább él és hat, jóllehet nem feltétlenül ugyanazzal a jelentéssel, melyet a forrás tulajdonított neki. Ám a nemzeti hovatarozásra vonatkozó társadalmilag létrehozott üzenet - melynek strukturális elemzésére még sort kerítünk - lényegi sajátossága éppen ez a jelentésbeli rugalmasság, hasonlóan ahhoz, amit Bourdieu a vallási hovatarozásra vonatkozó üzenet elemzésekor kimutat. "A képzetek és gyakorlatok rendszereinek struktúrája - írja Bourdieu a vallási üzenet jellemzésekor - azzal erősítheti meg misztifikáló hatékonyságát, hogy az egység látszatát kelti, miközben néhány közös dogma és szertartás mögé rejti a lét legalapvetőbb kérdéseire adott hagyományos válaszok homlokegyenest eltérő értelmezéseit." Egyetlen olyan világvallás sincs, amely ne rendelkezne - a jelentések és funkciók illetén sokrétűségével." /Bourdieu, 1978. 194-195. old./ Nos, a "jelentések és funkciók illetén sokrétűsége" hasonló szociológiai eredmény mellett a nemzeti hovatarozásra vonatkozó üzeneteket is jellemzi. A diakron kommunikáció azonban nemcsak a múltból érkező üzenetek jelen hatását: jelenti,

hanem a jelenben született s a jövőnek irányuló kommunikációt is ide kell értenünk. Két típussal van tehát dolgunk, az egyik típus a múlt-jelen-távolságot hidalja át, a másik típus a jelenből a jövőnek üzen. E megkülönböztetés a formális leírás szintjén igaz: funkcionálisan mindkét diakron-típus a társadalmi nagycsoport jelen állapotát igyekszik fenntartani, erősen félő tehát, hogy a közleményeket szükségszerűen jellemzi a Szűcs Jenő által elítélt historizáló jelleg, hiszen egyetlen nagycsoport érdeke sem lehet a bomlás, nem lehet célja annak a közömbösségnek tárgyszerű, de egyben irtóztató ürességérzetet keltő bemutatása, mellyel a történelem teremtményeivel, egyénekként mint nemzetekkel egyképpen - valójában viseltetik. /E gondolat Goethétől való, bár ő a természet közömbösségéről beszél teremtményeit illetően, de hát mi más lehet a természet az ember számára, mint a történelem maga./

A diakron kommunikáció mellett, logikai szükségszerűség a szinkron kommunikáció feltételezése is, melynek feladata a nemzeti hovatartozásra vonatkozó üzenet aktualizálása, az egyáltalán adódó jelentések és funkciók közül az éppen érvényesek kiemelése.

Egy másik, a kommunikáció közegét minősítő szempont lehet a kommunikáció személyes avagy személytelen módjának a megkülönböztetése. Személyes kommunikáció alatt azt értjük, amikor a közlés interperszonális térben zajlik, szemben a közlés személytelen módjával, ahol a közös jelentések köre csoportokra, tömegre vonatkozik.

Az idői és közeg-szempontok keresztezésével jutunk el a nemzeti /s feltételezhetően más nagycsoport vonatkozású/ témák kommunikálásának négy típusához. E típusok a következők:

1. Biakron - személytelen /a hozzáférhetőség nincs korlátozva, például könyv, vers, festmény, épület/.

2. Diakron - személyes /a hozzáférhetőség személyre szabott, például levél, emlékkönyv, amatőr fénykép/.

3. Szinkron - személytelen /a hozzáférhetőség nincs korlátozva, például szónoklat, ének, színelőadás/.

4. Szinkron - személyes /a hozzáférhetőség személyre szabott, például beszélgetés, nótázás/.¹

E négyféle kommunikációs típus együttesen van jelen a nemzeti hovatartozásra vonatkozó üzenet társadalmi közlésében. E képzeletbeli közlésmintát vennénk egy időpillanatban a társadalomból, akkor például egyszerre találnánk Vörösmarty Szózatát magoló /esetleg olvasó/ diákot, ükapja 48-as levelezésében bogarászó késői utódot, egy ünnepélyes, Himnuszt éneklő csoport; és valamilyen aktuális nemzeti témát megbeszélő szűk társaságot. Nyilvánvaló, hogy e négy típus igencsak különböző arányokban fordulna elő közlésmintánkban, helytől, időtől és szereplőktől függően, de a lényeg, hogy mindegyik kommunikációs típus ugyanannak a stratégiának a különböző taktikai változatait képviseli. Melyek e stratégia dimenziói?

Gerbner /1977/ kultivációs elmélete segítségével válaszolhatunk a kérdésre. A tömegkommunikáció társadalmi hatásait tárgyaló elmélet azon a feltevésen alapul, hogy a társadalom tagjaira irányított közlésszuehatag mögött rejtett struktúra lappang,

¹ Némiképp hasonló osztályozást találunk Sombartnál, aki megkülönböztet individuális címzethez, illetve kollektív címzethez küldött üzenetet, de nem keresztezi ezt a szempontot a diakron-szinkron-szemponntal. Vö.: Sombart, W. 1921. Der moderne Kapitalismus. München u. Leipzig: Duncker und Humboldt. II. k. 362-558. old.

melynek lényege - s az elmélet újdonsága ebben az állítás-tan rejlik - nem annyira abban van, hogy választ ad a társadalom egyéneiben, kisebb-nagyobb csoportjaiban felvetődő kérdésekre,., hanem e struktúra lényegében eleve megszabna a felvethető kérdések körét.

A társadalmilag intézményesített kultiváció kutatásának egyik szociológiai problémája, hogy kik és hogyan szabályozlak a kommunikációs folyamatokat, kiknek milyen érdekei érvényesülnek az üzenet e tágabban megfogott kereteinek megszabásakor. Gerbner álláspontja közel jár a marxizmushoz akkor, amikor e kérdés kapcsán rámutat, hogy az üzenetrendszer, a barira kultivált feltevések, szimbolikus képek a társadalom hatalmi struktúrája függvényében alakulnak vagy változnak. Hozzátehetjük azonban, hogy a megfelelés valószínűleg nem mechanikus, pontosabb leírásakor a "hatalmi struktúrát" mindenképpen fel kell bontani a gazdasági hatalom, a politikai uralom és a kulturális hegemonia viszonylag autonóm tényezőire /Gramsci, 1977/- amikor is a kultiváció nyilvánvalóan az utóbbi tényező kapcsán tárgyalandó.

A közlésfolyamban elhelyezkedő egyes közlések különböző hangsúlyú elhelyezése, csoportosítása, valamint a köztük való szelektálás eredményeként jön létre a Gerbner által emlegetett rejtett struktúra, a társadalom uralkodó érdekeit legitimáló stratégia. Első dimenziója a lét, ami a közfigyelem felkeltése, irányítása révén voltaképpen megszabja, hogy a társadalom tagjai hic et nunc éppen mit tarthatnak egyáltalán létezőnek.' A különböző létezők nyilván nem azonos fajsúlyúak, abban is el kell igazítani a befogadókat, hogy mi mennyire fontos, minek van mivel szemben elsőbbsége. Ezt jelzi az egyes kultivált lét-

elemekre fordított hangsúly. A harmadik dimenzió azt határozza meg, hogy a létezés és a fontosság dimenzióiban elemzett referencia-tárgyaknak mi a társadalmi értéke, vagyis a rejtett üzenet előírja, hogy mi számíthat rossznak és mi számíthat jó-nak. Ebben a kérdésben a bemutatás tendenciája szolgálhat a elfogadók számára eligazításul.² Végül a rejtett üzenet feladata, hogy a létezés, fontosság és érték tekintetében behatárolt referencia-tárgyak kauzális viszonyait is megvilágítsa, s ez az összefüggések dimenziójában történik.

Önmagában is jelentősnek tarthatjuk Gerbner tömegkommunikációs-elméletét, ám az elmélet igazi erénye, hogy nemcsak a tömegkommunikációra alkalmazható, hanem minden kommunikációs eredetű, kulturálisan meghatározott regulatív szerepet betöltő világkép esetére áll.

A nemzeti hovatartozás, melyet legalább négy típusú kommunikációs mechanizmus közvetít az egyénhez - melyek sorában a tömegkommunikáció csak az egyik -, szintén leírható kultivált képként, ugyanazokkal a dimenziókkal, mint amelyeket Gerbner a maga elméletében megkülönböztetett. A szociológia Sumner /1907/ nyomán etnocentrizmusnak nevezi azt az ideologikus gondolkodási rendszert, mely a világot elsődlegesen a saját csoport vonatkozásában írja le és értelmezi az adott csoport számára érvényesen /ez rendszerint nem egyezik, illetve ütközik más csoportok gondolkodási rendszereivel/.

Az etnocentrikus gondolkodási minták - melyek rendszerint eleven érzelmi és viselkedésre ösztönző hatóerővel rendelkeznek - azért lehetnek "jelentések és funkciók" tekintetében sok-

² Az érték-dimenzió tekintetében a mai magyar tömegkommunikáció analízisét adja Szecskő Tamás: Értékek a társadalom napi-rendjén című cikkében. (Társadalmi Szemle, 1979. 9. sz.)

rétűek, azaz azért képesek korról korra megújuló jelentéseket fölvenni s egymástól érdekellentétekkel elválasztott társadalmi rétegek és osztások számára kezes tudati zavarként szolgálni, mert a négy dimenzió, melyek mentán jelszószerűségükben a világról adott képet megszerkesztik, a hétköznapi gondolkodás mindenki számára közös műveleti szabályait követi /Schütz, 1970/ – hiszen a tipizációknak és relevanciáknak közös rendszerére épül -, s ily módon a társadalmi csoport tagjai közötti egység pszichológiailag legalább annyira valóságos, mint amennyire szociológiailag illuzórikus*

Mivel máj társadalmi közlések mintája nincs birtokunkban, de még-az egyes közlési típusok tekintetében sem rendelkezünk kimerítő kultivációs elemzési eredményekkel /ez a hiány különösen fájó a diakron - személytelen típus termékei tekintetében, ahol a módszertani kérdések már megoldottaknak tekinthetők/, a csoport-hovatartozási minták társadalmi kultivációs dimenziói szemléltetésére kénytelenek vagyunk egy időben távoli, felettébb ellenszenves modellt választania Mai viszonyaink közepette már csak a diakron-kommunikáció tiltott darabjainál te-
 1 alhatunk ilyen tiszta eseteket, melyek azonban a világ most születő fiatal nacionalista ideológiái számára ma is érvényes mintát képeznek.

A maga korában Fülep Lajos röntgenfelvételszerű pontossággal készített látteleletet erről a sugallt gondolkodási modellről. A jelszó, az eszme majma, szakasztott úgy viselkedik, mint az eszme, vallásos, erkölcsi, tudományos szint ölt, logikával dolgozik, fejlődik is, s a fejlődést felhasználja, előre lát, ösztönszerű egyszerűséggel készíti rendszerét, s megfonnál egy egész világot, minden részében; igazában csak utólag derül

ki róla, mily kitűnően operált, hogy becsapta híveit, milyen pusztaság marad utána, mennyi mulasztás, mennyi elvégzetlen, közben egymásra tornyosuló s már elvégezhetetlen feladat, milyen szellemi és erkölcsi hullamező, mekkora pusztulás."³

Bontsuk föl most az analízis eszközeivel ezt a képet, s nézzük meg röviden, hogy egy olyan társadalomban, mely történelmileg meghatározott gazdasági, politikai és kulturális realitások folytán egységes és abszolutisztikus hovatartozási minta kultivációjával mérgezi önmagát, miként alakulnak eme ideologikus üzenet dimenziói.

A lét dimenziójában ez a minta azt sugallja, hogy a saját csoport és az idegen csoport közötti különbségek természetadta módon léteznek és totálisak. A fajelméletek - melyek az etnocentrikus gondolkodási minták leplezetlenül eltúlzott, s ily módon ideális demonstrációs lehetőségeket tartalmazó változatai - ezt a hamis lét-premisszát nyíltan ki is mondják: "Csodálatos, hogy eddig csupán az állat- és növényvilágban voltak hajlandók elismerni az emberek faji kérdéseket. De magában abban a tényben, hogy a földön fajok fejlődtek ki, egy nagyszerű erkölcsi és isteni gondolat rejlik."⁴

A csoport-hovatartozási alapon megfogalmazott létalternatíva fontossági összefüggése nem kevésbé egyszerű: minden ami az ingrouppal /azaz a saját csoporttal/ összefügg s rá vonatkozatható, fontos és elsőbbséget élvez. Ez így önmagában nem kifogásolható, hiszen az elemi pszichológiai megfontolások is amellett szólnak, hogy mindaz, amiben az emberek érintettek

³ Fülep L. A nemzeti öncélúság.; Esszépanoráma. Bp. 1978. Szépirodalmi Kiadó. II. köt. 423. old.

⁴ Ennek és a többi hasonló idézetnek, valamint az így rekonstruált modellnek a forrása a magyar országgyűlés jogi bizottságában az első /1938-as/ zsidótörvény mellett felszólaló képviselők beszédeinek jegyzőkönyve.

érik magukat, nyomósabban esik latba a számukra, mint az, amit távolinak, önmaguk számára irrelevánsnak élnek még, „Az etnocentrikus üzenet” szélesebb összefüggésében azonban es a szelektivitás mélyreható következmény ékkel jár: elzárkózást p ignoranciát, a viszonyítási alapok beszűkülését eredményezi, amit magyar viszonylatban a maga nemében tökéletesen fejez ki a következő szállóige: "Extra Hungariam non est vita, et si est, non est ita."⁵

A csoportkülönbségek abszolutizálásának és fontosságának kihangsúlyozásának talaja az érték-dimenzió centrális szerepét kap. A társadalmi, tényekre vonatkozó hétköznapi gondolkodásban az értékelésnek amúgyis nagy szerep jut, hiszen ezáltal a cselekvés akkor is lehetővé válik, ha pontos és tényszerű ismeretek nem állnak vagy nem állhatnak rendelkezésre. Jónak és hasznosnak számít mindaz, ami-az ingroupnak az /ide illik az az angol szállóige, miszerint "my country, wrong or right"/ és káros, ami az ingroupnak árt. Ha a lét és fontosság dimenzió "etnocentrikus ontológiának" felelnek meg, ez a dimenzió kétségkívül "etnocentrikus etika" alapja, aminek végzetes következményeit nem kell ecsetelni, a történelem számtalan példát tartogat illusztrációképpen. Végző rosszként ez az etika egy valóban elháríthatatlan bünt jelöl meg, azt ugyanis, hogy az idegen csoport más, mint a saját csoport. Ez az önmagában Is-irő jellegű megállapítás az érték-dimenzió holdudvarába kerülve minden további konfliktus forrásává válik. Ha a saját csoportot etnián jelzővel illetjük, s az idegen csoportot a nem

⁵ E szállóige történetéhez lásd: Tamai A., 1969. Extra Hungariam non est vita... Bp. Akadémiai Kiadó.

etnián jelzővel jelöljük, a következő idézet modellszerűen szemlélteti ezt a szörnyű /mert művi, de ugyanakkor pszichológiaiilag valós/ konfliktust: "A nem etnián lakosság idegalkatánál, egész lelki és testi konstrukciójánál fogva bizonyos kérdésekre másképpen reagál, mint a lakosság etnián részete. Ez a megállapítás bizonyítottnak veszi azt, amit bizonyítania kellene, a bizonyítást azonban az "etnocentrikus ontológia" már elvégezte. Így az értékelő következtetés már önként adódik. "A nem etniának képtelenek nagyházi beleolvadni az etnián nemzeti létbe, az etnián társadalom testébe és nem tudnak azzal organikus kapcsolatba jutni, hanem megtartják a maguk különleges egységét."

Az abszolút pozitívan bemutatott saját csoport és az abszolút negatívan bemutatott idegen csoport között természetesen adódó konfliktus nem feltétlenül szükséges velejárója, de többnyire mégis következménye az etnocentrikus gondolkodási mintának. A konfliktus a hétköznapi gondolkodás számára /melynek szükségleteit maximálisan figyelembe véve születnek a leg- raffináltabb csoport-hovatartozási ideológiák is/ tűrhetetlen disszonanciát jelent, melynek redukciójára erős a késztetés /Festinger, 1957/ Az összefüggés-dimenzió feladata a redukció elősegítése. A valóságban többnyire reménytelenül bonyolult az oknyomozás. Sokszor okságról szó sincs, a jelenségek véletlenül járnak együtt, esetleg közös - habár felderítetlen - ok hatására jelentkeztek. Máskor kölcsönhatásról van szó inkább, a valós oksági összefüggésekre pedig a soktényezős meghatározottság jellemző.

Az "etnocentrikus logika" a hétköznapi tudás leegyszerűsítő hajlamára apellálva a társadalmi jelenségek oksági összefüggéseit leegyszerűsíti és egyetlenegy dimenzióba ágyazottam

szemléli. Ez a dimenzió a saját csoport és a sasi.: csoport konfliktusa. A racionalizációs működések egész fegyvertára található meg e "logika" részeiként Önigazolás, kivetítés, bűnbakképzés, szelektív összehasonlítás mind egyetlen célt szolgál:⁶ olyan oksági benyomások kiépítését, melynek lényege a saját csoport véttelenségének, ártatlanságának, jóakarátának bemutatása, szemben a rázúduló idegen erők rosszakaratával, tartósan és ideiglenesen ható kudarcokozó befolyásával.

Az etnocentrikus gondolkodás intézményesült mintáját ideológiának nevezhetjük a szónak abban az értelmében, hogy valamely nemzeti csoporton belül adott politikai erőcsoportok által képzett és intézményesített, kultivált gondolkodási keretéről van szó, melyek az adott nemzet problematikáját tekintve állapot-meghatározások és céltételezések /Szabó, 1978/, £2 a megfogalmazás-nem zárja ki az ideológiák olyan felfogását, mely kizárólag azok politikai tartalma felől közelítve tagad .is a szorosán vett "nemzeti" /etnocentrikus/ ideológiák létezését.

Az etnocentrikus ideológiák fentebb bemutatott modellszerű elemzése kapcsán könnyen az a félreértés adódhat, miszerint pusztán az uralkodó érdekek racionalizációs áttételeződéseit kell ezekben a társadalmi tudati képződményekben látnunk, melyek hamis, félrevezető, a tömegek gondolkodását megzavaró jellegét leleplezve, lényegében azok elutasítására kell helyezkednünk, s a keletkező úrt az osztály viszonyok igazi természeté-

⁶ E mechanizmusok kiépülésének és funkcionálásának szociálpszichológiáját jól szemlélteti az az esettanulmány, melyet Halász László készített az 1978-as argentinai futballvilágbajnokságon részt vett magyar válogatott kudarcát követő magyaráztatások, racionalizációk kapcsán, lásd: Halász L., 1953 Önáltatások körforgása. Valóság, 9. 93-99. old.

nek megfelelő, a társadalmi haladás cselekvési programját fogalmazó ideológiai képződményekkel kell betöltenünk, A következő fejezetben, részletesen igyekszünk kifejtetni, hogy az a fajta kritika /noha premisszái vitathatatlanul érvényesek/ illúziókkal terhes, ugyanis különbséget kell tenni egy intézményesített módon kidolgozott és felhasznált, terjesztették a logikus csoport-hovatartozási gondolkodási minta - mint amilyen például a nacionalizmus - és annak a mindennapi gondolkodásra jelentkező variánsai -, mint például az emberek nemzeti keretvilág szerint történő besorolása - között. A kettő természetesen nem független egymástól. De míg az előbbi esetben jogosult a radikális kritika, az utóbbi esetben alapos mérlegelés tárgyául kell tenni, hogy tulajdonképpen miféle szükségletek azok, amelyek az embereket olyan közösségek keretében tartják, melyek határai személyes világukon túl végződnek, s ily módon a közösség csakis jelek és jelentései révén tudatosulhat tagjaiban.

A korábban bemutatott modell elemzése kapcsán másik félreértés forrása lehet, hogy megfigyeljük arról, hogy - bizonyos ritka kivételeket leszámítva, melyek azonban fontos kivételek, mint például a náci harmadik birodalom - a társadalom kommunikációs rendszerében a reális létviszonyoknak megfelelően a preferált hovatartozási minták kultiválásán túl egyrészt más, versengő hovatartozási minták is forgalomban vannak /pl. az adott társadalom keretein túlmutató hovatartozási minták, lokális hatósugarú minták/, másrészt olyan ideológiák is bekerülnek a kommunikációs rendszerbe, amelyek egyéni választásra, döntésre bízzák a különböző csoportokban való részvétel dolgát. A politikai csoportosulásokban való részvétel - mely adott esetben

éppúgy alapozódhat a "természetes" etnocentrikus hovatartozásokra, mint azok radikális megtagadására - például kifejezetten ilyen. Az etnocentrikus vonzatú témák kultivációja alternatívákban bővelkedő ideológiai térben történik. Mindazonáltal végzetes volna az embert úgy szemlélni, akinek egyedüli témája, hogy milyen csoport tagjának tekinti magát." A társadalom tagjainak többsége olyan viszonyokba ágyazva él, ahol teljesen a hovatartozás áll a középpontban, hanem olyan egzisztenciális kérdések, mint például a munkavégzés és jövedelemszerzés, a családi élet vagy a szabad idő eltöltése. De az is redukció lenne, ha nem vetnénk számot a hovatartozással kapcsolatos pszichológiai problémákkal, mert mind a társadalom mind az egyének életében vannak olyan helyzetek, ahol egzisztenciális problémává válik annak az egyszerű kérdésnek a megválaszolása, hogy "ki vagyok én? "

A nemzeti hovatartozás mint élmény

Musil - noha nála metszőbb gúnnyal kevesen írtak a nacionalizmusról - joggal mutat rá, hogy a nacionalizmus nem a hadiszállítók találmánya. Ha a hadiszállítóknak - vagy szociológiaiig pontosítva a képet, az uralkodó osztályoknak - érdekükben is áll a saját nemzeti csoportot kizárólagosként meghatározó etnocentrikus ideológia kifejlesztése és terjesztése, ez távíró sem jelenti azt, hogy az embernek nem áll érdekében - s Lenin nyomán tegyük hozzá jogában - önmagát meghatározni, miként tette azt az Osztrák-Magyar Monarchia állampolgára a századfordulón, Leinsdorf gróf /és a kor dogmatikus marxistái/nagy meglepetésére, kijelentvén, hogy ő "lengyel, cseh, olasz, francia

uli, ladino, szlovén, horvát, szerb, szlovák, rutén vagy oláh³
 A példa ma sem vesztette el időszerűségét, ma sem érdeke egyetlen országnak sem, hogy "kimondhatatlanságába" pusztuljon bále.⁷

Önmagunk "kimondásának", meghatározásának szüksége nem valamiféle antropológiai alapszükséglet, hanem a mindennapi életbe való beágyazottság által támasztott követelménye. A mindennapi életre a történelmi és kulturális változatosság rányomja bélyegét. de szerkezete változatlan. E szerkezet megköveteli a folyamatosság, az állandóság, a rutinszerűség, az átláthatóság ha kell erőnek-erejével való érvényesítését, a mindennapi élet mindennapi tudásba való átfordítását.

A mindennapi tudás alapja a természetes beállítódása mely arra indít, hogy - miként természeti jelenségek kapcsán eleve feltegyük olyan társadalmi jelenségek megkérdőjelezetlenségét, mint a társak létezése, az emberek egymásrahatása, kommunikációja, a társadalom működésével együttjáró gazdasági, jogi, politikai, kulturális stb. intézményiek működése. A mindennapi tudás előre megszerkesztett társadalmiasított világot jelenít meg. Ez a világ zárt és állapotszerű, ha az egyén kihullott belőle anélkül hogy tudna róla.¹ Be többszörösen nyitott annak, az a maga élettörténetét visszafordíthatatlanságában befejezett tényeivel a háta mögött perspektívába helyezve reménybe ágyazz: A társadalmi világ előre megformált valósága így nem állapot, hanem folyamat /Cicourel, 1972/.

A hétköznapi tudás számára csak az egyes elemek és kombinálásuk szabályai adottak eleve - mint a nyelvben a szótár és

⁷ Musil, R. A tulajdonságok nélküli ember. Bp. 1977. Európa. I. köt. 636. old.

nyelvtan - az egyéni tudat teljesítmény, melyet az ember a maga törvényei szerint hoz létre. Hogy magaslatról nézve és a mondat összefüggéstelen, homályos és ellentmondásos, az a mindennapi életbe beágyazott egyén körülményeivel függ össze, hiszen motivációi, érdeklődési irányai változóak és sokfélék, ítéletei, döntései beszűkült tapasztalati alapon születnek, társas viszonyai nem egyneműek.⁸

Az eleve adott társadalom a csoportok eleve adottságokban is jelentkezik. Nemzeti csoportok, nemi csoportok, életkori csoportok, munkamegosztási-foglalkozási csoportok, vallási csoportok, rokonsági szálak mind megannyi "magától értetődőség", amelyek azonban nem pusztán tudomásulvétel, hanem értékelés és valószínűsítés tárgyai is. Az értékelés és a valószínűsítés egyszerűen hozzáadódik az egyes denotátumokhoz, hanem kitörölhetetlen részévé lesz az élménynek, miszerint az egyén a maga mindennapjaiban készen talált egyes csoportok tagja, más csoportnak pedig nem tagja. A saját csoport, mint "mi-csoport" lesz a forrása a tipizációk és relevanciák rendszerének, mely használati utasítások gyűjteményeként lehetővé teszi az egyén számára, hogy másokkal együtt pozitív összehasonlítást eredményezően értelmezhesse a társadalmi és társas viszonyokat, a természetet, valamint a természetfelettit /Berger és Luckman, 1966/.

A tipizációk olyan közösségileg kidolgozott ítéleti sémák melyek segítségével a személy megállapíthatja, hogy mi mindent jogosnak, mi jogtalanak, mi a megszokott és helyénvaló, mi a szokatlan és felháborító, egyszóval e sémák eligazítják az élet milliárdnyi rutinhelyzetében biztonságérzetet és otthonosá-

⁸ V. ö.: Hernádi M., 1978. A mindennapi élet fogalmának felhasználása. Magyar Filozófiai Szemle. 3. sz. 382-410. old.

ságot nyújtva számára. A relevanciák a jó és a hasznos, a rossz és haszontalan körül fürtösödő értékproblémák kerültek fényre.'

Mind a természetes beállítódás, mind a tipizációk, mind a relevanciák nélkülözik azt a doktrinális szigorot, koherens szerkezetet, mely ideológiává szilárdulva oly hatékonyan" szivárog vissza az etnocentrikus üzenetrendszer mélyén rejlő struktúra lét-, elsőbbség-és érték-elemeinek hatásában. A "mi"-csoport" által adott világ értelmező készlet - s ez a leírás teljesen formális, az adott csoport tagjai közötti összetartozás természetére nem utaló módja - kollektív önértelmezés, a közös, mindenki által vallott, bensővé tett képe.

Az elsődleges társadalmi, közösségek történeti-társadalmi okok által kiváltott felbomlásával a "mi-csoportban" való vétel egyre kevésbé kényszerű. Amit azonosságérzetnek nevezett közösségi önmeghatározás terméke, ám e meghatározottság eleve elrendelt, inkább arról beszélhetünk, hogy az egyén azonosságérzetét... - a számára rendelkezésre bocsátott eszközök igénybevételével - kiküzdí. A csoport által teremtett hét pi tudáskészletből való részesedés betetőződése az intuíció képző folyamat, melynek során csoporthovatartozását tudatosan az egyén önmaga jelentéséért küzd meg, individuális létező objektív tényét szubjektív és velejéig közösségi élménnyé fordítva.

A "mi-csoport" élményéhez kényszerítő-előfeltételekhez tartozik hozzá az "ők-csoport" élménye, melyben a nem tipikust, a szokatlant, idegent megpillantva az ember ritkán menekül vissza a tipikus, megszokott, ismerős világba, sőt az utóbbit az előbbi nélkül fel sem ismerheti. De a "mi-csoport"hoz" nemcsak ke-

letkezéstörténeti, hanem funkcionális okok miatt is szerve-
sen hozzátartoznak a más csoportokról alkotott képek, nem
az egyszer begyakorolt megkülönböztetés és összehasonlítás
szüntelenül újabb és újabb bizonyítékokra vár, - melyre az "ők"
tükrébe pillantva tesz szeret a "mi" önmagába mélyedni nem tü-
dő részese.

Itt kell időznünk egy az előítéletesség kialakulásában -
végzetszerűen fontos körülmény tellett, melyet a kollektív ön-
értelmezés és a más csoportokról alkotott értelmező képek kö-
zötti összefüggés képez. Alfréd Schütz /1944/ egyik ragyogó
esszéjében, mely az idegen problémáját tárgyalja, kifejti,
hogy a hétköznapi tudás igényeinek megfelelően létrejött kol-
lektív önmeghatározások sajátos - és csak az adott csoport
normáinak megfelelő - "magátólértetődőségeket" tartalmaznak.
E meghatározások a helyesnek és a helytelennek, az igaznak és
a hamisnak csak a saját csoport számára érvényes megállapított
szabályaival rendelkeznek, ami a más csoportokról alkotott; ké-
pet már egymagában negatívra színezi, hiszen a félreértés a
félre értettség szükségszerű következmény. A másság pusztá ténye
így válik már a hétköznapi tudás szintjén negatív értéké ame-
lyet persze az ideológia szintjére emelt gondolkodási rendsze-
rek - mint azt korábban már láttuk - alaposan kihasználnak a
könnyen utálatot, irtózatot, ellenszenvet, gyűlöletet és félel-
met gerjeszthet az idegen csoportok tagjaival szemben, hiszen
a félreértések - mert kölcsönösek - egymást erősítik, minthogy
a negatív érzelmi következményeket is. A magyar jellemről érte-
kező Babits csodálatos érzékenységgel tapint rá erre a szempont-
ra, mely a saját csoport belső vagy külső megközelítési módja
közötti, feloldhatatlannak tűnő ellentmondásra vonatkozik. "Ez

minden attól függ, vajon szeretettel és belülről, vagy pedig kívülről nézem-e a magyart? Ez belülről nézem akkor az extra Hungariam is érthető és megbocsátható - Ha kívülről nézed, akkor Szózat-unk idézett sora⁹ is talány és vétkes finitizmus.¹⁰ A hétköznapi tudásban a csoport-hovatartozás szükségessé rüen tartalmassá a "kívülről", vagy belülről" kibékíthetetlen ellentmondását, melyet csak a tudományos megismerési módszer oldhat föl. Az idegen szükségszerűen kívülről szemléli a csoportot, ahová sorsa - mint Kafka utazóját a büntetőtelepre sodorta, s megfigyelői szerepe folytán mindannak megkérdőjelezésére kényszerül, amit az adott csoport tagjai természetesnek tartanak. A természetesség érzése a saját csoport tagjai számára azáltal adott, hogy saját kultúrájukban felnőve megtanulták, hogy mik a tipikus problémák és melyek a tipikus megoldások. Ez nagyban csökkenti túlterhelésüket, melyet aligha háríthatnának el, ha az élet egyes helyzeteiben szüntelen egyéni megoldásokra kényszerülnének. Az idegen számára azonban a valószínűség érvényes. Nem lévén birtokában a tipizációknak; próba szerencse alapon kénytelen a megoldásokkal kísérleteznie, mely azonkívül, hogy fáradságos, ráadásul kudarc-élményekkel is terhes. De ha az idegen történetesen ésszerűbb megoldásokra is jön rá - amire a helyzete által rákényszerített objektív; .tásból kifolyólag megvan az esély -, felismeréseit az adott

⁹ "A nagyvilágon e kívül nincsen számodra hely" - érdekes k. lönben, hogy R. A. Kann az Osztrák-Magyar Monarchiáról írt nagy művében Vörösmartyt épp e sor alapján sommásan "nacionalista" költőnek minősíti, mintegy megerősítve Babits hipotézisét a "kívülről" való értékítélet tekintetében. /Kann, R. A. 1950. I. köt. 113. old./

¹⁰ Babits M. "A magyar jellemről." Esszék, tanulmányok. II. köv. Bp. Szépirodalmi Kiadó. 652. old.

csoport, nem fogadja el.

Nem kevésbé ellentmondásos az idegen asszimilációs törekvése sem. Csoportba való beletanulása nyelvtanulmányhoz hasonlít, mely lett legyen bármilyen tökéletes is végeredményében, valamiképpen; végzetesen csonka. Az idegen számára ugyanis a csoport elsajátított kultúrája sosem része személyes történetének. megtanulja például, hogy ahol most egy épület áll, korábban temető volt, de nem élheti át azt az érzést, amit az ál át, aki apját, anyját temette oda, abba a temetőbe. Schütz, az idegen pszichológiája legfontosabb vonásának a költelességtudat hiányát tartja, ami kikapcsolja az idegent a csoport reminiscenciákból, nosztalgiákból, emlékezésedből szótt múlt-tudatából, megnehezítve a tökéletes beilleszkedést - Nem véletlen, hogy azokban a társadalmakban jóval könnyebb - bár sehol sem zökkenőmentes igazán - az idegenek asszimilációba, amelyek jellegzetesen a jelenre, illetve a jövőre orientáltak, itt ugyanis természetesen nem hátrány a múlt-tudat hiánya.

A kollektíven kidolgozott csoport jelölés eszközeit kategóriáknak nevezi a szociálpszichológiai irodalom. Ezek többnyire egyszerűen észlelhető csoportosítási támpontok, melyek révén az emberek erdejében a hétköznapi tudat rendet vág. Mivel a kategóriák mentán történő csoportészlelés egyúttal a személy saját hovatartozását is érinti - hiszen szüntelenül "mi-ok" viszonyításra kényszerül ezáltal -, érzelmileg sosem közömbös a: eredmény; a pozitív, a negatív, az ambivalens /vagyis a pozitív és negatív érzés keveréke/ vagy a közömbös érzés társul mellé. A kategoriális csoportészlelés csalóka látszatainak kimutatása a kísérleti szociálpszichológia egyik legjobban kinevelt területe. A leglényegesebb következmény, hogy a csoporton

belüli különbségek csökkénnek /ezt nevezhetjük az észlelés asszimilációs effektusának/, a csoportok közötti különbségük viszont megnőnek /ezt nevezzük az észlelés disszimilációs effektusának/. Pontos megjegyezni, hogy ezek a különbségek csak akkor jönnek létre, ha a kategória alapját képező támpont valóban jellemzi az adott csoportot, csak éppen nem akkora mértékben, mint azt az észlelő tapasztalni véli /Tajfel és Wilkas, 1963/.

A kategoriális torzulásokra épülnek rá, a sztereotípiák, melyek a konkrét észleléstől már teljesen függetlenedett, afféle közkezen forgó hamis címkék - önmagukat megfelelően védő mechanizmusokkal. A hamis észlelési képek és a hozzájuk társuló érzések a maguk cselekvésre indító erejével együtt csoportközi attitűdöknek, illetve intenzívebb érzelmi mag esetén csoportközi előítéleteknek adják meg az alapját. Ez a viszony egyszerűen működő, a hétköznapi észlelés ökonomizáló funkciójának maradéktalanul eleget tevő észlelési apparátus¹¹ részint személyiségváltozók /melyekről a következő fejezetben rövidesen szó lesz/, részint pedig szociológiai változók függvényében variálódik.

A nemzeti hovatartozás élménye a világ közvetlen tudomásvételében születő újraalkotása, melyben ugyanúgy megtaláljuk a lét-előfeltevések, értékek, prioritások és implicit összefüggések dimenzióit, mint a hovatartozással kapcsolatosan kultivált, ideologikusan kimunkált magyarázó rendszerekben, hisz az utóbbiak hatékonyságának éppen az a titka, hogy pszicholó-

¹¹ Bővebben az idevágó irodalom felsorolásával együtt lásd: Csepeli Gy. 1974. A csoportközi viszonyok szociálpszichológiája. Bölcsészdoktori értekezés. ELTE Szociológiai Tanszék.

giaiilag reális fogódzókba kapaszkodnak. Hovatartozási élmény és hovatartozási ideológia megkülönböztetése azonban jogos, nemzeti vonatkoztatásban éppúgy, mint más társadalmi nagyobb portok által kimunkált hovatartozások esetében, mivel a hétköznapi, magátólértetődési előfeltevések egyrészt sosem mestersegesen, „hadiszállítói furfang” eredményeképpen, hanem történelmi, és társadalmi folyamatok hozadékaként alakulnak ki és szüremlenek be a társadalom kommunikációs áramába, másrészt nélkülözhetetlen funkciókat látnak el az ember mint a társadalom viszonyaira reagáló lény számára, mely funkciók kielégítetlensége – például bizonyos hovatartozási üzenetek kultivációjának beszüntetése esetében – kitermeli azokat a hétköznapi érzelmi-gondolati törmelékeket, melyek betöltik a keletkező ürt, s ha az ember nem talál készen maga körül hovatartozást keres magának. Más vonatkozású, de oda illő példa az a vallás-szociológiai tapasztalat, mely egyfelől a tradicionális nagy egyházak hívőseregének rohamos fogyatkozásáról számol be, másfelől viszont a vallási szükséglet kielégítését szolgáló a különbözőbb kis szekták gombaszerű elszaporodásáról tanúskodik.

Nem lesz mindenki szektatag, aki leszakad anyaegyházától akikhez a leapadt lehetőségek folytán nem ér el a hagyományt, vallások kommunikációs üzenete /a keresztény egyházakban kitett szerepet betöltő evangélium szó jelentése egyébként a. hogy "örömhír"/. és ugyanakkor él bennük a vallási azok minden bizonnal a szemmel kevésbé látható, de mozgékony és hívek toborzására mindig kész szekták valamelyikéhez folyamodnak, ahol az üzenetet hordozó kommunikáció már elsősorban személyes pályákon zajlik.

De miféle szükségleteket elégíthet ki a nemzeti hovatartozást hordozó üzenet, pontosabban miféle szükségleteket elégít ki a nemzeti hovatartozás élményével jellemzett effektív és kognitív rendszer? Katz, /1979/ nyomán négyfelé szükséglet kielégítéséről beszélhetünk. 'Azáltal, hogy a nemzeti hovatartozást a saját csoport és az idegen csoport élmény-hálója mentén észlelhető és értékelhető egységekre tördeli az emberi világot, megnő annak áttekinthetősége az egyén számára. Az embert talán semmi sem hajtja annyira a megismerésre, mint a meghatározatlanság, az üresség borzongató érzése. Tajfel kategóriációk kísérletei /1980/ bebizonyították, hogy ha mesterségein hoznak létre olyan helyzetet, ahol a személyek magukkal hozott csoportosítási támpontjai érvényüket veszítik, és helyettük habár önkényes, ismereti érvényüket tekintve homályos és bizonytalan kategóriákat kínálnak, akkor azokat a kísérleti mélyek megragadják, és segítségükkel reprodukálják a saját port – másik csoport bizonytalanságot redukáló megismerő élményét.

A saját csoport és a másik csoport közötti különbségi; a nemzeti hovatartozás élményében nem pusztán osztályozási aktus, hanem egyben a világhoz való viszony megszervezésének hetséges és lehetetlen módjaira nézve is eligazítás. A biológiailag adott emberi élet messzemenően eltérő változatokat tartalmazó társadalmi és kulturális tényezők függvényében. Önmagában ez a tény nem adhat okot csodálkozásra, sokkal inkább az, hogy ha ezeket a változatokat az egyes egyének elé mint választási lehetőségeket kínáljuk, milyen nagyfokú ellenállással találkozunk. A korábban említett tipizációk és relevanciák ugyani kulturálisan meghatározzák, hogy mely változat számít érvényes-

nek s mely érvénytelennek. Konvenciók ezek, de rendkívül szí-
vós, alig változtatható konvenciók, s egy-egy szokás, kultu-
rálisan szentesített eljárás ugyanolyan nehezen változtatha-
tó, mint egy-egy nyelv valamely szava vagy szabálya, ami végső
soron szintén önkényes konvenció eredménye.

A hovatarozási élmény által kiharított világ ugyanis ott-
honos, ismerős világ, melynek kognitív újraalkotása az adott
hovatarozási élményt osztó személyek mindegyike számára kö-
zös, s ezáltal velük - és csak velük - kommunikálva e világ ér-
vényességének és magától értetődőségének érzését erősítik meg
önmagukban. Ez is bizonytalanság-redukció, mint a megismerési
szükséglet kielégítése esetében láttuk, de a redukció ezúttal
a társas lét mezőjében zajlik, és az összehasonlítás erejével
támogatja meg a megismerés egyébként szüntelen megkérdőjelezhet
ő eredményeit, a véleményeket, nézeteket, attitűdöket, érté-
keket arról, hogy milyen épp-így-létében a világ s benne az ér..

Egyén és hovatarozás viszonya több szempontból fölvethe-
tő." Ha a hovatarozási attitűdöt csak a világ magátólértetődő
voltának magyarázatára szolgáló jelölő eszközként értelmezzük,
akkor a hovatarozás feladata nem több, hogy az én-be beépülve.
lehetőséget biztosítson a hasonlóság és a különbözőség szempont-
jainak működésére a személyes kommunikációban és interakció-
ban. Amennyiben a hovatarozási élmény önbesorolássá tudatosul
és beépül az én-érzetet vázazó társadalmi kategóriák rendjé-
be, identitásképző funkciót nyer. Végül ha a hovatarozási ka-
tegória az én és a civilizáció birkózása folytán keletkezett
konfliktusok erőterébe kerül, s ott a konfliktusok megoldási
módjaiban szerephez jut, akkor személyiségformáló tényezővé ala-
kul át.

De ha a hovatartozási élménynek csak az a minimális szerep jut, hogy generálja az "én x vagyok". ki jelentést, a kijelentés nyomán máris megindul egy magyarázó-ésszerűsítő mechanizmus, mely pozitív összehasonlítások forrásaként aknázza, ki mindazt, ami a hovatartozással asszociatív kapcsolatban levőnek tűnik. Az önigazolás szükséglete természetesen annál nyilvánosabb, minél involváltabb a személy hovatartozásában.

Interakcióinkban és kommunikációinkban nem egyszerűen használjuk a hovatartozási élmény számunkra bocsátott érzelmi és megismerési lehetőségeit, hanem létre is hozzuk azokat. Ha megismerésünk kimerülne a leírásban és viselkedésünk nem lenne több instrumentális cselekvések láncolatánál - ami. merőben elméleti lehetőség, hiszen egyszerre számos leírási lehetőség kínálkozik, melyek között lehet és kell válogatni, s maga az instrumentalitás is választandó célt tételül föl -, akkor értelmét veszítené a hovatartozási élmény, hiszen nem lennének alternatívák, nem lennének mérlegelés tárgyát képező célok. Egydimenziós lenne a világ. Ezzel szemben a való világ szüntelen kihívást tartogat a hovatartozási élményben megteremtett másával szemben, melyet megvédeni készületet érzünk magunkban. Sőt, ha csak védelmezzük véleményeinket, nézeteinket, értékeinket, s ha nem ahol lehet, kifejezésre juttatjuk azokat, a leírást ahol het kérdéssel toldván meg. A hovatartozási attitűd rengeteg vétlenül nem mutatkozó felszólító mozzanatot tartalmaz, melyeket közelebbről megnézve értéként azonosíthatunk. Amikor leírunk, cselekszünk, eljárásunk végső jogossága a hovatartozási élményben hordott értékekben, nem magukban az eljárásokban zajlik. Ez teszi az objektív megfigyelő szemében oly sebezhetővé és laptaggá a legszentebb csoportértékeket is, de mivel ez a leggyengébb pont, ennek védelme is legintenzívebb: a beléjük vetett

hit az aranyfedezet.

A fentebb felsorolt szükségletkielégítések folytán a nemzeti /s minden más fontos és érvényes/ hovatartozás jelentős érzelmi tartalékaival kell számolnunk, melyek együttevén az azonosulás számára teremtik meg a pszichológiai alapokat, a tudattalan homályába vezetve vissza azonosságérzetünk gyökereit. Feltelessük, ha ez az érzelmi alap a legerősebb egységesítő tényező a magukat nemzeti vonatkozási keretben elhelyező emberek között s ennek talaján jelentkehetnek a különböző szociológiai "kemény" és "lágy" változók által meghatározott /vagy azokkal legalábbis együtt járó/, jórészt gondolati-tudati különbségek /Kelman, 1969; Katz et al. 1969/.

Magát az azonosulást sem szabad azonban teljesen egyneműnek gondolnunk, hiszen az azonosuló magatartás motívumai egyként származhatnak az identitás-probléma megoldásából, az alkalmazkodásból, a célszerű, haszonhúzó viselkedésből. A kognitív képezmények visszahatnak az érzelmi bázisra, melynek következtében nemzeti hovatartozás érzelmi eleme minimálisan négy különböző állapotot ölthet: a feltétlenül pozitív, a feltétlenül negatív /ami az ellenazonosulásnak felel meg/ és a közömbösség érzése. A sort az egyik legérdekesebb, s az irodalomban nem érintkezés-állapot zárja, amit jobb híján ambivalens /vagyis a pozitív és a negatív érzést egyidejűleg tartalmazó érzésnek neveztek, el.¹²

¹² Jellemző a hagyományos szociálpszichológiai irodalom ignoranciájára az ambivalens attitűddel szemben az a kutatás amit Festinger, Schachter és Back végzett a cambridge-i diák-lakótelepek lakóbizottságaival kapcsolatos attitűdök vizsgálataiban. Itt az ambivalens megnyilvánulásokéi; "kódrendszerbe" hozták, s vagy a pozitív vagy a negatív értékek egyikébe soroltatták át. Nemzeti attitűdök - s különösen hazai kutatás - esetén ez a kódolás nyilván lényegi hamisítást eredményezne. Lásd: Festinger, L. Schachter, S., Back, K., 1953. The operation of group standards. In: Cartwright, D. Z. A. Group dynamics: research and theory. Evanston, Ill.. Peterson. 204-223. old.

Converse /1964/ figyelt föl arra a jelenségre - melyet saját kutatásainkban is tapasztaltunk, hogy a nemzeti vonatkozású "kognitív struktúrák, melyek általános elterjedettségét oly szívesen feltételezik az egész amerikai népben, "valójában a népesség egy szűk kisebbségére korlátozódnak és a nagy többség számára egyszerűen jelen sincsenek". Ez a probléma a nemzeti tudat egyik sarkalatos szociológiai vetülete, melynek kapcsán persze korántsem szabad azt gondolnunk, hogy a kisebbség által őrzött és aktuálisan vallott kognitív struktúrák társadalmi súlya a statisztikai súllyal arányosan kicsiny. Hiszen minél bonyolultabb magyarázó és törvényesítő, jogszerűsítő nemzeti vonzatú nézetrendszerrel állunk szemben, annál nyilvánvalóbb, hogy ezek a kommunikációs hatékonyság szempontjából éppen a legkitüntetettebb rétegek /elsősorban a magasan képzett értelmiségiek/ sajátjai, vagyis nem egyszerűen egy ideológiaőrző/ s részben-termelő/ elit kognitív beltenyészetét képezik, hanem a társadalom - lewini. terminológiát alkalmazva - ideológiai "kapuőreinek", kisebb és nagyobb hatósugarú véleményirányítóinak a "dédelgetett eszméi".

Másrészt a szóbanforgó kognitív struktúrák leszüremkedve a társadalom rétegeibe, valójában nagyon is meghatározóak széles rétegek nemzeti témájú gondolkodását tekintve, csak éppen nem az ismeretek, a szó szoros értelmében vett tudás tekintetében, hanem értékkeljelölő tendenciájuknál fogva.

Röviden említ énnük kell - s ez bizonyára inkább kelet-európai, mintsem amerikai sajátosság -, hogy eszmetörténeti elemzésnek alávetve, a nemzeti témájú "közgondolkodás" /melyen belül nagyok a szociológiai változatok/ sajátos együttélését mutatja a történetileg legkülönbözőbb rétegekből származó gondo-

latoknak, ideologikus elképzeléseknek. Németh László szóhasználatával élve "történelmi geológiának" is nevezhetnénk azt a történelmi szociálpszichológiai vállalkozást, mely a jelen empirikusan megragadható gondolkodási minták – sokszor konfliktusos, összefüggéstelen – együttélésének feltárását célozza.¹³

A mi viszonyaink közepette ez a szempont a kelet-európai nemzet-tudat hagyományosan történeti rétegzettségének tényén kívül annál is nyomatékosabban esik latba, mert a nemzeti témájú kultivációban az utóbbi évtizedekben /természetesen csak tendenciáról van szó, melyet ehelyütt csak jelezhetünk, de nem bizonyíthatunk/ számos egyoldalúság jelentkezett, ami bizonyos esetekben tökéletes hallgatással párosult /az előbbire a nemzeti függetlenségi harcok egyoldalú bemutatása, az utóbbira a trianoni helyzet és következményeinek ignorálása a példa/. Ugyanakkor az elmúlt évtizedek egyúttal azt bizonyítják, hogy a nemzeti vonatkozású témák jelentősége egyáltalán nem csökkent, sőt a negatív szelektív kezelés folytán objektív jelentőségéhez képest mintha még nőtt is volna, aminek következtében a közgondolkodás kénytelen volt a korábban forgalmazott meg-rázó sémákhoz folyamodni, melyek keveredtek a nem hazai tömegkommunikációs forrásokból származó sémákkal, s a személyes kommunikáció áramába kerülve lényegében spontán és befolyásolhatatlan módon monopolhelyzetbe hoztak egy, a szocialista nemzeti léttől idegen, illetve azzal összeegyeztethetetlen nemzettematikájú kultivációt. Az eszmék – még ha azok hétköznapi válto-

¹³ Huszár Tibor hívta föl figyelmemet egy vitán ennek a szempontnak a fontosságára.

hozatalról is van szó - nem ismernek légüres teret, márpedig a tér, éppen az objektív folyamatok következtében, igenis ott volt. Jelenleg tehát jelentős késéssel indul - ha egyáltalán elindul - a nemzeti tematikájú intézményes kultiváció, melynek során nem egyszerűen az új helyzetnek megfelelő gondolkodási keretek kidolgozása és forgalmazása a feladat, hanem egyúttal a mulasztások okozta spontán folyamatok megállítása, korrigálása is szükségszerű, és ez kétszeres megterhelést ró mindenkire, aki a szocialista társadalmi viszonyokhoz illő nemzeti tudat problémájáról gondolkodik. Ha más nem, talán ez az, ami indokolhatója az empirikus szociológiai, szociálpszichológiai vizsgálódások jelentőségét ezen a területen, hiszen a kultivációs munka elképzelhetetlen a jelenlegi helyzet bármilyen felületes és csonka, de mégiscsak a szociológiai ismeretgyűjtés elemi szabályai szerint folytatott kutatás eredményei nélkül.

A nemzeti hovatartozás mint szocializációs fejlemény

Musil a századfordulótájt élt osztrák gyermekek paradox nemzeti szocializációjával szembeállítva szellemesen jellemzi a "normális nemzetekhez" tartozó gyermek és a nemzeti csoport érzéstudatvilága egymásratalálásának: intézményes keretek által irányított - bár spontán lélektani tendenciákat sem nélkülöző folyamatát: "A német gyerekeket ugyanis egészen egyszerűen az osztrák gyerekek háborúinak megvetésére nevelték, valamint be-bifláztatták velük, hogy a francia gyerekek enervált kéjencek unokái, s ezek ezrével menekülnek hanyatt-homlok, ha egy nagyszakállú német népfelkelővel szembe találják magukat. És for-

dított szereposztásban, megfelelő változtatásokkal ugyanez tanulták meg a szintén többrendbeli győzelmeket maguknak való francia, orosz és angol gyerekek. A gyerek pedig szeret nagyzolni, nemkülönben szereti a rabló-pandúr-játékot, és hamar kész rá, hogy a Nagy X. utcai Y. családot, ha történetesen annak tagja, a földkerekség legnagyobb famíliájának tartsa.¹⁴

Szocializáció alatt társadalmiasulást értünk, azt a folyamatot, melynek során valaki részvevőjévé válik olyan társadalmi integrációknak, melyek a maguk által kollektíve kidolgozott világ- és önértelmezési eljárásokat egyéni felhasználásra bocsátják, és az alkalmazást közvetlen és közvetett értelemben véve "kifizetődővé" teszik. Szocializációról nem csak a gyerekek társadalmi integrálódásának kifejlődése értelmében véve is beszélhetünk, bár nyilvánvaló, hogy a gyermekkori szocializáció megkülönböztetett sajátosságokkal rendelkezik a későbbi szocializációs teljesítményekhez képest.

A gyermekkori szocializáció nem egyszerűen adott társadalmi integrációkba való bekapcsolódásra képesít, hanem a társadalmiasulást példázva minden további szocializáció előfeltételét képezi. Egészen egyszerű példát felhozva, aki élete első néhány évében nem tanul meg valamilyen nyelvet - melyre később anyanyelveként tekint vissza -, az semmiféle nyelvet nem fog jól megtanulni már, mivel idegrendszeri fejlődésének visszavonhatatlanul lezárul az a szakasza, amikor még fogékony a nyelv generatív struktúrájának megragadására. A nyelv /nyelvek/ megtanulása a gyermekkori szocializáció szükséges, de nem elég-

¹⁴/Musil, im. I. köt. 21-22. old.

séges feltétele. A stabil szerepekkel rendelkező társas összefüggés, mely lehetőséget nyújt a gyermek számára önmaga személyének mások szemén át történő szemléletére, a szerepátvételre, majd később az "általánosított másik" szemszögéből történő

vizsgálódásra, a nyelvi kommunikációk áramától elválaszthatatlan részét képezi a szocializációnak /Mead, 1973/. A pszichoanalízis hívta föl a figyelmet arra, - hogy az én-érzet és tudat kialakulása érzelmi dinamikával rendelkező folyamat is egyben

A társadalmiasulás révén kapott szabadság ára lemondás a szabadság kezdetben megtapasztalt, korlátlan örömeiről nyújtó egyéb formáiról. Az "általánosított másik", vagyis a társadalmi integráció által kollektív kidolgozott nézőpont elsajátítása és alkalmazása lehetetlenné teszi a kizárólagosan individuális nézőpont függvényében történő viselkedést, melynek sorsa kíméletlen represszió.

A gyermekkori szocializáció sajátossága abban áll, hogy elsőként minden további szocializáció alapjaként építi ki az emberben a kommunikációs interakciós szabályok használatának gyakorlatát, melyre az egyéni élet egész további építménye épül.

Kommunikatív és interaktív környezet nélkül nincs teljesértékű szocializáció. Dogmatizmus volna azt gondolni, hogy általánosságban véve beszélhetünk nyelvről és interakcióról. Mind a

vi, mind az interakciós viselkedést konstituáló szabályok a

megnyilvánulás szintjén részint immanens, részint történet. társadalmi és gazdasági okok folytán jól elkülöníthető minta

szerint csoportosulnak. Konkrét alakzataik tapasztalatilag rendkívül sokfélék, egymástól függetlennek tűnnek.

A gyermek nem egyszerűen az emberiségbe születik be, az általában vett emberré szocializálódik, hanem mindig egy konkrét társadalmi integráció által hordozott kulturális minta nyelvi és interakciós szabálykészletébe születik bele, amit megtapasztalván és elsajátítván abszolútnak tart.

Merőben másféle szocializációs pálya jellemezheti a gyermeket, akit élete első évtizedében - kritikus években - sorsa integrációról integrációra, kulturális mintáról kulturális mintákra dobál, s ily módon tapasztalatilag nem alakul ki benne az abszolutizálódási folyamat. Ha nemzeti vagy más társadalmi nagycsoport hovatartozással kapcsolatos szocializálódásról beszélünk, kontrollként - legalább gondolatilag - olyan szocializálódási lehetőségeket kellene felvennünk, ahol a gyermeket már élete legelső éveiben sokféle nyelvi és interakciós környezet veszi körül, és érzelmi súlyok szerint az egyes környezet-minták nem különbözve a gyermeknek nincs lehetősége azonosulásra. Ilyen feltételek között - legyen a konkurens hovatartozási lehetőségek száma akár csak kettő - a hagyományos értelemben vett, s a Musil-szövegrészletben megjelenített abszolutizáló nemzeti szocializációról nem beszélhetünk. Egy másik lehetséges kontrollhelyzet lehet, amikor a gyermek nyelvi és interakciós környezete ugyan meghatározott szabály-konstitúciós minta szerint szerveződik, azonban ez a tény nem reflektálódik kollektív meghatározásként. Ha az előbbi kontrollhelyzetet a plurális hovatartozási minták azonos esélyű hozzáférhetősége okán relativizáló helyzetnek nevezzük, szemben a csoport-hovatartozást abszolutizáló helyzettel, addig megkülönböztetésül ezt a helyzetet, hovatartozás-alattinak tarthatjuk, hiszen az integráció tagjai "nem tudják, de teszik" a dolgukat, mint egy kultu-

rális minta szabályainak követői.

Ha a nemzeti szocializációt mint a nemzeti saját csoport és a nemzeti idegen csoportok létrehozó érzés és tudás kialakulási folyamatát vizsgáljuk az egyénben, látnunk kell, hogy viszonylag homogén kulturális környezet, valamint annak sajátosságát reflektáló kollektív meghatározás képezi a szükséges feltételeket. Sajnos a kutatások eleve e két feltétel meglétéből indulnak ki, ignorálván a csoport hovatartozás "fölötti"¹ és a csoport-hovatartozás "alatti" érzelmi és tudati alakzatok kialakulásának eseteit. Ily módon "természetesnek" tüntetnek föl valamit - vagyis a nemzeti attitűd kialakulását -, ami legjobb esetben is csak magátólértetődőség, azaz az önmagát nemzetiként meghatározó integráció által kialakított értelmezés. Ha megmaradunk e magátólértetődőség keretén belül, a kérdés valóban úgy áll, hogy miként fejlődik ki a gyermekben saját nemzeti csoportjához való tartozásának tudata, s miként alakulnak ki benne a más nemzeti csoportokhoz fűződő viszonyok. Erre a kérdésre Piaget 1951-ben közölt tanulmánya kínál átfogó magyarázó elméletet.¹⁵ Piaget úgy véli, hogy a "haza" az a szervező kognitív elem, melynek legközvetlenebb a kapcsolata az energetizáló-motiváló affektív elemmel. A "haza" fogalmával párhuzamosan épül ki a "más országok" és az "idegenek" fogalmi-érzelmi képe

¹⁵ Piaget, J., Weil, A., A haza és a más országokkal való kapcsolat eszméjének kialakulása gyermekeknél, In: Csepeli Gy. /Szerk./ 1980. Előítéletek és csoportközi viszonyok. Bp., KGJ. 159-138. old.

mintegy azonos" folyamat két oldalaként.¹⁶

A nyelvi és az interakciós szabályok követése szükségszerűen hozza létre a gyermekben az önközpontúságot, mely a szocializáció folyamatában egyre veszít erejéből, s önmagát; egocentrizmussá alakítva át kénytelen reprodukálni. A szociocentrizmus lényege, hogy a gyermek hiába akarja önmagát középpontban látni, kénytelen ráébredni más központok léteire, melyekhez mind vonatkoztatja magát, s ily módon kompromisszumot teremtve úgy őrzi meg önérzését, hogy egyúttal azonosul a számára elirt integrációkkal. A nemzeti érzés és tudat kialakulása bizonyos értelemben véve a gyermek világértelmezési központjává az áthelyeződése, s ily módon Piaget, jogosan használja a diffrakció fogalmát.

Piaget három szakaszt különböztet meg a nemzeti szocializációban. Az első szakasz /6-7 év/ idején a gyermek csak szükei környezetét, a várost, a családot ismeri, ahol él, az ország-még jelentés nélküli számára.¹⁷

¹⁶ A Tömegkommunikációs Kutatóközpontban Hankiss Ágnes kezdett egy hasonló témájú, sokat ígérő vizsgálatba. Hankiss Á. 1979 "Idegen nyelven beszélnek, aztán ki tudja, hogy mit gondolnak..." TK Műhely. X. évf. 8. sz. Megjegyzendőnek tartjuk, hogy az "idegenek" eszméje nemcsak az ontogenezisben járul hozzá a "saját csoport" eszméjének kialakulásához /ahogyan a "másik" eszméje nélkül "én" sincs/. B. Porsnyer történeti szociálpszichológiai gondolatmenete szerint maga az etnocentrizmus, vagyis a saját csoportot központba helyező gondolkodási-érzelmi minta sem érthető meg az "ők" feltételezése nélkül. Porsnyev szerint a kétosztatú gondolkodás, mely "mi"-re és "ők"-re tagolja a világot, tapasztalatilag konkrétabb, mint a "saját csoport" önmagában, vett ismerete. V. ö.: Torsnyev, B. 1966. Szocialnaja pszichologija i iszterija. Moszkva.

¹⁷ Saját vizsgálatainkban egy esetben tapasztaltuk ezt a jelenséget, amikor egy 8 éves budapesti kisfiú makacsul kitartó;L amellet, hogy "Kecskemét már külföld". Krasznai E.1977. A nemzeti vonatkoztatási keret kialakulásának néhány szociálpszichológiai és szociológiai kérdése. ELTE Szociológiai Tan-szék. /Szakdolgozat/ 8. old.

A második szakaszban /8-9 év/, a kialakuló affektív hovatartozási elem bázisán már a kognitív elemek változatos reper-toárja bukkan föl. /Példák a kognitív elemekre; szülők nemzeti-sége, az anyanyelv reflexív tudomásulvétele, a születés helye, a nemzeti zászló szelektív kezelése./ A harmadik szakasz a 10-11 éves korra jellemző, mely a hazához és a saját nemzethez fűződő érzelmi-gondolati mintát teljességgel életre hívja. A Piaget által meginterjúvott gyermekek például politikai-ideológiai érveket hangoztattak hazaszeretetük indoklásaképp /melyek forrása nyilván a szinkron és a diakron társadalmi, kommunikáció által kultivált dimenziók rendszere/.¹⁸

A nemzeti szocializáció szakaszos folyamata során az affek-tív és kognitív elemek kiépülése lépcsőzetes és kumulatív jel-legű. A szakaszosság állandósága nem zárja ki magának a folya-matnak a gyorsulását vagy lassulását kulturális, szubkulturá-lis hatások függvényében. A nemzeti attitűd kialakulására külö-nősképp kedvező szakasz a 6-10. életévekkel bejelölhető kor. Akár janicsárok, akár elkötelezett nemzeti hovatartozású embe-rek neveléséről legyen szó /hogyan két szélsőséget említsünk, eb-ben az időszakban alakul ki optimálisan a kognitív építmény ég-szőkö érzelmi talapzat, centrumában az identitás-érzéssel. A politikai szocializációval foglalkozó irodalom rámutat, hogy tá-voiról sem csak a nemzeti hovatartozással kapcsolatos szempont beépülésének kedvez ez az életkor, lényegében ekkor alakul ki a gyermekben az a társadalmi kategorizációs rendszer, melynek se-gítségével a világot - s benne önmagát - a legkülönbözőbb ta-goltságok függvényében képes szemlélni. /Dawson és Prewitt, 1969/. A nemzeti szocializációval kapcsolatos kutatásokat úgy

¹⁸ Részletesebben lásd: Allport, G. W. 1977. Az előítélet. 86-92. old.

kellene tervezni, hogy egyben az identitásba belépő és ott, funkcionáló többi kategóriával kapcsolatos affektív és kognitív elemek rendszereit is vizsgálni lehessen.

E. L. Horowitz a század 30-as éveiben az USA-ban zászló iránti preferenciát mért különböző életkorokban.¹⁹ Nyolcvankét gyermeknek 24 különböző zászlót mutatott be. A vizsgálati személyeknek az volt a feladatuk, hogy a számukra leginkább tetsző /"best 100-king"/ zászlót válasszák ki. Megállapítható volt hogy a mind magasabb iskolai osztály függvényében a vizsgálati személyek egyre kitüntetettebb figyelemmel fordultak a saját nemzetük /vagyis az-USA csillagos, sávos lobogója/ felé.

Saját szűkkörű próbavizsgálatunk során 1978-ban azt tapasztaltuk, hogy amikor elsős és ötödikes tanulóknak hasonló feladatot adtunk, az eredmények az imént ismertetett vizsgálat eredményeihez hasonló módon alakultak. Az elsősöknél 25 gyerek közül 6 választotta a magyar zászlót, míg a 25 ötödikes közül már 12 választotta a magyar zászlót "mint legszebbet".

Az első osztályosok a magyar zászló választását megindokolva tautologikus érveket használnak; "mert a mi hazánk zászlaja", "mert a magyar zászló", "mert nekem ez a hazáimnak a zászlaja". A magyar zászlót kedvelő ötödikesek indokai differenciáltabbak, változatosabb témájú kognitív elemek jelentkeznek: "Magyarország, mert ez az én hazám, és mert azt jelképezik", "Magyarország, mert itt lakom Magyar országon", "Magyarország, mert ez a magyar zászló és én magyar vagyok".

¹⁹ Horowitz, E. L., A gyermeki hazafiság kialakulásának néhány szempontja. In: Csepeli Gy. /Szerk./i. m. 189-203. old.

Az első osztályban túlnyomó többségben lévő "idegennártiak" preferenciális indokai a különböző nemzeti zászlók fívelemfelkeltő mozzanatainak hatásáról /tigris, elefánt, csillagok, kard stb./ tanúskodtak." Ez pontosan megegyezik a Horowitz-féle vizsgálat eredményeivel, ahol azt tapasztalták, hogy a lealkisebbek a sziámi polgári hajózás fehér elefántos zászlaiát tekintették a "lealkszebbnek"/

Az iskoláskor korai éveiben - a szocializációs ágensektől nem függetlenül - kialakuló nemzeti attitűd meglétéről tanúskodik egy másik, 1978-as vizsgálatunk, melynek során 125 második osztályos gyermeknek a következő kísérletnek vetettünk alá. Felolvastunk nekik egy mesét, mely Mátvás király egyik lakomáiáról szólt, amikor a királyt valaki megakarta mérgezni, de az étékkóstoló a mérénvletet idejében felfedezte. A gyermekekhez két kérdést intéztünk: 1.- Mit gondoltok, mely országból jött a király megmérgezője? 2. Mit gondoltok, mely országból nem jöhetett a király megmérgezője?

Összesen 10 országot /köztük Magyarországot/ soroltunk fel. A gyermekeknek alá kellett húzni azt az országot, ahonnan a mérénv-lő jövetelét feltételezte vagy nem feltételezte.

A kísérlet során abból a hipotézisből indultunk ki, hogy ha a gyermekekben megvan a Magyarországhoz fűződő pozitív affektív elem, valamint megvan a Mátvás királyhoz fűződő pozitív attitűd /melvet a pedagógusok segítségével a kísérlet előtt ellenőriztunk/, akkor a gyermekek konaruens választ fogadni: azaz óE:.. lelvén a Mátvás király és a mérénv-lő közötti disszociatív kapcsolatot, a mérénv-lő származási helveként nem fogja Magyarországot megadni, illetve amikor ki kell zárni a mérénv-lő származási országát, akkor Magyarországot fogja megadni.

Az eredmények alátámasztották ezt a hipotézist. A mérénylő származási helyének megjelölésekor a gyermekeknek mindössze 1 %-a adta meg Magyarországot, a többiek más országokat jelöltek meg. /41% Németországot jelölte meg, 12 % Olaszországot, 11 % Csehországot, 9 % Franciaországot, 7 % Spanyolországot jelölte meg, Anglia, Ausztria, Románia, Oroszország csekély jelölési arányokat mutatott./ És megfordítva, amikor a mérénylő származási országát kellett kizárni, a többség /58%/ Magyarországot említette, mint ahonnan semmiképpen sem származhatott a mérgező. /11 % említette Oroszországot és 9 % Angliát. A többi ország említési gyakorisága egyenletesen alacsonyabb volt./ A kísérletet negyedik osztályosok körében megismételve tendenciájukat tekintve hasonló adatokat kaptunk, bár az első feltételben emelkedett /11%, n=114/, a második feltételben csökken /47 % n=114/ a Magyarországot említők aránya.

Tajfel és Jahoda /1966/ kiváló kísérleti technikát dolgozott ki a nemzeti attitűd mérésére fénykép-preferenciák alkalmazásával. Első osztályos gyermekeknek több országban fiatal fiakat ábrázoló fényképeket mutattak, majd arra kérték a gyerekeket, hogy ki-ki tetszése szerint válassza ki a rokonszenves és az ellenszenves arcokat. Néhány hét elmúltával ugyanazok a gyermekekkel és ugyanazokkal a fényképekkel megismételték a kísérletet, ezúttal azonban a fényképek 50 %-át a gyermekek nemzeti hovatartozásával megegyező nemzeti hovatartozású személyes fényképeinek tüntették föl, a másik 50 % esetében pedig azt mondták, hogy azok a fényképek idegeneket ábrázolnak. A gyermekek ez alkalommal már aszerint választottak rokonszenves, illetve ellenszenves arcokat, hogy mit tudtak a választandó személyek nemzeti hovatartozásáról. Rokonszenves választásaikat tehát az ész-

lelt saját nemzeti hovatartozás függvényében eszközöltek.

Hasonló jellegű saját vizsgálatainkban azt tapasztaltuk, hogy ez a módszer a saját csoporttal kapcsolatos attitűdök vizsgálatán túl, más csoportokra vonatkozó attitűdök tanulmányozására is alkalmas.

Második osztályos gyermekeknek összesen 12 fényképet mutattunk. A fényképek 25-30 éves férfiakat és nőket ábrázoltak. A gyermekeknek mindegyik fénykép kapcsán meg kellett jelölniük. "tetszik", vagy "nem tetszik" a fénykép által ábrázolt személy. Az első adatfelvételt követően három héttel ugyanezekhez a gyermekekhez ugyanezekkel a fényképekkel visszatértünk, ezúttal viszont az egyes fényképek alá különböző csoportneveket irtunk. /A következő neveket használtuk: magyar, lengyel, spanyol, cigány, román./ Egy-egy nevet két fénykép, egy női és egy férfi fénykép reprezentált. A fényképeket véletlenszerűen osztottuk ki az egyes nevekhez.

A gyermekek válaszait egybekódolva négy válaszkategóriát vetünk föl: pozitív változatlan ítélet, negatív változatlan ítélet. pozitívról negatívra változó ítélet, negatívról pozitívrá változó ítélet. A fényképek alá illesztett nevek függvényében alakuló válaszokat a következő táblázatban szemléltetjük.

Csoportelnevezések hatása aró-preferenciát tartalmazó ítéletekre gyermekek körében

	magyar ^x	lengyel	spanyol	cigány	román
pozitív-pozitív	40	70	51	37	43
negatív-negatív	21	12	20	44	27
pozitívról negatívra	10	8	17	14	14
negatívról pozitívrá	29	10	12	5	16
összesen	100	100	100	100	100

^x n=124 minden oszlop esetében. Mivel minden gyermek elnevezésenként két fényképet ítélt meg, a százalékos arányok kiszámításának alapja 248 volt.

Az észlelt hovatartozás függvényében a pozitívról negatívra való váltás legkisebb arányban a lengyel és a magyar elnevezés függvényében következett be, a negatívról pozitívra való váltás pedig legnagyobb arányban a magyar elnevezés függvényében következett be. A vizsgálatot negyedik osztályosok körében megismételve hasonló tendenciájú eredményeket kaptunk- A magyar elnevezés hatására a legalacsonyabb arányban fordult elő a pozitívról negatívra való váltás /5 %, n=226/ és a legnagyobb arányban fordult elő a negatívról pozitívra való váltás /21 %, n=226/.

Jól alkalmazható technika a saját és más nemzetek kapcsolat kialakuló attitűdök vizsgálatára a rajzoltatás. Óvodáskorú gyermekek /5 évesek/ még képtelenek lerajzolni saját országukat, bár vállalkoznak rá. Rajzaikban azonban a nonfiguratív motívumok keverednek az ilyenkorú gyermekek rajzaiban szokásosan felbukkanó egyéb figuratív motívumokkal. Ha azonban a feladat előtt egy táblára lerajzolják előttük Magyarországot, képesek a megfigyelt rajz helyes reprodukciójára. Az iskoláskorban már térképszerű rajzok készítésére képesek, rajzaik azonban jellegzetesen torzítottak. A saját országot vagy nagyobbak vagy ugyanolyan nagyoknak állítják be, mint más - objektíve jóval nagyobb - országokat. E fantázia-kérdéssel kapcsoljuk össze a feladatot, például azt kérdeztük tőlük, hogy "Mit varázsolnál Magyarországra, ha varázsló lennél?"²⁰ rajzaik motívumainak elemzése a saját országgal kapcsolatos kognitív elemek gazdag tárházát fedi föl.

Két, eltérő társadalmi környezetű iskolában összesen 443 gyermekkel készítettünk rajzot a fenti címmel. Az alsó tagozatban évfolyamonként két-két osztály tanulói készítették egy-egy

²⁰ A kérdést Somorjai Ildikó javaslatára vettük föl a módszer-repertoárba.

rajzot, a felső tagozatból pedig kontrollként két hetediket és két nyolcadikos osztály tanulóival készítettünk rajzit.

Az első három osztályban kapott rajzokat a meseszerűség, s annak magyaros színezete /jelképhasználat/ jellemzi. A meseszerűség a harmadik osztályban hétköznapi, individuális és társadalmi értékeknek adja át a helyét. Ez a tendencia még dominánsabb a hetedikesek, nyolcadikosok körében.

Jellegzetesek a különbségek nemek szerint. A fiuk rajzaiban a sci-fi, technikai, hadi motívumok dominálnak, a lányok rajzaiban képzeletbeli elemek, a kollektív jólét, valamint a béke motívumai dominálnak.

A Piaget-féle interjú-módszer révén az affektív elem, valamint az arra ráépülő kognitív elemek rendszere tekintetében komplex elemzésre nyílik lehetőség. Egyik vizsgálatunkban 20 elsős és 20 negyedikes gyermeket kérdeztünk ki,²¹ és azt találtuk, hogy általános tendencia a kognitív elemek beépülésének sorrendi meghatározottsága.' Legelső a hovatartozásra utaló kognitív elem /szülők nemzetisége, születés helye/ megjelenése-- . Utána a kommunikációra /anyanyelv, beszédérthetőség/ vonatkozó kognitív elem jelenik meg. Ezt követi a saját ország tudata, olyan részelemek kíséretében, mint az ország kicsinységig gazdagsága, szépsége, az, ország lakosainak munkája. Utolsóként bukkan föl a politikai témájú kognitív elem /társadalmi rendszer/, valamint az összetartozás motívuma.

Mivel a gyermekeket úgy válogattuk össze, hogy a minta egyik fele értelmiségi családból, a minta másik fele munkáscsaládból származott, adatokat kaptunk arra nézve is, hogy milyen szociokulturális különbségek színezik a fentebb leírt általa-

²¹ Krasznai É. im.

nos tendenciát. Meg kell persze jegyeznünk, hogy a kapott különbségek csak illusztrálhatják a szociokulturális háttér kommunikációs kódhasználat tekintetében differenciáld hatásaim vonatkozó irodalom tételeit /Bernstein, 1971; Pléh és Pap, 1972/, de semmiképpen sem bizonyító érvényűek. Azt láttuk, hogy az első vizsgált életkorban az eltérő szociokulturális háttére egyértelműen megmutatkozott a korlátozott és a kidolgozott kommunikációs kód használatában. A másik vizsgált korcsoportban a kód tekintetében mutatkozó különbség csökkent, de megmaradt a szószámban mutatkozó különbség. Az értelmiségi származású gyermekek mindkét korcsoportban jóval több szót használtak. Ha viszont nem a szavak, hanem a kognitív elemek számát vizsgáltuk, a munkás szülők gyermekei mindkét életkori csoportban és spektrumban adtak a magyarsággal kapcsolatos válaszokat, mint az értelmiségi gyermekek. A fantázia-kérdés /"Mit varázsolnál" tekintetében viszont az értelmiségi gyermekek voltak előnyben több témában, differenciáltabban, színesebben válaszoltak erre a kérdésre, mint a munkásszülők gyermekei.

Nincs a szocializációnak olyan megnyilvánulása, mely ne lenne környezet függő, ám különbséget kell tenni a környezet sui generis szocializációs ágens, és ama teljes egészében, kulturálisan mintázott inger-környezet között, mely egyáltalán lehetőséget nyújt a hovatartozással kapcsolatos affektív évi kognitív reakciók stabilizálására és funkcionálására. Amennyiben nincs olyan kommunikációs környezet, mely tartalmazza a hovatartozással kapcsolatos üzenet egyes dimenzióit, nyilvánvalóan nem, vagy csak csökevényesen számolhatunk a reakció-oldal megnyilvánulásával sem. Ezért a nemzeti szocializáció tanulmányozása féloldalú, ha nem fordítunk gondot a szocializáció ágensei-

re és az általuk kultivált tartalmakra.

Mind viszonyainak bonyolultsága, a kielégített szükségletek nagy száma, valamint az "elsőség" mint hatás tényező okán a családnak kitüntetett szerep jut a nemzeti attitűd kialakulásában - vagy a kialakulás elmaradásában. A család a maga konkrét tapasztalati valóságában egyszersmind eleven történeti kontinuitás, kimondva-kimondatlanul a kulturális kötődés hordozója és közvetítője. A gyermek a családban találkozik először a nemzeti hovatartozást kultiváló üzenettel, a lét, az értékek, a prioritás, az összefüggések dimenzióival mint magátólértetődő élménylehetőségekkel. Változó ez a találkozás attól függően, hogy a család története mennyire hordozza magában, a történelem lenyomatait, a családi hagyományban élő személyek, mit tettek és mit nem tettek, élettörténetükből mi maradt meg a családi tudatban.

A hovatartozást kultiváló ideológiai minták sorsa a családban több generációt tekintve a család társadalmi pályájának ívével függ össze. A felfelé mobil családi pályáívek feltehetően egészen másképp kondicionálják a hovatartozási - s köztük a nemzeti hovatartozással összefüggő - ideológiákra való fogékonyságot az utódokban, mint a lefelé mobil családok. A stagnáló családok esetében a társadalmi struktúrában tartósan elfoglalt hely határolhatja be a szocializációs reagálások alapját képező, a hovatartozásra vonatkozó családon belül zajló kommunikációt. I durva tipológia még semmit nem mond arról, hogy a család történeti pályájával összefüggően, részben attól függetlenül milyen traumák, sorfordulók következtek be, amelyek tapasztalati realitásként konkretizálják a hovatartozással kapcsolatos, szükségképp elvont dimenziók érvényét. /Gondolok az át- és kitelepítésekre,

perekre, jogos és jogtalan egyéni sérelmekre mellőzésekre és felmagasztalásokra, melyek – ha változó mértékben is – de szinte minden kelet-európai családban személyes tartalommal vannak jelen a család tudatában, s egyszersmind a szocializációra ható kommunikációkban is./

A családi otthon nemcsak a szocializációra ható személyes kommunikáció tekintetében meghatározó, hanem a benne felhalmozott objektívált közlési eszközök tekintetében is az lehet, hogy ez egyhelyütt csak egy padláson heverő egykori huszárcsákó, máshelyütt gondosan katalogizált családi archívum és könyvtár. Ám egy mérhető kontinuum bármelyik pontján is helyezkedjék" eh a családban található diakron közlések összmenyisége, jellemző a hatás, amit az ilyen jel-környezet a nemzeti attitűd kialakulása tekintetében kifejt.

Nagyhatású nemzeti szocializációs ágens az iskola, részi, a tananyag, részint a tanárok, részint pedig az iskolai szerven megvalósított rituálé révén.' A tananyag közvetetten és közvetlenül is hat a nemzeti attitűdökre. Közvetett hatású lehet, akár a matematikai szöveges példák szövege, akár a különböző természettudományos felfedezők nemzetiségének akaratlan kihangsúlyozása, a rejtetten elfogult földrajzi oktatás. Közvetlen hatásúak az úgynevezett "humaniórák", az irodalmi és művészeti oktatás, a történelemtanítása Adalékként jegyeszük meg, milyen zavarbaejtő következtetéseket vonhattunk le egy 1945 előtti történelemkönyv-vizsgálat eredményeinek olvastán.²² Úgy tűnik, hogy a magyar nemzeti érzés- és tudatvilág mai elemei mind készen áll

²² Unger. M.:, 1974. A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben a századfordulótól a felszabadulásig. Bp. Tankönyvkiadó.

tak már hajdani történelemkönyvekben,, A romantikától átvett saját nemzet-idegen nemzetek-létminta, a "rosszak" és a "jók" szemantikusan panteonja, az ideológiai, hadtörténeti, politikai dimenziók kiemelt fontossága, a moralizáló-pszichologizáló összefüggések egyoldalú kultivációja mind olyan vonás, mely hiánytalanul megtalálható a ma élő nemzedékek nemzeti érzés- és tudatvilágában is.²³

Az iskolai interakciós helyzetek elemzésének egyik szempontja a tanári szerepek kutatása lehet. Miként jelennek meg a tanításban a tanár attitűdjei, értékei, nézetei? Milyen hatással válnak azok, ha harmóniában, illetve diszharmóniában vannak a család által közvetített mintákkal? Nyíltan vagy rejtetten jutnak kifejezésre? Hatásuk tartós vagy átmeneti? Kérdések ezek, melyekre a kutatásnak kell felelni.

Az interakciós helyzetek elemzésének másik szempontja az iskolai rituálék szervezete és lebonyolítási módja. A nemzeti hovatartozással kapcsolatos érzelmi mintákat bizonyos helyzetek szinte automatikusan aktiválhatják. Ennek előfeltétele természetesen a megfelelő kondicionálás. Az 1945 előtti iskolai rituálék hatáselemzését sem végeztük még el, de a mai helyzetet illetően még csak kérdéseink sincsenek. Paradox helyzet, hogy dokumentumfilmekre kell utalnunk, ha a mai rituálék lélektelenségét, tartalmatlanságát, negatívan érvényesülő kondicionáló hatásait feltételezzük. A nemzeti jelképek fogyatékos ismeretét, alacsony gyakorisági fokú említését mutató adatok mindenesetre jelzik, hogy a szóbanforgó dokumentumfilmek /mindenekelőtt a Balázs I: 'Stúdióban a 70-es években készült rituálé-leleplező dokumentum-

²³ Csepeli Gy. 1980. Csontváz a szekrényben. Kritika. /Sajtó alatt./

filmekre gondolunk/ ábrázolásai nem eshetnek távol a valóságtól.

A nemzeti szocializáció ágenseit felsoroló vázlat nem lehet teljes a tömegkommunikáció említése nélkül. Egyfelől a kifejezetten ifjúsági célzatú tömegkommunikációra gondolunk, másfelől a tömegkommunikáció egészére, mely egyre kevésbé szegmálja közönségét életkor szerint.

A nemzeti hovatartozás és a személyiség

A körülmények egészen sajátos összetalálkozására van szükség, hogy a nemzeti hovatartozás váljon a személyiség tartópillérévé, hiszen a nemzet mint társadalmi nagycsoport éppen nem individualitásukban sodorja magával, hanem kollektív összekötő kapocsként igen nagy számban ragadja meg tagjait. De a nemzeti érzés- és tudatvilág mint jelölő-értelmező rendszer nem taglója az individualitást, a benne foglalt érzelmi és gondolkodattípusok úgy viszonyulnak az egyénhez, mint a nyelv, melyet használva beszéddé alakítva éli az ember a maga társas-társadalmi életét.

A nemzeti hovatartozás beépülése a személyiségbe elsősorban a szociokulturális környezet hatásainak műve, melyeket a szocializáció ágensei közvetítenek. A személyiség kovácsműhelye a család, ahol a szociológiailag adott tényezők pszichológiai tényezőkké fordulnak. E pszichológiai tényezők természeti alapjai genetikailag előre meghatározottak. A biológiai individuális változat és a társadalmi individuális változat között azonban távolról sem lehet merev ok-okozati megfelelés, hiszen a közbe-

iktatózó szocializáció, az abban lezajló szociokulturális hatások teljesen újrarajzolják az eredeti képet. Ha Watsonnak nincs is igaza abban, hogy pontosan meghatározott környezetben bármivé fel lehet nevelni egy gyermeket, beleértve a zeneszerzőt, bűnözőt, bankárt stb., kétségtelennek tűnik, hogy bármilyen társadalmi szerep átlagos ellátására igen nagy valószínűséggel bárkit ki lehet képezni gyermekkorától fogva. A társadalom életében érvényre jutó személyiségváltozók száma ugyanis jelentősen kisebb, mint a személy genetikai programjába eleve benne rejlő változók száma, s ez már egymagában jelentősei: redukálja az elvileg lehetséges érvényes individuális kombinációk számát. Ráadásul a különböző társadalmi rétegekbe született gyermekek nem egyenlő eséllyel indulnak a társadalmilag elismert egyéni vonások realizálhatósága felé, s ez tovább valószínűsíti a genetikai örökség hamvabahullását. További redukciós szempontot jelent, hogy a társadalmilag érvényesnek tekintett egyéni vonások értéke felettébb változó, egyeseket kívánatosnak tekintenek, másokat eltérnek s sokat üldöznek. A többszörös társadalmi szűrőn átpréselődött természeti individualitást végül is legalább oly mértékben jellemzi az egyszerűség és a megismételhetetlenség, mint az uniformáció és a szabványosítás. A század 40-es éveiben végzett kaliforniai személyiségvizsgálatok /Adorno et al. 1950/ elévülhetetlen érdeme, hogy rámutattak egy olyan személyiségtipológia kimunkálhatóságára, mely egyként támaszkodik pszichológiai és szociológiai alapokra.

A nemzeti hovatartozás és a személyiség kapcsolata egy társadalmilag kidolgozott érzelmi-gondolkodási minta egyéni pszichológiai hatóerővé való alakulásának története. E kapcsolatban két kérdést kell megválaszolnunk. Az egyik kérdés az, hogy a nemzeti érzés- és tudatvilág kulturálisan kimunkált rendszer-

nek mely vonásai azok, melyekkel a személy szocializációja Borán összeköttetésbe jutván különösen alkalmasak arra, hogy individuális jellegű pszichológiai hatóerővé váljanak. A másik kérdés pedig az, hogy a személyiségbe beépült eszmei-érzelmi tényezők milyen funkciók ellátására szolgálnak.

A kérdés eleve értelmetlen, ha a társadalomban a nemzeti hovatartozás jelensége eleve nem, vagy csak marginálisan létezik, illetve nincsenek olyan társadalmi feltételek, amelyek ideológiailag kidolgozott kultivációs elemekkel képesek feltölteni a hovatartozási attitűdöt. Etnocentrizmus nélkül nincs etnocentrikus személyiség, miként annak antitézise, a "nyílt" vagy "türelmes" személyiség sem létezik. A saját hovatartozás preferenciája más alternatívákkal szemben ugyan létezhet, de megfelelő történeti és társadalmi feltételek hiányában, mely egyúttal az ideológiailag kimunkált etnocentrizmus hiányát is jelenti, a preferencia személyiségpillérré kiépülése legfeljebb deviáns, patológiai jelenség formájában képezheti érdeklődés tárgyát.

Az Adorno-féle vizsgálatok tanúsága azonban éppen az, hogy egy tekintélyelvű, tömegeiben sokkolt és frusztrált társadalomban szociológiailag normálissá válhat egy Hitler-szabású patológus karakter, mely személyiségtorzulásának eszmei anyagát kétségtelenül az etnocentrizmus válfajaiból, a nacionalizmusból 1 az antiszemitizmusból merítette. Ha, egyszer azután a normálét;....: kritériumai újrafogalmazódtak, bűvös kör indul be, hiszen &y, nocentrizmus doktrínáját valló társadalmi rendszerek szelek i módon azoknak az életpályáknak biztosítanak előnyt és érvényeslést, melyek mögött az etnocentrizmusra fogékony személyiség, lődés áll. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy az embere] nemcsak személyiségkonstrukciójuk okán köthetnek szövetséget az

ördöggel, számtalan egyéb, a személyiségfejlődéstől független szociológiai és szociálpszichológiai motívum játszhat bele abba, hogy végül is valaki oly mértékig azonosul egy ideologikusan megfogalmazott entitással - nemzettel, fajjal -, hogy annak létproblémái saját létproblémáivá fogalmazódnak át /Pettigrew 1958/.

Minden nagycsoport - így a nemzetek - életében vannak kritikus pillanatok, melyek mind az egyének, mind kisebb-nagyobb csoportjaik, mind az egész társadalom teherbírásának próbái. Ilyenkor derül ki, hogy elég erősek-e társadalmi méretekben az egyének tömegeit és az általuk éltetett vezetőket vezérlő intézmények, értékek, motivációk ahhoz, hogy a társadalom tagjai ne a kisebb ellenállás, az ideologikusan megfogalmazott csoportfölény etnocentrikus igézetében keressék a krízisből való kilábalás útjait, hanem a kölcsönösség, a józan mérlegelés, a kooperatív viselkedés jegyében cselekedjenek. Nyilvánvaló, hogy az autoritarianizmus és a vele mélységesen rokon etnocentrikus személyiség széles körű társadalmi elterjedése kedvező pszichológiai alapot teremt - ha nem is okozói érvénnyel - egy autoriter, agresszíven etnocentrikus társadalmi rendszer kiépítésére és fenntartására.

És megfordítva gondolatmenetünket: a nyílt, türelmes szemé-
lyiségtípus sem függetleníthető a társadalmi feltételektől. A türelmesség, nyíltság és tekintélyellenesség légüres térben, megfelelő intézmények, uralkodó értékek és motivációk nélkül vagy nem jöhet létre vagy devianciának minősülve peremre szorul, s erejét veszti. A tekintélyelvű és a demokratikus személyiségtípus eredendően eltérő viszonya az etnocentrizmussá torzult hovatartozási ideológiákhoz nem az elvontan szemlélt "rossz"

polaritása, hanem a társadalmi működés egészét meghatározó sor szerves része. Érdeemes azonban tüzetesebben szemügyre venni ezt a két típust, mert egyik sem önnemzés útján jön létre, még csak nem is automatikus leképeződése az uralkodó társadalmi viszonyoknak.

Elképzelhető - bár nem bizonyított -, hogy egyes esetekben nagyobb az esély, hogy valaki autoriter személyé váljon, és más esetekben tekintélyellenes személy legyen belőle - pusztán eleve adott személyiségkonstrukciója okán. Jóval nagyobb azonban a valószínűsége annak, hogy a feltételek watson-i értelemben vett pontos meghatározásával a nevelési stílus révén befolyásolni lehet akár az autoriter, akár az antiautoriter irányba mutató személyiségfejlődést. Az autoritarianizmus személyiség-tényezőinek vizsgálata nem merülhet ki a probléma leírásában és elméleti megfogalmazásában. E vizsgálat jelentősége abban áll, hogy az eredmények alapján tudatosabbá lehet tenni a nevelést,, pontosabban lehet előre látni az olyan, sokszor természetinek elkönyvelt hatásokat, mint az agresszivitás, a segítőkészség hiánya, illetve empátiás magatartás, kooperativitás, melyek meghatározóak a személyiség autoriter vagy nem autoriter jellegét tekintve, s ily módon kialakulásuk vagy hiányuk nem lehet közömbös a társadalmi méretű autoritarianizmus vagy demokratizmus sorsára nézve sem.

Az alábbiakban az Adorno-féle vizsgálatokban alkalmazott tipológiából kiindulva fogjuk megnézni, hogy a különböző társadalmi személyiségtípusok a nemzeti hovatartozás mint kulturálisan kidolgozott jelölőrendszer mely vonásai iránt fogékonyak. A tipológiát annyiban módosítjuk, hogy nem elégszünk meg a "tekin-télyelvű" /autoriter/ és "demokratikus" személyiség szembe

állításával, hanem az utóbbi típust továbbgondolva, megpróbáljuk elkülöníteni annak "felvilágosult" és "konkrét" változatát,.

A tekintélyelvű személyiség megismerő rendszerében az egyéniét len, szabványosított és konvencionális elemeknek jut elsőbbség. A rigiditás, a kétértelműségek iránt mutatott türelmetlenség nem tesz lehetővé egyénre szabott megoldásokat. A merev megismerési stílus kizárja a saját létproblémák autentikus megfogalmazását, kezdettől fogva ellehetetleníti megoldásukat. Az autoriter egyént a civilizáció lelkekbe épített vasrácsa - a szabályok, a normák, az értékek mátrixa - nem felszabadítja, hanem szorongásba taszítja. Nem aktivitásra, hanem passzivitásra tanították. Csak a szabályok, normák, értékek betartására, de nem alkalmazására tették képessé, s zavarának ez a forrása. Mint individuum a maga véletlenadta létében eleve szabálytalannak született, de ezt elismerni képtelen. Belső világából csak annak tagadása révén szabadulhat. Mivel önmagát nem értheti meg, másokhoz sem az Ítézőképességgel közelít. Előítéletekhez folyamodik, melyek alapja az agresszív számonkérés.

A hovatartozási élmény egyik ki nem mondott előfeltevése, hogy "ha én x vagyok, akkor minden x hozzám hasonló, következésképpen minden y más". Az autoriter személyiség hovatartozási élménye már nem egyszerűen a világhoz való egyik lehetséges viszony, hanem maga a viszony, mely minden más mércéjévé és vonatkoztatási keretévé válik. A hovatartozási élmény érzelmi magja megszállottsággá, paranoid agresszív indulattá hevül, és a hovatartozás által megfogalmazható homályos, inkohereus és szervetlen magátólértetődőségek, tipizációk és relevanciák rigorózus dogmákká merevülnek. A nosztalgia mitológiává, a hangulat mániá-

vá, a szubjektív valószínűség megfellebbezhetetlen igazsággá, a szertelen vágy szigorú paranccsá válik. Olyan ez, mintha valaki egy rendelkezésre álló nyelvből csak meghatározott szavakat, önkényesen kiválasztott szabályok alapján képzett mondatokat használna, s az összes többi mondatra ráfogná, hogy értelmetlenség, vagy egyenesen a nyelv halálos veszedelmét látná azokban. Az analógia egyébként pontos, hiszen az autoriter személyiség nyelvhasználata ténylegesen redukált, a világszemléleti, viselkedési türelmetlenség reflektálódik az elszegényített, klisékből táplálkozó primitív nyelvhasználatban is.²⁴

Az autoriter személyiség nem véletlenül túlozza el a hovatartozás érzelmi magját a vakhitig, s nem véletlenül teremt magának szilárd magyarázó-igazoló rendszert a hovatartozási élmény gondolati-tudati elemeiből. Mivel önmagával nem tud azonosulni, azonosul egy nála hatalmasabb, nagyobb fölöttes egységgel, a nemzettel, a csoporttal. Ha ő esendő, gyöngé és kiszolgáltatott, legyen csoportja /s annak vezére/ sziklaszilárd, erős és mindenható. Ha nem tudja kiszámítani sorsát egy nappal előre, nemzete jövőjét lássa évezredekre biztosítva. Ha ő maga szorong, lássa a vele egyívásúak tömegét elszántnak és magabiztosnak. Ha benne nincs rend, keresse a rendet kívül. Végsősoron tehát az autoriter személy én-problémái azok, amelyek az etnocentrikus ideológia által megfogalmazott egyénfeletti alakzatokra vetülve a megoldottság látszatát keltik.

A csoportok közötti különbség létre vonatkozó premissza minden élőit életképzés alapja, s mint ilyen még nem okvetlenül

²⁴ Vö.: A nácizmus: nyelvezetek és ideológia. Beszélgetés Jean - Pierre Payé, André Gisselbrecht és Louis Guéspin között,, TK Módszertan. VIII. évf. 19. sz. 1977. IV. 28.

tekinthető személyiségtényezőnek. Csak akkor válik a személyiség funkcionális összetevőjévé, ha a premissza a saját szabálytalanság elviselhetetlen - tehát elfojtott - érzésének levezető csatornájává válik, azaz minden ami más, egyben szabálytalan is lesz. Az előítélet prizmáján keresztül szemlélt idegen csoport így az én szabálytalan oldalának lesz a képmása, míg a felmagasztalt saját csoport a szabályos én makulátlan tükre lesz. A különbség-tudat által indukált, a saját csoport iránt pozitív és idegen csoportok iránt negatív előítéletek így az én pozitív és negatív vonásainak korrelátumaivá válnak. Lemondani róluk lehetetlen, hiszen az én-ről kellene velük együtt lemondani. E folyamatban azonban az én elveszti individuális jelölő funkcióját, és a "mi" ekvivalensévé válik. Danilo Kis joggal állapítja meg ebben az összefüggésben, hogy a "nacionalista egyéniség nélküli egyén."²⁵

Ám mihelyt tekintetét a "mi"-ről elfordítja, én-je szorongató szabálytalansága újra kínozni kezdi. Erőtlenségében szükségletté válik számára, hogy szüntelenül erőt merítsen a nálánál erősebb Egész létéből, melynek szerencsésen ő is tagja.

Hogy a nemzeti hovatartozási attitűd az autoriter személyiség struktúrájába beépülve és annak szükségleteit kielégítve mivé torzul, az még semmit sem mond magáról a szóbanforgó attitűdről. Súlyos félreértések forrása lehet, ha a hovatartozási élményt annak autoriter átírása nyomán Ítéljük meg, s joggal elijedve a paroxizmustól, magát az érzést utasítjuk el, megborzongva a dogmától, a gondolatot is elvetjük.

²⁵ Kis, D. 1979. A nacionalista portréja. Új Symposion, 158. sz.

E figyelmeztetés jogosságát csak akkor láthatjuk be, ha megvizsgáljuk, hogy mivé válhat a hovatarozási attitűd affektív és kognitív világa a tekintélyellenes személyiséggel való találkozásban. A nyílt személyiség megismerési stílusát a tárgyilagosság jellemzi, melynek szerves eleme az én elfogadása, s ezzel párhuzamosan a türelem másokkal szemben. A zárt személyiségre a szabályok, normák, értékek lidércnyomásként nehezednek, regulatív erejük alapja az elfojtás. A nyílt személyiség számára a civilizációs mátrix konstitutív jellegű, nem pusztán betartja a szabályokat, hanem teremti is azokat, ami szükségképpen a kölcsönösség elvén nyugvó kapcsolatok keresését jelenti az aszimmetrikus tekintélyelvű kapcsolatokkal szemben, mert a szabály mindig csak társas-társadalmi összefüggésben érvényesül, mások kooperatív hozzájárulása nélkül legfeljebb kényszer, kibúvókeresési alkalom. Az Adorno-féle tipológia leegyszerűsítéseiben kísért a nyílt személyiség olyan felfogása, mely az előítéletmentességet jellemző jegynek tartja. De mit jelent az előítéletmentesség? Azt, hogy a személynek egyes nemzeti-etnikai, kisebbségi csoportokkal szemben nincs előítélete,--vagy azt, hogy egyáltalán nincsenek benne előítéletek? Úgy véljük, hogy a tökéletes előítéletmentesség elérhetetlen ideál, s megvalósulása a társadalmi világ észlelését lehetetlenné teszi, így olyan nyíltságot eredményez, mely az örület nyíltsága. A konkrét csoportokkal szemben kétségtelenül tapasztalható előítéletmentesség eszerint együtt járhat más csoportokkal szemben megnyilvánuló előítéletekkel - s ily módon az ideáltípusonként megjelenített nyílt személyiség egy mélyebb strukturális szinten nem ellenpárja a zárt személyiségnek. A különbség a kettő között csak abban van, hogy az egyik értéket tulajdonít előítéleteinek, a másik

szont leértékelve azokat, meggátolja őket működésükben. Az adornói tipológiát szemléltető esettanulmányok jól mutatják ezt az ellentmondást, ami abból adódik, hogy a szerzők a nyílt személyiséget végsősoron mint pozitív értéket állítják szembe a negatívan értékelt zárt személyiséggel /ezt az értékpolaritást már az "autoriter", illetve "demokratikus" elnevezések is jól mutatják/. Ha a jelenségszempontú elemzést végigvisszük, akkor el kell jutnunk a zárt személyiség által megtestesített megismerési stílus valódi ellenpólusához, ami nem egyszerűen azt jelenti, hogy a nyílt személyiség értékszemponatok miatt tagad egyes csoportkülönbségeket, felvilágosult módon elhárítva magától előítéleteket, hanem azt jelenti, hogy a nyílt személyiség nem áll meg az előítéleteknél, hanem azok ítéleti alapjait kutatja - önmagában és a társadalomban. Az Adorno-féle tipológia megáll a felvilágosult személyiségnél, de a nyíltság nemcsak a tagadást, hanem a tudomásulvételt is jelenti, anélkül persze, hogy ennek diszkrimináló elzárkózó korrelátumai lennének.

Mindennek fontos következményei vannak a hovatartozással kapcsolatos attitűd és a nyílt személyiség viszonyára nézve. A felvilágultság egyben felülemelkedés is, a világpolgár, lesajnáló attitűdje minden partikuláris csoport-kötöttséggel szemben. Ez az attitűd nem ismeri el a saját hovatartozás élményét, mert abban csak vak érzést, homályos gondolatot, szüntelen újratermelődő, ugrásra kész megkülönböztetést lát a saját és az idegen hovatartozások hálója mentén. Ereje ennek az attitűdnek a kritika, az individuális látásmód, a türelem, a dogmatizmustól való mentesség hovatartozási ügyekben, ám az erő egyben gyengeség

forrása. Mert pozíciója a hontalané, gondolatait nem béklyózza semmi féle hovatartozás, ám másfelől hajlamos a dogmatizmusra, melynek anyaga nem az etnocentrizmusokkal szennyezett van, hanem egy éteri tisztasága, eszmei legyen. Innen a Kasszandra-szerep, melyet a felvilágosult személyiség gyakran játszani kénytelen, és innen az a vak prófétai düh, mellyel eszméinek a valósággal szemben való alulmaradását szemléli, s innen a rezignált individualizmus.

A nyílt személyiség új típusa, mely az Adomo-féle tipológia továbbgondolása alapján fogalmazható meg, mindazokkal az érzelmi és megismerési előnyökkel rendelkezik, mint felvilágosult előképe, csak módszere más. Nem feladni kívánja a hovatartozást - mely különben etikai értelemben véve jogos és tisztességes reakció a hovatartozás etnocentrikus túlhajtásai láttán -, hanem átalakítani kívánja azt. Különösen a nemzeti hovatartozás kapcsán jelentős ez a módszerbeli különbség, hiszen a nemzeti hovatartozás az érintettek számára alapvetően érzelmi jellegű, nem racionális, hanem racionalizált világkép, melynek felvilágosult tagadása semmiképp sem a felvilágosult szempontok mérlegelésére, csupán etnocentrikus reakciókra ad okot.¹ Az absztrakt nyíltság helyébe a konkrét folyamatok vizsgálata és az azokba való cselekvő beavatkozás lép. A "legyen" mint a "van" szerves része jelenik meg, és a hovatartozás se nem abszolútizálódik - mint a zárt személyiség esetében -, se nem iktatódik ki - mint a felvilágosult személyiség esetében -, hanem relativizálódik és pluralizálódik."

Itt érdemes néhány szót ejteni arról a jobbra csak ideológiai-politikai kontextusban felvetett kérdéstről, hogy mi az internacionalizmus mint pszichológiai tényező, közelebbről, mint

személyiségösszetevő. Fentiek alapján ki kellett hogy derüljön, az internacionalizmus nem vethető föl a hontalanság, a hovatarozás tagadásának pozíciójából, csak a hazafiság és elkötelezett hovatarozás nézőpontjából. Hipotézisszerűen azt mondhatjuk - hiszen ilyen jellegű vizsgálatok még nem voltak -, hogy az internacionalista személyiség megismerésében a csoportok közötti különbségekről való gondolkodásnak egy új szabálya működik. Míg mind a zárt személyiség, mind a felvilágosult személyiség egy s ugyanazon szabály szerint gondolkodik a csoportok közötti különbségekről, csak az egyik e különbségeket bizonyos csoportokra nézve állítja, a másik pedig tagadja, addig az internacionalista személyiség az univerzalitás szabályát alkalmazza. Ez azt jelenti, hogy a különbségeket és a különbségekben rejlő azonosságokat egyszerre veszi számba.

Az Adorno-féle tipológia nyomán felvázolt és némileg módosított típusok elvileg bármiféle hovatarozási mintával kapcsolatba kerülhetnek, legyen az a hovatarozás egyház, párt, mozgalom, iskola, irány stb. által sugallt. Minden olyan integráció, melyben a tagok érintkezésének alapelve nem a személyesség, hanem az integráció által kitermelt érintkezési objektívációk rendszere, egyként tápot ad a tekintélyelvű azonosulásra, a felül-emelkedésre és a demokratikus beavatkozásra, személyiségelv alapján megtalálva a megfelelő szerepekre a megfelelő alanyokat. Lévéen ez a személyiségtipológia egyszerre szociológiai és pszichológiai, az említett típusok kialakulása bizonyos társadalmi, előfeltételek hiányában nem megy végbe." Ha nem alakultak ki az individualitás mint történeti-társadalmi kategória kialakulásának feltételei /Kon, 1978/, nincsenek személytelen kommunikációs eszközök, hovatarozási alternatívák, nincsenek a megszületett in-

dividualitást veszélyeztető és gátló szocializációs eljárások és társadalmi intézmények, akkor a zártság és a nyíltság mint személyiségtipológiai alapelv fel sem merülhet, következésképpen a személyiség és társadalmi magatartás kérdése teljesen másképpen vetődik föl, ha egyáltalán felmerül.' És ez nemcsak történelmi perspektívában adódó megkülönböztetés. A modern társadalmak struktúrája korántsem olyan egységes, mint azt a funkcionális elemzések sejtetik. Lehetnek modern társadalmakban is időszigetek, ahol a polgári individualitás, annak autoriter, demokratikus típusai, valamint a kettő közötti széles skála sok-sok változata sajátos szubkulturális hatások folytán még napirendre sem került.

II. fejezet

IDENTITÁS ÉS MAGYARSÁG

Kategorialitás

A hovatartozási élmény által kielégített szükségletek sorában említettük az üresség irtózatától való menekülés szükségét, mely a tudat rendező-csoportosító működése által elégül ki. Nem a kanti apriori kategóriák működéséről van szó, hanem társadalmilag kimunkált rendező elvekről, melyeket a szocializáció folyamatában elsajátítván magátólértetődőségekként alkalmazunk önmagunk és mások társadalmi helyének megállapításakor. Az ember a bizonytalansági állapotok létbizonytalansági állapottá való fordításában érdekelt lény, s a bizonytalanságok egyik legbővebben áradó forrása az az egyszerű kérdés, hogy "ki vagyok én?".

Elválaszthatatlan ez a kérdés az alter-től, akit hasonló kérdés gyötör, s amikor meghatározásunkért hozzá fordulunk, cserébe viszontszolgálatot kíván tőlünk. "Mindenki annyi, amennyinek látják, tükörénjeink éppúgy fájnak, mint a valóságos" - írja Babits Mihály a Halálfiaiban, alig valamivel később, mint Cooley /1922/, aki Baldwin nyomán a looking-glass self fogalommal megteremtette az első interakciós én-elméletet. A másik által életrekeltett én jelentése kölcsönös egyetértés műve, mélyít időről időre, helyzetről helyzetre újra meg újra ki kell küzdeni. A személyes identitás szimbolikus interakcionista elméleten ezt a folyamatot értelmezik és követik nyomon érzékenyen /Krappman, 1980/.

Van azonban az identitásnak egy mélyebb szinten elhelyezkedő mátrixa, mely nem az én nap mint nap kivivandó és megtartandó, alkudozás tárgyát képező jelentéseit tartalmazza, hanem azokat a kategoriális rendező elveket, melyeket a társadalom az egyének nagy csoportjainak észlelése megkönnyítése végett bocsát tagjai rendelkezésére. E rendező elvek ismerete felettébb megkönnyíti a kívülálló feladatát, ha egy társadalmat le akar írni, hiszen csak el kell döntenie, hogy adott helyen és időben kit melyik osztályba soroljon be. A könnyebbség azonban látszólagos, mert a legkézenfekvőbbnek tűnő kategoriális besorolás is megnehezedik, ha a megfigyelő a maga észleletén kívül arra is kíváncsi, hogy maguk az osztályozottak miként vélekednek hovatartozásukról. Megfigyelőnek és résztvevőnek ez a szempontütközése minden társadalomtudományi megismerés problémája, mely az utóbbi időben egyre nyomatékosabban tudatosul, de ha olyan kategoriális csoportokról van szó, mint például esetünkben a nemzet, az episztemológiai buktató sorsfordító gyakorlati konzekvenciákkal terhes. Gondoljunk csak az első világháború idején megfogalmazódott Wilson-féle elvekre a nemzetek önrendelkezési jogait illetően, mely elvek kétségtelenül a kívülálló hűvös tárgyilagosságából nyerték ihletésüket abból az illúzióból táplálkozván, hogy a megfigyelő szempontjai minden bizonnyal egybeesnek a résztvevők szempontjaival. Amikor alkalmazásukra sor került, nyomban kiderült, hogy ahány nemzeti érdekeltség, annyi sajátos és egymásnak sajnálatosan ellentmondó kategorizációs szempont, mely egyként hivatkozhatott a nemzeti hovatartozásra, csak éppen a történelmi, területi, anyanyelvi, etnikai-vérségi, kulturális, stratégiai szempontok, melyeket a felbomló török és osztrák rodalom népeinek tárgyalóasztalokhoz eljutott képviselői ha-

tottak, gyakorlatilag teljesen más és más entitásokat definiáltak nemzetként, s így az óhajtott harmónia helyébe újabb világháborúba torkolló konfliktus magvai szóródtak szét a kelet-európai tájékon.

A nemzeti hovatartozás az ember társadalmi identitásának részeleme, mely azonban pszichológiailag korántsem érzékeny a kategória ideológiai artikulációjában tapasztalható érdekmotívált különbségekre, s funkciója csak annyi, hogy az egyén ezáltal a közvetlen személyes tapasztalat világán túlmenően az emberek nagy csoportjai között képes legyen elhelyezni önmagát az ismerőség és az idegenség dimenziója mentén. Az identitás pszichológiailag szilárd és megfogható volta tulajdonképpen a hétköznapi tudás magátólértetődősége, mely inkoherens lévén a legkülönbözőbb teoretikus értelmezésekre ad lehetőséget, s ebben az esetben nagyonis illékonyá válik.

A nemzeti identitással kapcsolatos episztemológiai bizonytalanság kitüntetett fontosságú, ha az utóbbi egy-két évszázad történetére gondolunk, de lényegében hasonló a helyzet az identitás társadalmi összetevőjének mindegyikével. Tévhit, mely a nemzeti hovatartozást más hovatartozásokhoz hasonlítva csalókábnak vagy hamisabbnak véli, megkülönböztetve "elsődleges" és "másodlagos" hovatartozásokat. Az élmény felől nézve az egyik: éppúgy szocializációs-kommunikációs termék, mint a másik, társadalmi összehasonlítások sodrában termelődik és működik valahány, - még ha történelmi-társadalmi analízis ki is tudja mutatni, hogy melyik élvez ontológiai prioritást. Az identitásba beépült kategóriák a nem tudatosult hovatartozásokkal szemben viszont gyakorlati előnyben vannak, mert éppen tudatosulásuk révén cselek-

vésre hajtanak, konkrét társadalomformáló erőt képeznek.

A társadalmi identitás-élmény és az objektív mércékkel jellemezhető identitás viszonyát elméletileg jellemezve a következő tipológiához folyamodhatunk:

1. A kategoriális szempont objektíve nem adott, és az identitásba nem épült be.
2. A kategoriális szempont objektíve adott, és az identitásba beépült.
3. A kategoriális szempont objektíve nem adott, és az identitásba beépült,.
4. A kategoriális szempont objektíve adott, és az identitásba nem épült be.

Az első típus láthatólag érdektelen, mivel sem egyik, sem másik változó nincs jelen. Az identitás és a társadalmi valóság viszonyát dinamikájában szemlélve azonban látnunk kell[^] hogy ez vagy kiinduló állapot, vagy végállapot. Nem egyszerűen hiány, hanem a potenciális kategóriák és potenciális hovatartozások tárháza, ahonnan a másik három típus származhat vagy ahova visszahullhat. A társadalom tudati állapotaira vonatkozó prognózisok készítői számára nagyon fontos volna tudni, hogy a társadalom méhében milyen új kategoriális szempontok, s milyen új azonosulási lehetőségek érlelődnek, illetve a meglévő szempontok és azonosulások közül melyek a megsemmisülés felé tartók. Nyilván nem arról van szó, hogy hajuknál fogva előrangotott szempontok /pl. balkezesség/ esetleges aktualizálódásáról elmélkedjünk, csak, arról, hogy a társadalomban található csoportok és csoport; hovatartozások meglévő kombinációit ne. tekintsük véglegesnek. Az ember önnön meghatározatlansága ellen folytatott küzdelme

sem zárul le. Míg emberiség lesz, addig a csoportok objektív térképei, valamint a nekik megfelelő vagy ellentmondó "kognitív térképek" szüntelen újrarájtolódásának esélye nem zárható ki.

A következő három típus a jelenben végzett szociológiai és szociálpszichológiai kutatás szempontjából kulcsfontosságú. Bár a séma eredetileg a deviáns viselkedés és minősítés dinamikájának értelmezésére született /Becker, 1963/, alkalmazása termékenynek tűnik nem deviáns társadalmi csoportok és csoporttudatok vizsgálata esetében is. A társadalmi nagycsoportokhoz való tartozás jelenségek köre kapcsán ugyanis a kutatás túlnyomórészt csak a második típust veszi figyelembe, amikor is a kategoriális szempont objektíve adott és az identitásba beépült. Mind a hétköznapi, mind a tudományos megismerés az e típusba tartozó eseteket tekinti "normálisnak", és a másik két típus feltételezésének kizárásával sok esetben tulajdonképpen maga teremti meg megismerésének tárgyát. A hétköznapi megismerés esetében ennek az eljárásnak az előnyös voltát nem kell különösebben ecsetelni, hiszen ily módon világosan elkülönülő egységek észlelésére nyílik mód, rutinszerű műveletté válik annak megállapítása, hogy ki a "magyar" és ki nem az, ki a "férfi" és ki a "nő", ki a "gyermek" és ki a "felnőtt", s a példák sorát a társadalomban egzisztáló kategóriák mindegyikével folytathatnánk. Csakhogy ez az eljárás apriorizmusa folytán inkább a racionalizáció, mintsem a racionalitás eszköze, s még önmagán belül sem konzekvens, mivel nem számol az objektíve adott kategoriális szempont rendkívül változatos reflektálódási lehetőségével, melyre a nemzeti kategória jelentésének eltérő értelmezésére az első világháborút követően már hoztunk fel példát. A tudományos

megismerés feladata abban áll, hogy a hétköznapilag adott magátólértetődőségek mélyére nézzen, azok konstituálódásának folyamatát tanulmányozza, s a szóbanforgó kategória poliszemiájára hívja föl a figyelmet. Ez nyilván nemcsak a nemzeti hovatartozási élmény alapját képező kategóriára áll, hanem a társadalmi identitásba beépült valamennyi kategória esetében elvégzendő /s többnyire elvégzetlen/ feladat.

A jelenség természetére vonatkozó intellektuális kíváncsiság tárgyát leginkább a harmadik és a negyedik típus képezheti. Le nem becsülhető diagnosztizálási nehézségek merülnek föl ott, ahol a kategoriális szempont objektíve nem adott, s ugyanakkor identitás^szervező funkciója mégis kimutatható. Nehéz ugyanis egyértelmű biztonsággal kimutatni bizonyos hovatartozások esetében, hogy nincs objektív alapjuk, hiszen a hovatartozás mindig valamilyen objektív helyzetre adott reflexió. Ám nagyonis elképzelhető, hogy a reflexió túláltalánosítódik, s olyan hovatartozási tudatot generál, melynek már valóban nincs objektív alapja, de holtjátéka folytán oly erővel épül be az identitásba - akár egyének, akár csoportok szintjén -, hogy onnan az objektivitás hiányának felmutatásával felvilágosító módon már ki nem irtható. A vonatkoztatási csoport - amennyiben nem esik egybe a tagsági csoporttal - annak a helyzetnek a példája, amikor is az identitás anticipál magának egy vágyott identitást, s annak mérceje szerint hasonlítja össze önmagát másokkal, ítéel jónak vagy rossznak számára fontos jelenségeket. A nemzeti csoportokhoz való asszimilálódás leírására ez a típus ígérkezik legalkalmasabbnak.

Mit jelent az, hogy a kategoriális szempont objektíve adott és az identitásba nem épült be? Fenomenológiai álláspont-ról nézve abszurdumnak tűnik ez a típus. A fenomenológiai zárójelből kilépve el kell ismerni, hogy korunk lényeges dilemmái ragadhatók meg e típus által. Hányszor előfordult a történelem során, hogy nagy embercsoportok tagjai nem objektíve létező, teoretikusan posztulált közös érdekeiknek megfelelően viselkedtek, hanem Identitásuk eltérő meghatározásai folytán konfliktusba keveredtek egymással. Az "an sich" létező társadalmi integrációk "für sich" integrációkká való átalakulásának problémáira gondolunk, melyek nem redukálhatók történelmi és szociológiai összefüggéseikre. Kell lennie valamilyen pszichológiai hiátusnak abban, hogy bizonyos objektíve adott kategoriális szempontok képtelenek; kivívni megfelelő motivációs értékű kognitív reprezentációjukat, s úgy vélem, hogy homályban tapogatódzik a szociológus, amikor ennek a hiátusnak a természete után puhatolódzik. Úgy tűnik - bár ez csak hipotézis -, hogy a választás lehet az a tényező, mely képes áthidalni a magátólértetődőségekből szőtt meglévő identitás nehézkedési erejét, s a választás mint tett képes megindítani olyan kognitív folyamatokat, mely a tettet igazolandó, védelmezendő az új identitás kiépítésével és racionalizálásával redukálja a disszonanciát, mely a létező identitások felrúgása folytán óhatatlanul keletkezik a tudatban. Ha valaki egyedül, magányosan kényszerül ilyen tetre, a többség értetlen ellen-szenve kíséri, s megkapja a lázadó, hitehagyott címkét, ami. pszichológiailag további konfliktusok forrása az egyénben. Innen az egyéni csoportelhagyások tragikumai, motiválja azt egyébként bármilyen igaz és jogos felismerés. A probléma megoldása azoknak a

helyzeteknek a tanulmányozásában rejtőzhet, amikor a magátólértetődőségek felrúgása tömeges - például forradalmi helyzetben - és az individuális választások mozgalommá szerveződve csoportmegerősítést nyernek. Ideális esetben az ily módon kivívott új identitás ideológiája csak részben szünteti meg a magátólértetődőségeket, ahonnan elrugaszkodott, részben átmenti azok sokféle jelentéstartományából az asszimilálhatót, a kontinuitás érzését - de nem illúzióját - biztosító elemeket, melyek jelentése az új kontextusba ágyazva törvényszerűen megváltozik.

Ez a típus különös fontosságú magyar vonatkozásban, ahol a progresszív gondolatok körül képzett identitás korról korra hajlamos volt önmagát mint a meglévő nemzeti realitás pusztá antitézisének szemlélni szektalétre kárhóztatva magát, kirekesztődve ezáltal a tényleges beavatkozás lehetőségéből. A két világháború közötti magyarországi kommunista mozgalom egyik epizódját kibontva Tóth Pál Péter például ki tudta mutatni, hogy egy fiatal értelmiségiekből álló csoport miként tudott az objektív adott kategoriális szempontok szem előtt tartásával olyan új progresszív identitáshoz jutni, hogy közben nem egyszerűen levetkezte nemzeti hovatartozását, hanem annak népi és demokratikus elemeit az új identitással szervesen összeötvözte /Tóth, 1979/.

Ha az internacionalista tudat és a szocialista hazafiság kérdése írói nem pusztán a jelszavak szintjén, hanem mint az első típusból szociológiailag és pszichológiailag reálisan "lehívható" alternatívákról gondolkozunk, feltétlenül figyelembe kell vennünk a fenti esettanulmányban feldolgozott új identitásminta generálódására vonatkozó tapasztalatokat.

Kategoriális hierarchia

Pataki Ferenc mutat rá, hogy a társadalmi identitásba beépült kategóriák mellett, hogy az emberek csoport-hovatartozásuk függvényében történő értékelő kezelésének eszközei, és az önbesorolás aktusában felmerülő "ki vagyok?" kérdésre támadt bizonytalanságot szertefoszlató válasz-anyagai, nem egyszerűen emlékezetileg rögzült repertoár egymástól független, bármikor és bárhol egyenlő valószínűséggel mobilizálódó elemei, hanem dinamikusan strukturált egész építőkövei. "Az olyan kategóriák - írja Pataki -, mint pl. "fiatal", "magyar", "munkás", "nő" stb., amelyek tükrözik, hogy hordozójuk egyidejűleg többféle nagycsoport-hoz tartozik, sajátos hierarchiába szerveződnek az egyén képzeletében." /P. F. kiemelése/¹ Ugyanezt a problémát feszegeti nagyszerű humánus kicsengéssel Tamási Áron egyik novellájában:

"Megküzdöttem különböző angyalokkal és arkangyalokkal, akik mind vallási vagy hazafias vagy másféle nagyobb eszmékre kértek tőlem esküt. Először a férfiút győztem le magamban, aki minden kívánatos leányt és asszonyt magának óhajt. Ez nem ment olyan nehezen, mint ahogy én gondoltam volna. Utána a katolikus vallásban való neveltetésem került sorra, majd erdélyi mivoltom, majd pedig erős székely érzésem és hitvallásom. És be kellett vallanom, hogy ezeken az alapokon sem az egyiken, sem a másikon nem lehet megoldani a székely leány és a román fiú közötti szerelen problémáját, ami olyan egyszerűnek látszik. Akkor a világ kezdetére gondoltam és azokra a tanításokra, amelyek az első emberekől szólnak, majd az Ádám gyermekeinek meg nem fejtett sza-

¹ Pataki Ferenc. 1977. A társadalmi "nagycsoportok" értékorientációi. In: Társadalomlélektan és társadalmi valóság. Bp. Kossuth, 167• old.

porodási körülményeire, végül pedig Istenhez mentem, minden dolgok kútfejéhez, és az ő szándékaira gondoltam, melyekkel teremte, az embert.' És itt egyszerre nagy világosság és öröm támadott bennem és megfelelttem:

- Ám a leány nem székely leány volt. És ama katona nem román volt. Hanem emberek, voltak mind a ketten..."² /Kiemelés tőlem, Cs. Gy./

A napi tevékenységek láncolatában résztvevő ember életében a csoport-hovatartozási identitásoknak kevés szerep jut. Ugyanakkor nincs olyan köznapi helyzet, amelybe ne vihetnénk be elemeket, melyek révén a résztvevők egyes hovatartozási kategóriái - amennyiben identitásukban egyáltalán megvannak - lappangó állapotukból felszínre szökkennek.¹ A kategóriák hierarchiája nem az identitás kategória-repertoárjában szelekciós elvként működő fontossági sorrendet jelenti, hanem azt, hogy mennyire könnyen aktualizálódnak az egyes kategóriák.

A hierarchiában hátul elhelyezkedő kategóriának tarthatjuk azt, melyet csak nagyon erős kényszerítő körülmények hívnak felszínre, hogy beszédben, viselkedésben, érzésben megnyilvánuljon. Másfelől a hierarchiában elől elhelyezkedő kategóriának tarthatjuk, mely nem egyszerűen reakcióként jelenik meg egy helyzeti összefüggés sugallatára, hanem az identitásban oly nagyfokú nyomatékkal rendelkezik, hogy teremti magának a helyzetet, melyen

² Tamási Á. 1974. Erdélyi csillagok. In: Válogatott művei. Bp. Szépirodalmi Kiadó. 125-126. old. II. köt.

belül megnyilvánulhat. A hovatartozás személyiségpszichológiai problémaként akkor vetődik föl élesen, ha az adott kategória szálenciája helyzettől, körülményektől függetlenül túlbővül, s az ilyen ember paranoid módon mindig és mindenkor önmagát elsődlegesen saját csoportja tagjaként definiáltatja.

Identitás és helyzet

Pataki Ferenc mutat rá, hogy "olykor helyzeti tényezők is közrejátszhatnak abban, hogy melyik nagycsoporthoz való tartozásunk nyomul előtérbe. Közismert, hogy a nemzetek közötti sportversenyek szurkolóinak körében milyen hevesen aktualizálódnak és aktualizálódik is a nemzeti csoporttal való azonosulás érzelmi hulláma,, hangulata. Más esetekben a némi csoportokkal való azonosítás és azonosulás lehet kitüntetetten fontos."⁴ E gondolat nyomvonalán elindulva feltételezhetjük, hogy léteznek megfelelő etnometodológiai szabályok, melyek bizonyos helyzetekben mintegy előírják, más helyzetekben nem írják elő, illetve kifejezetten tiltják az identitás kifejezésre juttatását. Érdeemes volna olyan csoportközi viselkedési kánon kidolgozására időt és energiát fordítani, mely egy-egy kultúrán belül mintegy grammatikailag leírja, hogy mikor "normális" dolog csoport-hovatartozás mentén azonosulni, mikor "normális" az adott köteléket mellőzni, s vi-

³ Az üldözöttség okán előálló kategória-szálencia példája Allport előítéletekről szóló könyve egyik epizódja. "A harmincas évek végén egy nemrég érkezett menekült házaspár vásárolni ment egy New England-i falucska vegyesboltjába. A férj narancsokat kért.

- Dzuznak lesz? - kérdezte a fűszeres.'

- Hallottad - súgta oda a nő a férjének. - Látod, már itt is kezdik.

/Az angolban a juice és a jews /zsidók/ szavak kiejtése nagyon hasonlít egymásra,/" Allport, 1977. 222. old.

⁴ Pataki I., im. 167. old.'

szont, mikor mi minősül deviánsnak.

Hovatartozást aktiváló helyzet, amikor az alkalom célja a hovatarozás kinyilvánítása, illetve valami egyéb szempont a hovatarozással való kapcsolatának kihangsúlyozása. A kultikus, ünnepi helyzetekre gondolunk, ahol a helyszín megválasztása /nyitott vagy zárt nagyméretű tér/, a résztvevők szerepek szerinti jól látható elkülönítése /szónok, elnökség, kórus, technikai személyzet, közönség, bábéskodók/, az interakcióknak a résztvevők akaratától való függetlensége /koreografikus mozgások, vonulás, egyszerre történő felállás, leülés/, a hovatarozásra utaló vizuális jelzések és akusztikus ingerminták /zászló, címer, Himnusz/, a résztvevők viselkedésének nem köznapisága /számos individuális és megszokott viselkedés, pl. orrfuvas, vakaródzás, szájtátás, beszélgetés mellözése, ünnepi öltözék/ együttesen úgy definiáltatja az egyént önmagával, hogy az adott nagycsoport egyik tagja./ Más kérdés, hogy ez a definíció milyen mélységű az adott helyzetben." A cinikus távolságtartástól az entuziasztikus feloldódásig számtalan változat elképzelhető./

A hovatarozási kategória annál könnyebben aktivizálódik,, minél kézenfekvőbb a helyzet meghatározása. A helyzetmeghatározás annál könnyebb, minél egyértelműbb a helyzet, azaz minél teljesebb a helyzet meghatározását lehetővé tevő /fentebb felsorolt/ tárgyi és viselkedési motívumok száma. S annál kétértelműbb, bizonytalanabb a helyzet, minél szórványosabbak és strukturálatlanabbak a helyzetmeghatározást lehetővé tevő kulcsingerek. Különbözőképpen "bedíszletezett" helyzetek révén jól lehetne mérni a nemzeti kategória súlyát az identitásban, szemben a kategória súlya az identitásban nagy, annak számára mi-

nimális ingerminták is elégségesek lehetnek a helyzet oly módon való meghatározására, hogy az egyben hovatartozásának nyilvánítását is jelentse, míg akiben e kategória súlya kicsi, az maximális bőségű ingerminták esetén sem fog mutatni involvációt.

A köznapi helyzeteknek nem feltétlenül kell ellentétükbe, az ünnepiségbe átcsapniuk ahhoz, hogy a hovatartozást aktivizálják. Az ember kerülhet olyan helyzetbe, hogy önmaga azonosságérzetét másképpen mint nemzeti hovatartozása segítségével megtámogatni nem tudja, vagy nem akarja. Bizonyosan ilyen helyzetet képeznek a Pataki által emlegetett nemzetközi sportversenyek. Egyik: csoportos interjúnkban fogalmazódott meg a következő szöveg, mely plasztikusan példázza a helyzet által felkelített élményt, melyről beszélünk."

"Ha te mondjuk kimész egy osztrák-magyar meccsre, legalábbis nekem olyan állati jó érzés, ha tízezer hang kiáltja: Hajrá magyarok! És te tudod, hogy közéjük tartozol, s hiába van ott tizenötezer osztrák, aki kiáltja, hogy hajrá osztrákok. De te mégis azt érzed, hogy a tieid a magyarok."

A tömegből való elbizonytalanodás érzéséből kimenekíthet, ha csoporttagként szólnak hozzánk.' Ilyen helyzetben a közösnek elfogadott elnevezés képezi az egyetlen fogódzót a magunk és a többi résztvevő számára. Számos történelmi példa utal arra, hogy a gondolatilag megfoghatatlan, ám identitás -szervező szerepe és az aktiválódásban felfokozódott érzelmi töltése révén szinte hipnotizáló hatást válthat ki egy tömegben elkiáltott "magyarok", s a szuggesztív hatás a legirracionalisabb tömegcselekvések kiváltója lehet. /Ez persze nem magyar sajátosság, s még csak azt

sem mondhatjuk, hogy az ilyesfajta hatás kizárólagosan a nemzeti elnevezések privilégiuma volna./

Festinger társadalmi összehasonlítási elmélete mutat rá, hogy képességeinknek és teljesítményeinknek van egy olyan /s társadalmi okoknál fogva rohamosan növekvő/ része, melynek értékelésére nem állnak rendelkezésre objektív eszközök, ugyanakkor az értékelési késztetés nagy, mivel a szóbanforgó képességek és teljesítmények én-ünk szerves részét képezi. Az értékelés módja ez esetben nem lehet más, mint olyan kommunikációs alkalomak keresése, melyek során a vélemények összehasonlítására sort kerítve alakítjuk ki magunkban a végső értékelő véleményt. Az ember keresi, illetve előnyben részesíti az olyan helyzeteket, amikor az összehasonlítás eredményeképpen megszülető saját vélemény pozitív lesz.

A nemzeti csoport képességei és teljesítményei objektív értékelésére a köznapi tudat eszközei alkalmatlanok /később még foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy egyáltalán megoldható-e az "igaz" értékelés/, egyedüli lehetőség tehát a vélemények összehasonlítása. Ha olyan helyzetbe kerülünk, ahol pozitív vélemények fogalmazódnak meg hovatartozási csoportunk képességeit vagy teljesítményeit illetően, feltehető, hogy a hovatartozási kategória is aktivizálódik bennünk, hiszen az azonosulás csoportunkkal egyúttal önmagunkra vonatkozó attitűdünket is erősíti, és kedvező interakciós lehetőségeket biztosít számunkra.

E gondolatmenet alapján azt kellene feltételeznünk, hogy ha valakit viszont sértő, negatív kihívás ér csoport-hovatartozása folytán egy kívülálló részéről, akkor a várható hátrányok tartóztatásának elhárítása végett lefokozzák magukban hovatartozásu-

kat, esetleg letagadják azt. Valójában az történik, hogy az agresszió, sértő előítélet vagy a csoporthovatartozásnak szó-
 ló ellenséges attitűd által kiváltott diszsonancia redukciója
 során az eredetileg nem túl lényegi szerepet játszó kategória
 is jelentős mértékben aktivizálódik, nem is beszélve a hierar-
 chikusan előbb lévő kategóriákról, melyek - különösen az ál-
 landó megkülönböztetés, üldözés következtében - a megszállott-
 ságig felfokozódhatnak az identitás-élményben. Költői ön-élet-
 rajzában Vas István ír le egy helyzetet, ahol a "negatív in-
 gerre pozitív reakció" szabálya kényszerítő módon érvényesül:
 "Bennem, úgy tudtam, nyoma sincs e hazafiságnak: eléggé
 kiverték belőlem az iskola meg az újságok irredenta szólamai,
 melyeket jóformán változatlanul és nem kevésbé őszinte meggyő-
 ződéssel hallottam apámtól, és ez se növelte hitelüket. De ami-
 kor a szocialista diákegyesületben minduntalan azt vágták a
 fejemhez, hogy minden szomszédunknál alábbvalók, elmaradottab-
 bak, fejlődésre képtelenebbek vagyunk, megmérgekedtem. Ilyen
 borzolóadásokból, ingerültségekből kezdett megszületni bennem,
 akaratom ellenére, a nemzeti érzés. "⁵

"Magyar" önmeghatározás

Empirikus, survey-módszert alkalmazó vizsgálatainkban - egyál-
 talán nem meglepő módon - azt tapasztaltuk, hogy a megkérdezet-
 tek társadalmi identitása számára elérhető kategóriák közül a
 "magyar" kategória önbesoroló jellegű választása igen gyakori.

⁶ Vas I.: 1972. Nehéz szerelem. Bp. Szépirodalmi Kiadó. II.,
 adás, 142. old.¹

1977-es országos reprezentatív mintán végzett vizsgálatunkban a válaszadók /n=853/ 90,56-a kiválasztotta a "magyar" önbesorolást jelző kártyát.⁶ Ezen belül az önmagukat magyarként jellemző személyek 38%-a fontosság szerint első helyre tette ezt a kategóriát, 18%-uk második helyen szerepeltette, 14%-uk harmadik helyre tette, 10%-uk negyedik helyre, 8%-uk ötödik helyre, választotta a "magyar" nevű kártyát, s végül 12% választotta, de nem tette az első öt hely egyikére sem.'

1977 őszén végzett vizsgálatunkban, melyet országos ifjúsági reprezentatív mintán folytattunk le, azt tapasztaltuk, hogy a megkérdezettek /n=823/ 84%-a választotta ki a "magyar" kategóriát mint az önjellemezés eszközét. A kiválasztók 55%-a első helyre tette, 23%-a második helyre tette, 11%-a harmadik helyre, 5%-a negyedik, és 6%-a ötödik helyre tette ezt a kategóriát a válasz során /hatodik választási lehetőség ebben az esetben nem volt/

A két minta eredményei között kapott eltérést úgy interpretáltuk, hogy a fiatalok magyarság-élménye /legalábbis a módszer által mérni vélt határok között/ egy negatívum, az önbesorolás egyéb alternatívái tekintetében mutatkozó elérhetetlenség folytán pregnánsabb, mint a felnőtteké.

⁶ A vizsgálat során a kérdezőbiztos a következő szavakkal kérdezte a vizsgálati személyt:

"Átnyújtok egy csomag kártyát, ezeken egy sereg jellemzőt olvashat, amelyek egy embert meghatározhatnak, jellemezhetnek. Kérem, válassza ki azokat, amelyekről úgy érzi, a leginkább meghatározzák, jellemzik."

Miután a vizsgálati személy kiválasztotta az elé tárt 24 jellemző közül a magára nézve meghatározónak vallottakat, a kérdezőbiztos a következő szavakkal fordult hozzá:

"Most arra kérem, hogy válassza ki azt az ötöt, amelyeket önmagára nézve a legjellemezőbbeknek tart, és rakja, őket fontosságuk szerint sorba."

A teljes mintában mutatkozó önbesorolási struktúrákat faktoranalízissel vizsgálva azt tapasztaltuk, hogy a mintán két csoportra bontva /falusiak, idősek, alacsony iskolai végzettségűek, valamint fiatalok, városiak, közép- és felsőfokú végzettségűek/ a második alcsoport a "magyar" kategóriát dominánsabban használja önjellemzésekor, mint az első alcsoport. Ennek oka feltételezhetően az, hogy a pszichológiailag kevésbé tagolt társadalmi térben való élet, az önmeghatározást lehetővé tevő kategóriák viszonylagos hiánya megnöveli a magyar kategória választásának valószínűségét. Mivel a választható öndefiníciós lehetőségek tekintetében a fiatalság, az elsődleges lakóhelyi közösségből való kiszakítotttság, valamint az ugyancsak izolációs hatásokkal járó magas iskolai végzettség egyaránt vákuumot teremt, nem meglepő, ha ezek a társadalmi csoportok önmeghatározásukban jobban rá vannak szorulva a "magyar" kategória választása által nyújtott bizonytalanság-redukcióra, mint a védettebb, pszichológiailag beágyazottabb, szervültebb csoportok tagjai.

1979-es országos reprezentatív fiatal /13-30 évesek/ mintán végzett vizsgálatunk alkalmával nem adtunk meg előre kategóriákat, hanem a válaszokat utólag kódolva állapítottuk meg az önmeghatározásul mondott kategóriát. Másrészt az önmeghatározás-kérdést két különböző helyzetre vonatkoztatva tettük föl.⁷ A két kérdésre a megkérdezettek 92 %-a válaszolt /n=847/ azaz em-

⁷ Kérdéseink a következő sorrendben és a következőképpen megfogalmazva hangzottak el:

- Ha valaki azt kérdezné öntől Magyarországon, hogy "ki ön?", hogyan jellemezné saját magát?
- Ha valaki azt kérdezné öntől külföldön, hogy "ki ön?" hogyan jellemezné saját magát?

lített valamelyik válaszban önmeghatározási támpontot.

A "magyar" kategóriát a megkérdezettek 60 %-a említette valamelyik kérdés össze függésében. Mint az várható volt, a külföldi helyzetre vonatkozó kérdésben a "magyar" kategória említése kiugró volt /a megkérdezettek 37 %-a csak a külföldi kérdés vonatkozásában említette a magyarságot, 20 %-uk mind a belföldi, mind a külföldi helyzet vonatkozásában említette ezt a jellemzőt, s 3 %-uk csak a belföldi helyzetben tett róla említést/. E kérdéspárral kívántuk ellenőrizni azt a hipotézisünket, miszerint a nemzeti csoporthovatartozás függvényében történő önmeghatározás jellegzetesen szituatív, és akkor kerül előtérbe, ha az azt kiváltó ingerek jelen vannak. Erről az előző fejezetben bővebben irtunk. Hogy a külföldi helyzet kétségtelenül a nemzeti hovatarozást aktivizáló tényező, azt a józan ész éppúgy sugallja, mint eredményünk. /Más önmeghatározás távolról sem jutott szóhoz oly nagy gyakorisággal a külföldi helyzetet anticipáló kérdésre adott válaszok között, mint éppen a "magyar"./

A "magyar" kategória referenciái

Függetlenül attól, hogy a magyar hovatarozás leíró jellegű megállapítása aktivizálódik-e a személyben vagy sem, érdemes meg nézni, hogy e jelző milyen szemantikai körből táplálkozik jelentése tekintetében. Eszmetörténetileg kétféle típusa van a nemzeti meghatározásoknak. Az egyik típus a nemzeti hovatarozást etnikai-vérségi köteléknek tekinti /nyelv, leszármazás/, a másik típus pedig jogi-társadalmi köteléknek /állampolgárság, lojali-

tás/. A 70-es évek elején a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban⁸ két ízben foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy az emberek a "magyar" jelző referenseként mit jelölnek meg. A válaszok feldolgozása során a szerzők két típusú referenciális viszonyra hívták föl a figyelmet. Az első típus esetében a válaszadó adottságnak /szülők magyarsága, magyar származás, magyarországi születési hely, anyanyelv, lakóhely, állampolgárság stb./ tekintti azt, hogy valaki magyar, míg a másik típus esetében a válaszadó szerint a magyarság szerzett élmény, valamilyen módon a tanulással, az önbesorolással, az alkotó részvétellel függ össze. Ebben az esetben a válaszadók a magyar önbesorolást, érzést, a hazafiságot, az építőmunkában való részvételt, a lojalitást említették.

A két típus előfordulási gyakoriságát vizsgálva a szerzők megállapították, hogy a kérdezettek valamivel több mint negyede mindkét típusú referenst figyelembe vette. A többiek - nagyjából egyenlően - az első és a második típusú referenciális viszony között oszlottak meg. Pontos eredmény, hogy az adottságtípusú válasz a 60 éven felüli és alacsonyabb iskolázottsága rétegekre volt inkább jellemző, míg a szerzett-típusú válasz a fiatalabbakra, s különösen a felsőfokú végzettségűekre volt inkább jellemző. Egyúttal azt tapasztalták, hogy a szerzett típusú válasz a politikai érdeklődés mértékével is korrelál. Összefoglalólag a szerzők arra megállapításra jutottak, hogy "minél urbanizáltabb körülmények között élő, minél képzetebb, a világ

⁸ Az említett vizsgálatok részletes ismertetését lásd: Csepeli Gy., Hann E. 1979. Nemzeti karakter - történelmi önismeret. "A szocialista-tudat fejlődése"-tématanács részére készített tanulmány. 2-3. old.

dolgai iránt minél nyitottabb rétegről van szó, ezek annál fontosabbnak tartják a személyes viszonyulást /vagyis a szerzett típusú viszonyulást/ annak eldöntésében, hogy valaki magyar-e, vagy sem".

Hasonló problematikájú kérdést tettünk föl egy 1979-es vizsgálatban az ország fiatal lakosságát /14-30 évesek/ reprezentáló mintának.⁸ Itt a válaszadóknak egy hat ismérvet tartalmazó listáról kellett tetszés szerinti számban kiválasztaniuk azokat az ismérveket, melyeket szükségesnek tartottak ahhoz, hogy valakit magyarnak véljenek. A lista mindkét referensre nézve tartalmazott példákat.

Az említési gyakoriság az egyes szempontok esetében a következőképpen alakult /n=848/:

magyar anyanyelvű	64 %
magyar állampolgár	60 %
magyarnak vallja magát	50 %
szülei magyarok	38 %
Magyarországon él	34 %
ismeri a magyar kultúrát	32 %

A táblázatból látható, hogy a legtöbben /64 %/ az anyanyelvet tekintik kritériumnak, s nagyjából hasonló arányban választják /60 %/ az állampolgárságot is. Az együtt járásokat is figyelembe véve azt láttuk, hogy e két kritérium együttes előfordulása a leggyakoribb. Ez egyúttal a magyar nemzet-tudat alapját képező valóság tényleges ellentmondására utal, ugyanis mint köztudott, a magyar anyanyelvűek korántsem tartoznak mind a magyar állampolgárok kategóriájába /utóbbiak sorában pedig nem magyar anyanyelvűek is találhatóak/..

⁸ Csepeli Gy., Gergely G., Lányi G., 1980. I. fejj.

Az adottság-típusú és szerzett típusú magyarság-referencia egyben jellegzetes hovatartozás-ideológiát takar, ami egyes kisebbségek asszimilációs törekvéseivel szemben jelentős teher-tételt képezhet. Az adottság-szempon tülhangsúlyozása lehetetlenné teszi a szerzettség elfogadását. Mint Hann Endre a cigányokkal kapcsolatos közvélemény kutatása során kimutatta, nem elsősorban arról van szó, hogy a magyarság mint adottság jelentené a befogadás gátját, hanem arról, hogy a kisebbségnek eleve adottság-típusú identitást tulajdonítanak /mindeneke3.ott a származás és a külső figyelembevételével/, ' miáltal már gondolatban kizárják az identitás-váltás lehetőségét /s ez esetben ez a gondolati művelet önmagát beteljesítő jóslattá válik, hiszen a diszkrimináció létrehozza azt, ami ellen fellépni vél/. így olyan kisebbségkép rajzolódik ki a többség számára, ahonnan nem lehet kilépni, míg a többség a maga számára rugalmasabb identitás-képet fenntartva elvileg nem zárja ki az identitás-váltás lehetőségét.

⁸ Hann El, 1979. A cigánység meghatározása és jellemzői. In: Hann E., Tomka M., Pártos F., A közvélemény a cigányokról. Bp. TK-kiadás.

III. fejezet

A NEMZETI ATTITÚD AFFEKTÍV ALAPJAI

Az affektív potenciál

Mind az interjúk vizsgálatokból, mind a közvélemény kutatási eszközökkel végzett vizsgálatokból az derül ki, hogy a megkérdezettekben homályosan és fogalmilag tisztázatlanul él egy nemzeti vonatkozású érzés, aminek gyökere feltehetően a nemzeti hovatartozásnak az önmeghatározásban játszott - kitüntetettségek tekintetében társadalmi réteghovatartozástól, szocializációs előzményektől, mikroszociális miliőtől, személyiségtől és a konkrét helyzettől függő - szerepe. Már csak a hétköznapi tudásra vonatkozó egyensúlyelvű szociálpszichológiai elméletek alapján sem várhatjuk, hogy ez az érzelmi alap ne legyen pozitív, hiszen az emberek önmagukról alkotott képe, az önkép egyenlege rendszerint pozitív, mely persze nem zárja ki, hogy az önkép egyes szegmensei negatív vagy ambivalens színezetűek legyenek, sőt maga az önkép is negatív lehet bizonyos esetekben. Pozitív önkép esetében a pozitivitás ki kell hogy terjedjen a csoport-hovatartozásra is, melynek összefüggése az identitással vitathatatlan.

Ha az affektív alapokra vonatkozó adatokat igazi jelentőségükben akarjuk értékelni, akkor azt mondhatjuk, hogy mivel olyan kérdéskörrel van szó, melyről a megkérdezettek elsősorban a kérdezés helyzetének elvárásai folytán voltak kénytelenek elgondolkozni, ezek az adatok "névértékben" semmiképp sem fogadhatók el. Bár a kérdőíves felvételek során a nemzeti problemati-

kának tulajdonított személyesen vallott fontosságra vonatkozólag nem kaptunk /mert nem is kértünk/ adatokat, az interjú vizsgálatok alapján, valamint a józan mérlegelés folyamánaképp is arra a következtetésre jutottunk, hogy a vizsgálati személyeket sokkal jobban érdeklik élet-világuk számukra közvetlenül releváns tényei, a munka, a tanulás, az érvényesülés, a sport, az utazás, a család és más értékek, melyek realizálása tőlük maguktól is függ, és életútjukat közvetlenül befolyásolja.¹

A nemzeti hovatartozással kapcsolatos attitűd érzelmi /affektív/ összetevőjének jelentőségét az adja, hogy felhívó jellegű helyzetekben /tömeg, sérelem, agresszió az identitás nemzeti vonatkozásában, előítéletesség észlelése/ az egyes személyekben különben kis feszültségű érzésmennyiség a helyzeti összefüggés ingermintái okán felfokozódik. Az érzelmi potenciál motivációs értéke ez esetben megnő, és éppen fellobbanása révén olyan viselkedéseket eredményezhet a személyben vagy a személyek tömegében, mely viselkedések bekövetkezésére az élet normális menetében egyébként nem számíthatnánk. Az affektív potenciál dinamikus szemlélendő, mely - s ez többnyire nem vizsgálható körülmények közepette fordul elő - felfokozódása esetén beszűkíti a döntési mezőt, háttérbe szorítja a racionális mérlegelés szempontjait, és a lappangás állapotából előlépve váratlan társadalmi mozgások, események lendkereke lehet.

¹ Rokeach értékesztjével végzett vizsgálatokban azt tapasztalták, hogy hazai főiskolás és egyetemista mintán a "Nemzetünk: biztonsága"-érték a 18 cél-érték közül sosem került be a felső kvartilisbe. A vezető cél-értékek a boldogság, a szerelem, a családi biztonság, szabadság voltak. Somlai P., Csepeli Gy., 1980. Két érték-orientációs vizsgálat felsőoktatási intézmények végzős hallgatói körében. Felsőoktatási Kutatóközpont.

A magyar identitás társadalmilag széles körű elevenségét figyelembe véve az egyébként kis feszültségű érzelmi töltés oly mértékben képes bizonyos helyzetek következtében felhevülni, hogy a keletkező érzelmi túlsúly - habár ideiglenesen - elmoshatja a társadalmi-demográfiai változók mentén jelentkező különbségeket. Az érzelmi alap funkciója társadalmi méretekben elsősorban az, hogy homogenizálja a magukat magyarnak elgondoló, valló és érző személyek heterogén sokaságát.

Állításunk bizonyítására többféle módon szerzett adatokat hozhatunk fel. Közvéleménykutatási eszközökkel folytatott vizsgálatainkban kétféle állítástípussal mértük a magyarság-érzés elterjedtségét. Az egyik állításcsoportot affirmatív állításoknak neveztük el. Ezek igenlő, helyeslő, pozitív érzelmi irányt foglaltak magukba a magyarsággal kapcsolatosan.' A másik állításcsoportot averzív állításokból állítottuk össze /mindkét esetben előzetesen felvett mélyinterjúk alapján/, ezek támadták, elítélték, vagyis negatív irányt foglaltak magukba a magyarsággal kapcsolatosan.

A következő affirmatív állításokat alkalmaztuk:

Minden okunk megvan büszkének lenni arra, hogy magyarnak születünk.

A Himnusz hallatára meghatódom. /Az ILV-kutatásban: A Himnusz hallatára szinte mindig büszkeséget érzek./

Jó érzés magyarnak lenni.

Az averzív állítások közé a következőket vettük föl:

Őszintén szólva, inkább szégyenlem, mint büszke vagyok arra, hogy magyarnak születtem.

A Himnusz engem teljesen közömbösen hagy.

Nekem tulajdonképpen mindegy, hogy magyar vagyok-e vagy más néphez tartozom.

A teljes lakossági mintán a következő eredményeket kaptuk ezekkel az állításokkal kapcsolatban, ami kor az volt a feladat, hogy a megkérdezettek juttassák kifejezésre, egyetértenek-e az adott állítással, vagy sem.

A teljes lakossági minta egyetértési arányai az affirmatív és averzív magyarság-állításokkal kapcsolatban /%-ban/

	affirmatív állítások			összesen
	egyet- ért	nem ért egyet	nem tudja	
jó érzés magyarnak lenni /n=919/	94	3	3	100
a Himnusz feletti meghatódás /n=919/	91	6	3	100
a magyarság feletti büszkeség /n=919/	82	15	4	101
	averzív állítások			
a magyarság közömbös /n=919/	8	90	2	100
a Himnusz közömbös /n=919/	8	87	5	100
szégyen a magyarság miatt /n=919/	3	93	4	100

A fiatal-minta egyetértési arányai /%-ban/ az affirmatív és az averzív magyarság-állításokkal kapcsolatosan

affirmatív állítások							
	nagyon egyet- ért	egyet- ért	gyengén ért egyet	nem ért egyet	inkább nem ért egyet	nagyon nem ért egyet	össze- sen
jó érzés ma- gyarnak lenni /n=813/	30	65	3	1	1	—	100
a Himnusz fe- letti büszkeség /n=812/	29	61	5	2	2	1	100
a magyarság fe- letti büszkeség /n=813/	23	62	6	5	3	1	100
averzív állítások							
	nagyon nem ért egyet	inkább nem ért egyet	nem ért egyet	gyengén nem ért egyet	egyet- ért	nagyon egyet- ért	össze- sen
a magyarság közömbös /n=811/	27	58	10	2	3	1	100
a Himnusz kö- zömbös /n=815/	32	56	4	1	5	2	100
szégyen a ma- gyarság miatt /n=815/	38	47	8	2	3	2	100

¹ A táblázat nem tartalmazza a "nem tudom"-mal válaszolókat, akiknek aránya egy állítás esetében sem haladta meg az 1,5 %-ot.

A két táblázat összevetéséből látható, hogy a megkérdezettek mindkét mintában igen nagy arányban válaszoltak a kérdésre /ez eleve arra utal, hogy az állítások tartalma mindenki számára érdekes és a vélemény-nyilvánítás szempontjából fontos/. Az affirmatív állítások széles körű elfogadásából, valamint az averzív állítások széles körű visszautasításából láthatjuk, hogy a kérdések alkalmat adtak a megkérdezettek számára, hogy vélemény-nyilvánításukkal kifejezésre juttassák magyarsághoz való tartozásuk érzelmi relevanciáját.

A táblázatok még egy szempontból érdekesek. Ha a táblázatokban megnézzük "a magyarság feletti büszkeség", valamint a "szégyen a magyarság felett." tartalmú állításokkal kapcsolatos egyetértési, illetve az egyet nem értési arányokat, megállapíthatjuk, hogy mindkét mintán a megkérdezettek nagyobb aránya utasította el a "szégyen a magyarság miatt" tartalmú állítást, min ahányan elfogadták "a magyarság feletti büszkeség" állítást. A teljes lakossági mintában a szégyent elutasította 93 %-t a büszkeséget elfogadta 82 fő. A fiatal-mintán a büszkeséget intenzíven elfogadta 23 % és a szégyent ugyanúgy elutasította 38 %. /Mivel a fiatalok egyetértését más módszerrel mértük, itt nyilván csak az intenzív /nagyon egyetért, vagy nagyon nem ért egye fokozat mérvadó elemzésünk szempontjából./

A problémakörben feltétlenül további kutatások szükségesek itt csak azt emelhetjük ki, hogy a magyar hovatartozás "büszkeség" érzelmi összetevője a jelek szerint negatív, támadó /sértő ingerekre érzékeny, s az egyébként /hétköznapi helyzetekben/ ne különösebben aktív érzelmi potenciál nyomban kiváltódik, mihelyt támadás, semmibe vétel, negatív viszonyulás éri. Ez nyilván senkit sem lep meg, az érdekes és figyelemre méltó csak az, hogy

még a kérdés "hivatalos" helyzete is alkalmas ilyen negatív hatásra fellépő reakció kiváltására. Akkor mire lehet képes egy valóságos élethelyzet, ahol az emberek tömegeit éri ilyen hatás?

Intenzitás

Középiskolás korú /16-17 évesek/ fiatalokkal folytatott módszertani kísérletező vizsgálatunkban hasonló jelenséget tapasztaltunk. Ezúttal is a "jó érzés..."-állítást váltotta ki a legszélesebb körű és legintenzívebb egyetértést. A túlnyomó többség a "büszkeség"-állítással is egyetértett. A "Himnusz"-állítást ez alkalommal a korábbi megfogalmazásokhoz képest szélsőségesebben fogalmaztuk meg,/"A Himnusz hallatára szinte mindig végigfut a hátamon a hideg."/, s így ez az állítás már inkább megszórta a válaszolókat. Az averzív állításokra adott válaszok tekintetében a középiskolás korúak mintája /fővárosiak/ láthatóan egységes: elutasították az averzív állításokat.

Ezúttal az elemzést tovább folytattuk, s szerkesztettünk egy affektivitás-indexet...'.. Az indexbe két affirmatív állítást /jó érzés + büszkeség/, valamint két averzív állítást /Himnusz-közömbösség + magyarság-közömbösség/ vettünk föl. Elsősorban az érdekelt, hogy miként oszlanak meg a válaszadók aszerint, hogy mind a négy állításra az identitás szempontjából pozitívan reagálnak, hogy mind a négy állításra az identitás szempontjából pozitívan, de nem szélső fokozaton reagálnak, illetve ellentmondásos reagálást tanúsítanak /hol az averzív állításokkal értenek egyet, hogy az affirmatív állításokkal nem értenek egyet egyidejűleg/.

Az index-értékek megoszlásának ismertetése előtt fontos megjegyezni, hogy tisztán negatív érzésűek /vagyis akik következetesen egyetértettek volna a két averzív kérdéssel és nem értettek volna egyet a két affirmatív kérdéssel/ a válaszadók között nem akadtak.

A válaszadók 48 %-a a négy állítás esetében legalább kétszer legszélső fokozaton s kétszer egy fokozattal beljebb reagált. Ez az érték vehető tehát legintenzívebbnek a saját nemzeti csoport iránti érzelmi bázist illetően.

A válaszadók 23 %-a lanyhább intenzitású, de pozitív reagálást mutatott a négy állítással kapcsolatosan a saját nemzeti csoport iránt.

A válaszadók 19%-a nem reagált egységesen pozitívan saját nemzeti csoportja iránt, válaszaikban inkonzisztencia is felfedezhető volt, azaz a négyből legalább egyszer averzív állításokkal is egyetértettek.

Végül a válaszadók 10 %-a adott egy vagy több állítás kapcsán "nem tudom"-reakciót, s emiatt az index egyik értékét sem alkalmazhattuk rájuk. Nézzük meg, miként alakul az általános eloszlás az apa iskolai végzettsége függvényében.

Az egyetemi és főiskolai végzettségű apák gyermekeinek körében kisebb arányban vannak intenzíven pozitív érzésűek s nagyobb arányban fordulnak elő az ellentmondásos érzésűek, mint az alacsonyabb iskolai végzettségű apák gyermekeinek körében. Ezek az adatok arra engednek következtetni, hogy az érzelmi potenciál finomabb módszerekkel történő vizsgálata esetén az intenzitási fokozatok már a társadalmi rétegződés függvényében

Az affektív-index és az apa iskolai végzettsége

	8 osztály n=48	közép- iskola n=42	egyetem-főiskola n=74
intenzíven pozitív	58	52	39
lányhán pozitív	23	19	22
ellentmondásos	8	19	23
"nem tudom"	11	10	16
összesen	100	100	100

alakulhatnak és a szélső pozitív érték megjelenésének alacsonyabb iskolai végzettség kedvez. /Jóllehet meg kell jegyeznünk, hogy e kis minta feltevésünk igazát illetően távolról sem adhat perdöntő bizonyítékot./

Az affektivitás mint reflexió tárgya

Survey-típusú vizsgálatainkban nemcsak az érzelmi potenciált mértük, hanem magát a fogalmat, a "nemzeti érzést" is megítélésre bocsátottuk. Mivel ez esetben nem a közvetlen élményről, hanem annak a személytől távolabb álló, ideologikus leképezéséről van szó, várható volt, hogy a válaszok kevésbé lesznek majd egységesekek, mint a közvetlen érzelmi élményt kutató kérdések esetében.

A többség mind a teljes, mind a fiatal-mintában azzal értett egyet, hogy "nagy baj, ha a nemzeti érzés gyengül". Az egyetértők aránya a teljes lakossági mintában 70 % /n=919/, a fiatal-mintában 60 % /n=823/. A fiatalok tehát kisebb mérték-

ben értenek egyet ezzel az állítással, mint a teljes lakosság. A különbség a másik két válaszalternatíva esetében is szembe-tűnő: amíg a teljes minta 15 %-a azzal értett egyet, hogy "különösebb baj nem adódik abból, ha a nemzeti érzés gyengül", addig a fiataloknak csak 9 %-a volt ezen a véleményen. A teljes minta 5 %-a ítélte "kifejezetten hasznosnak" a nemzeti érzés csökkenését, szemben a fiatalok 1 %-ával. Még pregnánsabban ki-ütközik a teljes minta és a fiatal-minta közötti különbség, ha a nem válaszolók arányát hasonlítjuk össze: a teljes mintában a nem válaszolók aránya 10 fő, a fiatal-mintában 30 %. Ezeknek az eredményeknek az összevetése alapján azt a következtetést szűrhetjük le, hogy a fiatalok számára a "nemzeti érzés" fogalma kevésbé jelentésteli, véleményt aktivizáló tényező, mint a teljes minta számára.

Megjegyezzük, hogy a "nemzeti érzéssel" kapcsolatos válaszadás erősen függ mindkét mintában az iskolai végzettségtől. Ennek alapján úgy módosíthatjuk az előző következtetést, hogy a "nemzeti érzés" fogalma és fontosságának értékelése ideologikus jellegénél fogva kevésbé általános /s különösen nem az a fiatalok körében/, mint a személyes szférában gyökerező "érzelmi magyarság", de az iskolázott értelmiségi /vagy azok vonzáskörébe eső/ rétegek esetében korra való tekintet nélkül eleven probléma.

Az affektivitás regisztere

A kérdőívek nyelve szükségszerűen a nivellálódásnak kedvez, mégpedig a kevésbé iskolázott, verbálisan kidolgozatlanabb kódot használó rétegek irányába, ami eleve lehetetlenné teszi az affektivitás készletének teljes feltárását survey-módszerrel. A

kvantitatív eredmények nem hamisak, csak ezek az eredmények a lakosság nemzeti témákra adott reagálásának "legkisebb közös nevezőjét" mutatják, s nem többet.

Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy e legkisebb közös nevező valójában milyen rejtett szerkezeteket is tartalmaz, és az affektivitás világa voltaképpen miből is áll, finomabb elemzésre kell vállalkoznunk. Ebből a célból 1976-77-ben mintegy 60 egyéni és 20 csoportos /3 fős/ interjút folytattunk le huszonéves mezőgazdasági munkásokkal, ipari munkásokkal, valamint egyetemistákkal. A szövegrészleteket több szempont alapján is kódoltuk, ehelyütt azokat az elemzéseket adjuk közre, melyeket az affektív tartalmú szövegrészletek kapcsán tettünk.¹ Első lépésben megpróbáltunk rétegekzi különbségeket kimutatni, ám kitűnt, hogy a minta kicsinysége, az alkalmazott kvalitatív módszer nem teszi lehetővé érvényes különbségek kimutatását. Bármennyire is az volt a kutató benyomása, hogy mind az interjúhelyzet elvárásaihoz való igazodás mértéke, mind a megfogalmazott szöveg formája, mind tartalma tekintetében érdemes lenne a társadalmi struktúra adta különbségek után nyomozni, a módszer kísérleti és problémafeltáró jellege ezt nem tette lehetővé. így maradt az a lehetőség, hogy a megvalósult szövegeket egy rejtett mentális struktúra megnyilvánulásaiként kezeljük, mely struktúra azok szerkesztését, a bennük egyáltalán megnyilvánuló tartalmakat szabja meg, függetlenül attól, hogy adott esetben azok ténylegesen megnyilvánulnak-e vagy sem."

Ez a szemlélet az affektivitást az egyén számára készen talált regiszterként kezeli, melyből a társadalmi struktúrában elfoglalt helye, szerepei, szocializációs előzményei, személyi képlete, valamint a konkrét helyzet aktualizációs követelmények

függvényében bizonyos elemeket leívhathat. Ily módon a konkrét szövegek szociológiai tényezőktől függő generálásában mutató különbségek kérdése háttérbe szorult, és az lett a kérdés, hogy egyáltalán miért beszélhetünk affektív megnyilvánulásokról a nemzeti hovatartozás kapcsán, és mi ezeknek a megnyilvánulásoknak az implicit rendező elve.

Az egyes nemzeti attitűdök sajátosságainak elismerése mellett valószínűleg van egy univerzális rendező szerkezet, mely minden nemzeti attitűd affektív elemének kinyilvánítása esetében működik. Erre utal, hogy ha különböző affektív töltésű szövegeket veszünk, és azokból "bianco csekként" a konkrét nemzeti referenciát kikapcsoljuk, akkor lényegében bármilyen más nemzeti attitűd affektív elemének generálására tesszük alkalmassá. Tudjuk például, hogy a Szózat, mely a magyar nemzeti attitűd érzelmi megfogalmazásainak egyik ideáltípusa, a magyar név kicserélésével és a cseh név behelyezésével a csehek egyik kedvelt nemzeti dalává vált. Hasonló lehet a helyzet a különböző nemzetek himnuszaiival is, amelyek nyilván meghatározott számú érzelmi elemkészletből gazdálkodva állítják elő az adott nemzet által sajátosnak és egyedinek érzett koloritot.' Százados asszociációkkal terhes nemzeti himnuszok esetében ez a megszerkesztettség nem annyira magátólértetődő, mint a napjainkban születő vagy születni akaró harmadik világbeli új nemzetek esetében, ahol az affektivitás még távolról sem annyira, magátólértetődő eleme a nemzeti attitűdnek, mint ma nálunk. E himnuszok /és a többi nemzeti jelkép/ tankönyvízúsége szemellátható. Példaképp idézzük Rwenzuru nemzeti himnuszát, melyet egy tanító, Isaga Mukirane írt 1962-ben, mit sem sejtve arról, hogy Ewenzuru nemzeti jogai

ról senki sem akar hallani /Smith, 1971A

Drága Ewenzurunk, drága Ewenzurunk_
Ewenzurunk, hozzád kiáltunk,
Mivé lettél?
Mi voltál, döbbenünk rá,
Sírunk.

Ezt az elvetélt himnuszt paradigmának tekintve látható a nemzeti hovatartozás affektív potenciáljának néhány strukturális jellegzetessége, melyek himnuszokban és hétköznapi szövegekben egyként megnyilvánulnak. Az érzés evidenciává egyszerűsíti azt a reflektív módon megközelítve nagyon is bonyolult viszonyt, mely a személy és nemzeti csoportja között létesül. Az evidencia azért oly kényszerítő, mert eleve - s ha megfelelő szocializációs előzmények vannak, akkor joggal - feltételezi, hogy az egyén valamiképpen involvált a kérdésben, a szóbanforgó nemzeti csoporthoz való tartozás identitásának, s ezen keresztül én-jenek /a legfőbb evidenciának/ szerves részét képezi, mely nélkül megbillenne azonosságérzete." Az érzés spontán, vagyis ha egyszer kialakult /kondicionálás, szocializálás után./ gondolati kontroll nélkül megfelelő alkalommal nyomban kiváltódik és ezáltal természetesebbnek, ősbibnek tűnik, mint a hovatartozás gondolati építménye. Jóllehet individuális mélységekbe nyúlhat, egyúttal kollektív természetű az érzés. Az együtteség fokozza megjelenésének valószínűségét /facilitálva kiváltódását/ másrészt ha mindenkinben megvan a helyszínen, együttes élményként fel is emelhet az individuális lét mizériájából.

További szempont, mely az érzelmek kitüntetett jelentőségét hangsúlyozza a nemzeti attitűdben, hogy az érzelmi töltés

félreérthetlenségét, alkalmazásának könnyűséget. Az érzelme-
ket kifejező kommunikáció egyben mindig valami gesztushoz, moz-
gáshoz, testi akcióhoz kapcsolódik, ami már önmagában is inten-
zivebbé teszi a kifejezni kívánt érzést. Színészek mondják pél-
dául, hogy ha valamilyen metakommunikációs úton kifejezésre jut-
tatott érzelmet, félelmet, örömet, haragot stb. akarnak mutat-
ni, akkor nem valamiféle lelki állapotra gondolnak előbb, hanem
felveszik azt a testtartást mozgatják azokat az izmaikat, mi-
által utólag létrejön bennük a közölni kívánt érzelmi állapot.'
Nyilván nincs ez másképp a nemzeti hovatartozással kapcsolatos
érzelmelek kifejezésre juttatása esetében sem. A másik oldal ezek-
nek a közléseknek az észlelése. Amilyen könnyű létrehozni az ér-
zelmi tartalmú közléseket; ugyanolyan könnyű azokat felfogni is,
tehát érzelmi tartalmú közlemények szerkesztésével /melyeknek
távolról sem kell feltétlenül verbális kódban foganniuk/ köny-
nyen felkelthetjük a közösség, a hasonlóság és a rokonszenves-
ség benyomását, melyről számos társas helyzetben nehezen tudnánk
lemondani. Mindezek a tényezők együttesen jellemzik a nemzeti ho-
vatartozás affektív háttérének mélystruktúráját, s indokolják
az affektivitás súlyát a hovatartozási attitűdben.

Nézzük meg, hogy e háttér milyen elemek generálására ad mó-
dot az affektivitás pozitív pólusának kifejezésre juttatásakor.
Ügy tűnik, három osztályba sorolhatók az affektivitás regiszte-
rének elemei. Az első osztály⁴ az affektivitás naturalizálását
elvégző elemek alkotják, a második osztályba a működési elemek
tartoznak, s végül a harmadik osztályba az egzisztenciális ele-
mek sorolhatók.

A naturalizáló elemek funkciója a véletlen /születés/ által
adott hovatartozás szükségszerűségének hangsúlyozása, mégpedig

mérvű biztonságérzet, könnyed otthonosság az eredmény, melynek naivitása szembeszökő. A maga primer voltában nélkülözhetetlen elem. Zavaróvá csak ideologikus formában válhat, amikor a naiv élmény lebegése eltűnik, s csak a póz marad. Az a gondolat bujkál a naturalizáló elemekben, melyet Tamási Ábelje annak idején úgy fogalmazott meg, hogy valahol otthon kell lenni a világban. Két szövegrészletet hozunk föl e naturalizáló funkció szemléltetésére:

"Természetes, hogy jó érzés, hogy magyar vagyok. Tehát ha az ember itt él, érzi a magyar földet, a földet, ahol felnőtt, ahol nevelődött, rokonságot, a történelmet, amit ismert, amit megtanult, végignézett, ami végül is segítette, hogy ő lehetett...'

"Szóval ez olyan lenne, mintha semmi se lenne... olyan lenne, mintha árvák lennénk, mintha, hogy így fejezzem ki magam - mintha se szülő, se testvér, semmi rokonság, csak egyedül, ez olyan ha nem tartozik sehová.' Hát, azt mégis érzi az ember, hogy valahová tartozik."

Az otthonlét, az evidencia, a jóság, a megszokottság gyermekkorban megtapasztalt eredeti érzése összeolvad a nemzeti attitűd affektív elemével, s ez az összeolvadás a család közvetítésével megy végbe. Innen talán - habár a kultivációban is szívesen hangsúlyozott a családi és a nemzeti kötelek hasonmúsége - a gyakran tapasztalható társítás a család, a családtagok iránti szeretet, és a nemzet, a nemzettel kapcsolatos dolgok iránti szeretet között.

"Méért van az, hogy az ember a saját anyját vagy apját jobban szereti, mint bárki mást az összes ember közül? Én azt hiszem, hogy ha jobban szeretem saját nemzetemet az összes többinél, nem azt jelenti, hogy többre tartom, csak jobban szeretem.

Sok hasonló idézetet lehetne még sorolni, a lényeg mind-egyikben ugyanaz. Egyfajta elgondolhatatlansága, kizárása min-
dennek, ami alternatívát képez az éppen adotthoz képest. Ez ké-
pezi az alapot, melyre az affektivitás pozitív elemei a továb-
biakban támaszkodhatnak.

A működéseikéinek az evidencia igazolását szolgálják. Míg az
evidencia csak az elemi pozitivitás attribútumával ruházza
föl a hovatartozásában önmagát szemlélő embert, addig a működés-
elemek, a büszkeség, az elfogultság, a szelektivitás a poziti-
vitást összehasonlításba ágyazza, s nem egyszerűen a jóságot,
hanem a jobbságot teszi kiinduló alappá. Ennek az érzésválfaj-
nak is van egy naiv oldala, tapasztalatlanságból és illúziókból
szótt hiteles megnyilatkozása, ugyanakkor tagadhatatlanul benne
rejlík a manipulálhatóság is. Utóbbi miatt az előbbit tagadni
vagy jogosságát kétségbevonni azonban félreértés volna.

"De az én barátaim büszkék arra, hogy magyarok. De nem úgy,
hogyan verjük a mellünket, hanem ha arról van szó, akkor szeret-
jük, hogy magyarok vagyunk."

"Nem akarom összehasonlítani az übermensch-elmélettel, de
én büszke vagyok rá, örülök, hogy magyar vagyok."

Az elfogultság és rokonai, az előnyben részesítés, az elsőbb-
ség-tulajdonítás a büszkeség-érzet támpontjai, így gyűlik ugya-
nis össze az anyag, melyre hivatkozni lehet a büszkeség alap-
jaként. De még távolról sincs szó racionalizációról vagy más
kognitív mechanizmusok igénybevételéről, mindössze a tapasza-
lati lehetőségek korlátozásáról és súlyozásáról, melyek feldol-
gozásában érvényesülhetnek majd a további torzítást elvégző kog-
nitív eljárások. A következő idézet nagyon jó példája az érzel-
nileg motivált előzetes szelekciónak, s báját az, adja, hogy
kérdézet még tudatában is van érzécsalódásának.

"Te, én sovinszta vagyok. Ezt előre kell bocsátanom. Én úgy érzem, hogy...tudom egy bagatell példa. Van két vers, egyiket magyar költő írta, a másikat egy mit tudom én, egy...és a szívemmel érzem, hogy a másik szebb, de azért mégsem azt nyilatkozom, hogy a magyar szebb.¹ így érzem azt, hogy sovinszta vagyok."

A "szív" mint az affektivitás "szerve" bizonyosan archetipikus megfogalmazás, melyet a nemzeti hovatartozással összekapcsolva működés-osztályának szinte minden változata létrehozható. Másrészt az előnyben részesítés, a pozitív diszkrimináció mint irracionálisán motivált jelenség szinte minden inger vonatkozásában megnyilvánulhat és meg is nyilvánul, mert az affektivitás már jellemzett vonásai folytán a "szív tanácsai" alapján jóval egyszerűbb és gyorsabb a cselekvés, mint a habozó értelem sugallataira figyelve.

A szelektivitás mint működés-elem azt jelenti, hogy az embert az attitűd - esetünkben a nemzeti hovatartozással kapcsolatos attitűd - szenzitizálja, fogékonnyá teszi az adott ingerek vonatkozásában. Az affektivitás a maga lehatárolhatatlanságában, potenciál-voltában örökös kielégületlenségben szenved: arra indítja az embert, hogy szüntelenül keresse azokat az ingereket, melyek révén megnyilvánulhat, működhet. Mert bármennyire is naturalizálja az affektivitás az embernek a világban elfoglalt állását, végsősoron nem ad prima facie bizonyosságot, csak annak érzését, ami örökké magában rejti a "hátha nem?" borzongató kételetyét. A kételety ellen védekezésépp szüntelen újabb és újabb bizonyítékokra van szükség, melyek mind az affektivitás pozitív egyenlegét hivatottak fenntartani.

A szelektivitás külön esete a nemzeti Jelképekkel szemben mutatott szenzitizáció, melynek szituációs feltételeiről korábban már szó esett. A jelképek a maguk látható voltában, tömény érzelmi jelentésükkel a kellőképpen szocializált egyének halmazából pillanatok alatt homogén tömeget tudnak teremteni.

"Aztán például, ha az ember meglát külföldön piros-fehérezöld zászlót, jóleső érzés, hogy te is magyar vagy, s mi magyarok összefogunk, kicsit nagy szavaknak hangzanak, de így van."

A regiszter harmadik osztályát képezik az egzisztenciális elemek, melyek révén, az egyén saját egzisztenciájának kérdései azonosulás vagy megvallás révén a csoport egzisztenciájának kérdéseivé is lesznek egyben, vagy megfordítva, a csoport léte vagy nem-léte az egyén létproblémájává válik.

"Én fontosnak tartom, hogy magyarnak valljam magam. Én úgy vagyok, hogy bizony ugyanolyan büszke vagyok, ha egy sporteredményt magyar ember ér el világviszonylatban, mint az a sportoló, aki elérte. Azt hiszem, mindenkinél így van."

"Én magyarnak születtem, és annak vallom magam. Ezt el kell viselni akkor is, ha olyan rétegbe kerülünk, ahol esetleg, a magyarokat nem szeretik."

Mint a regiszter többi osztálya esetében, itt is látni kell a kettősséget: a hovatartozás valóban jelentheti szorongató egzisztenciális kérdések megválaszolását, az egyén a maga életét - akár halálát - a közösségi létezés jeleként lobbanthatja csoportja tagjai elé, ez esetben azonban az affektív regiszter eszközei elégtelenné válnak. A pozitív elemek közé negatív elemek kerülnek, s a hovatartozás megvallása gondolati élménnyé válva nem nélkülözheti már a tragikumot. Egyszerűbb - s sajnos gyakoribb - eset szintiszta apológia, mikor az affektív regisz-

nos hovatartozási attitűdöt osztók tömegével, hogy küldetésük, hivatásuk van. Nem egyénként, hanem csoportként léteznek, hogy megsemmisítsék ellenfeleiket.

Az affektivitás pozitív pólusa, az affirmativitás ellenlábasa természetesen a negatív pólus, az averzivitás, melynek külön taglalásától eltekinthetünk. Az averzív fogantatású szövegek - s következésképpen a negatív érzelmi pólus körül kristályosodó szerkezet - különös tulajdonsága, hogy nem mást, csak más értékírányt állít föl, mint a pozitív affektivitás. Míg a pozitív pólus egymagában is tökéletesen megáll, addig a negatív pólust egyes-egyedül a pozitív pólus élteti, sőt bizonyos mértékig fantomot is épít belőle, hogy Önmaga létét indokolhassa. A szintizta negativitást nem a pozitivitással való szembeszegülés, hanem az előfeltételek tagadása jelentené, mely esetben minc a pozitív, mind a negatív érzések megmagyarázhatatlan érzékcsalódások, lázalmok volnának. Ezzel az állásponttal azonban interjúinkban nem találkoztunk.

Etnocentrikus beállítódás

Vizsgálataink egyik tanúsága, hogy amint közvetlenebb kutatási módszert alkalmaztunk, például az egyéni és a csoportos interjú módszerét, a kapott szövegekben rendkívüli nehézséget okozott a tankönyvekben oly elegánsan elkülönített affektusokat, sztereotípiákat, attitűdöket, értékeket, nézeteket, előítéleteket, véleményeket tükröző szövegrészletek elkülönítése.

A survey-típusú vizsgálatokban a kérdőív előre megadott sémája az elkülönítést ugyan megkönnyíti, azonban a valóságban a nemzeti tematikájú hétköznapi gondolkodás meglehetősen differenci-

ciálatlan jellegű, s csak az analitikus tárgyalás teszi lehetővé az affektív és a kognitív oldal éles megkülönböztetését.

Jóllehet az idevágó szociálpszichológiai irodalom a sztereotípiákat Lippman nyomán a "fejünkben lévő képeknek" tekinti, melyek társadalmi csoportonként és koronként konszenzuálisak, és főként ismereti /kognitív/ funkciót töltenek be, saját vizsgálataink alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a sztereotípiáknak - bárha szavakban fogalmazódnak meg - nem annyira denotatív, hanem konnotatív, etnocentrikus érzésirányt implikáló funkciójuk a lényeges.

A 40-es évek második felében végzett, több nemzetre kiterjedő sztereotípiavizsgálatokban /Buchanan és Cantril, 1949/ egyértelmű eredmény volt, hogy a vizsgálatokban résztvevő nemzetek minta-populációi a felkínált jelzők között oly módon válogattak, hogy önmagukról pozitív képet-/autosztereotípiát/ alakítottak ki. A második világháború befejezése óta alig telt el pár év, de a megkérdezett németek is /a többi nemzet tagjaihoz hasonlóan/ békeszeretőnek jellemezték önmagukat, amit - ha a tárgyi igazsághoz ragaszkodunk - az adott történelmi helyzetben inán denképpen kétellyel kell fogadnunk.

Úgy véljük - s ez a kísérleti szociálpszichológiai vizsgálatokkal egybevág -, hogy a sztereotípiák igazoló funkciót látnak el az egyes nemzeti csoportokat leírva, következésképpen jogosult a sztereotípiákat az affektivitás dimenziójában tárgyalni.

Középiskolás korúakkal folytatott vizsgálatunkban Le Vins és Campbell /1972/ nyomán egy "általános autosztereotípiát" egy "általános heterosztereotípiát" kínáltunk föl a megkérdezteknek. Azt vizsgáltuk, hogy milyen mértékben vonatkoztatták

megkérdezettek saját nemzetükre e kétféle sémát.²

Az "általános autosztereotípiá" a következőképpen hangzott:

"Büszkék vagyunk magunkra, megbecsüljük történelmünket és ápoljuk dicsőséges hagyományainkat. Kitartóak és hűségesek vagyunk. Becsületesek és megbízhatóak vagyunk egymásközt, de nem dőlünk be az idegenek trükkjeinek. Bátrak vagyunk, és az emberi haladást szolgáljuk. Felkelünk saját jogaink védelmében, megvédjük ami a miénk, és nem engedjük, hogy kiforgassanak abból, ami jogosan illet meg bennünket. Békeszeretőek vagyunk, szeretjük az embereket, csak ellenségeinket gyűlöljük. Tisztességesek, becsületesek és vendégszeretőek vagyunk."

Az "általános heterosztereotípiá" a következőképpen hangzott:

"Önzők és csak magukra gondolnak, mindenki másnál saját magukat tartják a legtöbbre. Összetartanak és másokat kirekesztenek maguk közül. Becsapnak másokat, amint csak lehetőségük nyílik rá. Amikor az idegenekről van szó, nincs bennük erkölcsi fék. Erőszakosak és terjeszkedők, lehetőség szerint mások rovására terjeszkednek. Gyűlölködnek, becstelének."

Az autosztereotípiát a többség találónak ítélte a saját nemzeti csoportra /62 % n=173/, 13% szerint nem volt találó, míg 25 1° "nem tudom" - választ adott. Ez az adat megerősíti a sajátcsoport pozitív értékelésének általánosságára vonatkozólag közeli eredményeink érvényét. /Más népek esetében az autosztereotípiát találónak velők aránya egy esetben sem haladta meg a 30 %-ot. Ez alól csak a lengyelek képeztek kivételt./

² Ezt a módszert outgroup nemzeti attitűdök vizsgálatára is használtuk.

A heterosztereotípiát saját csoportjukra nézve elutasítók aránya magasabb, mint az autosztereotípiát elfogadók aránya. A %-a /n=173/ utasította el a magyarokra nézve megkérdezettek 77 negatív sztereotípiát, elfogadta 1 % és "nem tudom" - választ adott a 22 %. /A lengyeleket kivéve a többi idegen nemzeti csoport esetében a válaszadók jelentős arányban találónak ítélték a heterosztereotípiát./

Az autó- és heterosztereotípiát együttes tulajdonítási mintái alapján szerkesztettünk egy sztereotípiá-indexet. mely a hovatartozás érzelmi alapjainak mérésére alkalmasnak látszik. Az index megszerkesztésekor azt vettük figyelembe, hogy a válaszadók mennyire következetesek abban, hogy az autosztereotípiát a saját nemzeti csoportjukra nézve elfogadják és a heterosztereotípiát megvonnák.

Az adatok szerint senki sem volt, aki az autosztereotípiát megvonta volna a saját csoporttól s ugyanakkor találónak ítélt volna a saját csoportra nézve a heterosztereotípiát. /Ennek az eredménynek az ellenkezője meglepetés lett volna a saját sztereotípiát nem találó. 751 %/ úgy vélekedett, hogy az autosztereotípiát találó a saját nemzeti csoportra nézve, míg a heterosztereotípiát nem találó a minta etnocentrikus beállítódás terméke.

Ez Senki sem volt, aki mindkét sztereotípiát találónak ítélte volna a magyarokra. Ez műveli az érvényességbe vetett bizalmat, hiszen, aki mindkét sztereotípiát találónak ítélte volna a saját nemzet vonatkozásában, a z aligha vehette volna komolyan a vizsga látót, illetve megengedhetetlen logikai következetlenségről tá- úskodott volna.

Mindössze 10 % volt azoknak az aránya, akik e[^]ik sztereotípiát sem tartották találónak a magyarokra nézve. Ez a fajta beállítódás, mely valódi türelmességről ad tanúságot, s ily módon az etnocentrikus beállítódás ellenkezője lehet.

8 % volt azoknak az aránya, akik az autosztereotípiát elfogadták, de a heterosztereotípiá kapcsán "nem tudom"-mal válaszoltak. 13 % volt azoknak az aránya, akik megfordítva, a heterosztereotípiá elutasításában voltak biztosak /ez volt a "könnyebb" feladat/, míg az autosztereotípiá elfogadása előtt "nem tudom"-válasszal kitértek. És végül 18 fi volt azoknak az aránya, akik a sztereotípiá-tulajdonítás feladatában mindkét kérdésre "nem tudom"-választ adtak.

Bár ilyen kis elemszámok esetében az összefüggések értelmezése óvatosságot kivan, érdemes megnézni azt a táblázatot, melyet az etnocentrikus beállítódást mérő sztereotípiá-index egyes fokozatai és a megkérdezettek apai iskolai végzettség szerint képzett csoportjai közötti kapcsolatot szemlélteti.

Az apa iskolai végzettsége és a sztereotípiá-index-szel
mért etnocentrizmus

	általános iskola n=49	közép- iskola n=42	egyetem-főiskola n=71
etnocentrikus	61	50	45
anti-etnocentrikus	8	10	11
H-sztereotípiát elutasítja, A-t nem tudja	7	12	17
A-sztereotípiát elfogadja, H-t nem tudja	12	—	8
se A-t, se H-t nem tudja	12	28	19
összesen	100	100	100

A magasabb iskolai végzettségű apák gyermeki körében kevesebb az etnocentrikus és több az anti-etnocentrikus véleményű. Körükben a legmagasabb a bizonytalanok aránya is egyben, mely részben nyílt /se A-t, se H-t nem tudja/, részben rejtett formában /vagy A-t vagy H-t nem tudja/ jut kifejezésre.

Autosztereotípiák és az affektivitás iránya

A 70-es évek elején végzett TK-vizsgálatok is kutatták már, hogy a közvéleményben miként élnek a magyarokra vonatkozó sztereotípiák. Mint ez várható is volt - mind a hétköznapi, mind a tudományos feltevések értelmében -, a válaszadók nagyobb százaléka tartotta számon a magyarok pozitívumait, mint ahányan a magyarok negatív vonásait említették.³ Az említett tulajdonságok számát tekintve megállapítható volt, hogy a pozitív tulajdonságok mennyisége meghaladta a negatív tulajdonságok mennyiségét. Amikor zárt formában tették föl a "milyen tulajdonságok jellemzik a magyarokat" - kérdést, melynek megválaszolása során minden egyes pozitív-negatív-jelzőpár esetében egy ötfokú skálán kellett megjelölni a magyarokra nézve jellemzőnek tartott tulajdonságok mértékét, ez eredmények szerint kivétel nélkül pozitív konnotációjú tulajdonságok kerültek említésre.

³ A helyzet változatlanására utal, hogy az 1979-es országos fiatal reprezentatív mintán végzett vizsgálatunk alkalmával a megkérdezettek 60 %-a nem említett példát azzal kapcsolatosak hogy "valakinek szégyenlenie kell azt, hogy ő magyar". Míg amikor arra kellett példát mondani, hogy mikor kell büszkének lenni arra, hogy valaki magyar, a megkérdezetteknek 26 %-a említett példát /n=858/. Ha feltételezzük, hogy mind a szeg/ rletes, mind a büszkeségre okot adó példák azonos arányban rendelkezésre, ebben az adatpárban a saját csoport a pozitív affektivitás szelektív hatását kell látnunk.

Húsz tulajdonságpárt kínáltak a vizsgálati személyeknek, mindegyik párt egy-egy ötfokú skála két végpontjaként, hogy a jellemzések számszerűsíthetők legyenek, ötössel jelölve az ellenpárok pozitív, egyessel pedig a negatív végpontját. A skálaértékekből átlagot számolva a tulajdonságpárok alábbi rangsora alakult ki /a listában mindig a "pozitív" oldalt tüntetjük fel/:⁴

Tulajdonság	Átlag
vidám	4,57
barátságos	4,56
hazafias	4,55
hűséges	4,48
bátor	4,48
szorgalmas	4,45
eszes	4,29
bizakodó	4,22
művelt	4,14
nyílt	4,12
áldozatkész	4,11
büszke	4,07
összetartó	4,02
egyenes	4,00
erős	4,00
politizáló	3,89
következetes	3,69
alapos	3,67
békés	3,60
higgadt	3,55

⁴ In: Hunyady Gy., Hann E., Lázár G., Pörzse K., 1974. Nézetek a hazafiságról, a magyarságról és az internacionalizmusról Bp. TK.

A 70-es évek végén végzett survey-típusú vizsgálatokban a sztereotípiák után nyomozó kérdéseket a fenti tapasztalatok alapján arra használtuk föl, hogy felmérjük a saját nemzeti csoportra vonatkozó attitűd affektív alapjait.

Mind az országos reprezentatív mintán, mind a fiatalok országos reprezentatív mintáin végzett kutatásaink azt bizonyították, hogy a saját nemzeti csoporthoz való pozitív érzelmi irány domináns - habár nem egyeduralkodó - a lakosság körében. E reprezentatív vizsgálatok a pozitív irányon kívül az affektivitás egyéb változatainak létére is felhívták a figyelmet.

A következő kérdést tettük föl:

"Véleménye szerint a magyarok milyen tulajdonságokkal jellemezhetők leginkább?" A válaszadókat egyáltalán nem biztattuk válaszadásra, mert úgy véltük, hogy a válaszadói hajlandóság vagy aktivitás egyúttal azt is jelzi majd, hogy a megkérdezettek mekkora része képes és hajlandó általános jellegű megállapításokra a magyarokkal kapcsolatban.

A válaszok feldolgozása során pozitív affektív elemre utaló válasznak minősítettük, melyben negatív vonás nem, de pozitív vonás előfordult. Negatív affektív elemre utaló válasznak minősült az, amelyben pozitív vonás nem, de negatív vonás előfordult. Ambivalens affektív elemre utaló válasznak az minősült, melyben a pozitív és negatív vonások említésére egyszerre sor került. Közömbös affekcióra utaló válasznak azt tekintettük, ahol a válaszban szereplő vonás értékirányultságát nem lehetett eldönteni.

Három alkalommal néztük meg, hogy a válaszok miként alakulnak e kód-szemponatok szerint. 1977-es nyári vizsgálatunkban országos teljes mintán belül arányosan kialakított egyik alanyának feltéve a kérdést, igen nagy válaszadói aktivitást tapasztaltunk.

fekcióra utaló véleményt a magyarokkal kapcsolatosan. A véleményt mondók többsége /65 %/ pozitív érzést táplált a magyarok iránt. Töredék adott /8%/ negatív érzésre utaló választ, míg 19 % ambivalens, azaz pozitív és negatív elemet egyaránt tartalmazó választ adott. 8 % közömbös állásponton volt.

1977-es országos fiatal-mintánkban a megkérdezettek szintén nagy aktivitást mutattak a válaszadásban. Mindössze 9 %-uk /n=815/ nem válaszolt. A válaszadók többsége /74 %/ válaszában csak pozitív vonásokat említett. Csak negatív vonásokat említett /4 %/ 20 fő adott ambivalens érzésekre utaló választ. Közömbös állásponton volt 2 %.

1979-es vizsgálatunkban országos fiatal-mintán hasonlóképpen alakultak az arányok. A megkérdezettek 12 %-a /n=858/ nem válaszolt a kérdésre. A válaszadók többsége /79 %/ pozitív ki csengetésű választ adott. A negatív érzésűek aránya 7 i. volt. Az ambivalens válaszok aránya 14 % volt. Közömbös álláspont nem akadt.

Mindhárom felvételünk közös tendenciája a nagyfokú válaszadói aktivitás, melyet egy esetben /az 1977-es fiatal-mintán végzett vizsgálat alkalmával/ a kérdezés módszere változtatásával külön is megvizsgáltunk.

A magyarokkal kapcsolatos érzés felderítését lehetővé tevő kérdést ekkor két formában tettük föl. A minta egyik felének szc jegyzék kíséretében tettük föl a kérdést, és a listáról kellett; a megkérdezettnek kiválasztania, hogy mely tulajdonságokat tartja jellemzőnek a magyarokra /a listán olyan jelzők szerepelt; mint például rosszindulatú, pontos, széthúzó, becsületes, jó, stb./. A minta másik felének szójegyzék nélkül tettük föl a kérdést. A kétféle kérdezési módszerrel a módszer hatását kívánjuk megismerni a vizsgált attitúd előhívhatósága szempontjából.

A magyarsággal kapcsolatos affektív elemek előfordulása a fiatal-mintában a kérdezési módszer.

Affektív elemek jellege	nyitott szójegyzékkel történő kérdés	zárt, szójegyzék nélküli kérdés
pozitív	59	75
negatív	7	1
ambivalens	15	21
közömbös	3	—
nincs válasz	16	2

A két kérdezési módszer közötti különbség elsősorban a nem válaszolók arányában jelentkezik. A nyílt módszer esetében alacsonyabb a pozitív affektív elemmel rendelkezők aránya, mint a zárt módszer esetében, de a nyílt módszer jobban kedvez azoknak, akik a magyarok jellemzésekor csak negatív vonásokat emelnek ki. A zárt módszerben talán azért nagyobb a pozitív affektív elemmel rendelkezők aránya, mint a nyílt módszerben, mert a zárt módszer révén a megkérdezettek inkább hálásak a válaszadásra, mint a nyílt módszer révén. így azután, akik a nyílt módszerben "nem tudom"-választ adtak volna, a zárt módszerben pozitív affektív elemre utaló válaszlehetőség mellett döntöttek /lévén ebben a módszerben az a "legkényelmesebb" válasz-alternatíva/.

A disszonancia redukciója és indukcióba

A magyarsággal kapcsolatos affektív elemre kifejtett hatás tekintetében vizsgáltuk az életkor, a lakóhely és az iskolai végzettség változóit. Az 1977-es teljes lakossági mintán nyílt kérdezést alkalmaztunk, az 1977-es fiatal-mintán a nyílt kérdezési módszer kontrolljaként zárt kérdezési módszert is használtunk, az 1979-es fiatal-mintán megint csak nyílt kérdezéssel dolgoztunk. Elsőként nézzük meg a teljes lakosságot reprezentáló mintán kapott adatokat.

A magyarok iránti affektív elemek életkor szerint az 1977-es teljes mintában /%-ban/^x

affektív elemek	25 éves- nél fia- talabb n=45	25-30 éves n=28	31-40 éves n=84	41-50 éves n=107	51-60 éves n=72	60 évesnél idősebb n=61
pozitív	53	54	64	64	70	77
negatív	4	—	10	11	7	8
ambivalens	33	36	21	17	15	8
közömbös	10	10	5	8	8	7
összesen	100	100	100	100	100	100

^xA táblázat adatai a nem válaszolókat nem tartalmazza.

A magyarok iránti affektív elemek lakóhely szerint
az 1977-es teljes mintában %-ban/

A magyarok iránti affektív elemek lakóhely szerint
az 1977-es teljes mintában %-ban/^x

affektív elemek	főváros n=80	vidéki város n=133	falu n=183
pozitív	62	60	71
negatív	12	10	5
ambivalens	24	23	15
közömbös	2	7	9
összesen	100	100	100

A magyarok iránti affektív elemek az iskolai végzettség
szerint az 1977-es teljes mintában %-ban/^x

affektív elemek	beféjezetlen ált. iskola n=146	általános iskola n=162	közép- és felsőfokú végzettség n=89
pozitív	73	68	49
negatív	6	9	11
ambivalens	11	17	34
közömbös	10	6	6
összesen	100	100	100

* A táblázatok a nem válaszolókat nem tartalmazzák.

Az idősebbek /50 éven túliak/, a falusiak, valamint az alacsony iskolai végzettségűek /1-7 osztály, illetve 8 osztály/ körében rendre magasabb azoknak az aránya, akik a magyarok tulajdonságaira nyitott formában rákérdező kérdésre olyan választ adnak, mely kizárólag pozitívumot tartalmaz.

Ezzel szemben a fiatalabbak /30 éven aluliak/, a városiak, valamint a közép- és felsőfokú végzettségűek körében rendre emelkedik azoknak az aránya, akiknek a magyarokra vonatkozó véleménye egyszerre tartalmaz pozitívumokat és negatívumokat /vagyis ambivalens/.

Az idősebbek, a falusiak, valamint az alacsonyabb iskolai végzettségűek csoportjaiban kisebb gyakorisággal fordulnak elő a magyarok csak negatív tulajdonságait számontartó válaszok, mint a fiatalabbak, városiak és közép- vagy felsőfokú végzettségűek csoportjaiban.

A következőkben nézzük meg azokat a táblázatokat, melyek a fiatalok magyar affektív elemeire vonatkozó adatokat mutatják a lakóhely és az iskolai végzettség függvényében.

A magyarsággal kapcsolatos affektív elemek előfordulása
a kérdezés módszere és a lakóhely típusa szerint
az 1977-es fiatal-mintában /%-ban/x

affektív elemek	Budapest		vidék		község	
	Ny n=88	Z n=96	Ny n=100	Z n=119	Ny n=143	Z n=184
pozitív	59	55	70	80	83	87
negatív	26	1	24	12	11	—
ambivalens	15	44	6	18	6	13

*A táblázat %-ra átszámított adatai csak a valamilyen írási affektív elemekkel rendelkezők arányát mutatja az egyes csoportokon belül, a közömbös affektív elemeket és a nem laszolókat leszámítottuk.

A magyarsággal kapcsolatos affektív elemek előfordulása a kérdezés módszere és az iskolai végzettség szerint az 1977-es fiatal-mintában /%-ban/*

affektív elemek	8 általános		8 általános + szakma		középiskola		egyetem vagy főiskola	
	Ny	Z	Ny	Z	Ny	Z	Ny	Z
	n=108	n=147	n=90	n=104	n=69	n=100	n=23	n=24
pozitív	81	80	69	81	73	74	/57/	/58/
negatív	5	2	11	—	9	—	/13/	—
ambivalens	14	18	20	19	18	26	/30/	/42/
összesen	100	100	100	100	100	100	100	100

A lakóhely urbanizált sági fokának mérséklődésével nő a pozitív affektív elemmel rendelkezők aránya. Másfelől az urbanizált sági fok csökkenésével együtt fogy azoknak az aránya, akik negatív vagy ambivalens affektív elemmel rendelkeznek. A zárt módszer csak a vidéki városokban és a falvakban növeli meg a pozitív affektív elemmel rendelkezők arányát a nyílt módszerrel kapott adatokhoz képest. Az ambivalensek arányát viszont a fővárosban növeli jobban a zárt módszer, és kevésbé hat ebben a tekintetben a módszer a vidéki városokban, valamint a falvakban élő megkérdezettekre.

A pozitív affektív elemeket emlegetők aránya az iskolai végzettség növekedésével fokozatosan csökken. Ezzel szemben nő a negatív és az ambivalens elemekkel rendelkezők aránya. A zárt kérdezési módszer csak a 8 általános iskolai végzettséggel és

^xA táblázat %-ra átszámított adatai csak a valamilyen az affektív elemmel rendelkezők arányát mutatja az egyes a portokon belül, a közömbös affektív elemmel rendelkezői a nem válaszolókat leszámítottuk.

szakmunkásvizsgával rendelkezők körében emeli meg számottevően a pozitív elemeket vallók arányát. Ugyanez a módszer az., egyetemi és a főiskolai végzettségűek körében emelte meg leginkább az ambivalens válaszok /amúgyis magasabb/ arányát.

A magyarsággal kapcsolatos affektív elemek előfordulása iskolai végzettség szerint az 1979-es fiatal-mintában

affektív elemek	8 ált. alatt n=42	8 ált. n=265	8 ált. + szakma n=194	középiskola n=212	egyetem v. főisk. n=28
pozitív	83	80	81	76	68
negatív	10	6	7	7	7
ambivalens	7	14	12	17	25
összesen	100	100	100	100	100

Az 1979-es vizsgálat során nemcsak az iskolai végzettség szerinti tendenciák alakultak hasonló módon, mint a korábbi két vizsgálatban, hanem az életkori és az urbanizációs változók hatásai is hasonlóak. Az életkor növekedésével emelkedik az ambivalens érzés előfordulási gyakorisága /L4-18 évesek körében 11 %, n=201; 25-30 évesek körében 15 %, n=323/ csakúgy, mint a lakóhely urbanizáltsági fokának emelkedésével /fővárosiak körében az ambivalencia 16 %-os, n=162, községiek körében 12 %-os, n=310

Miért nő az ambivalens érzés gyakorisága egyes szociológiai-demográfiai tényezők függvényében? Adataink bontása nem engedi meg, hogy az egyes tényezők, az életkor, a lakóhely, az iskola végzettség hatásait e tekintetben elkülönítve vizsgáljuk. Feltevésszerűen azt mondhatjuk, hogy mindhárom változó különálló

hatást gyakorolhat az ambivalenciára, de egymást erősítő, illetve kioltó hatásaik természete nem ismeretes.

Mindhárom változó esetében közös lehet, hogy a nemzeti hovatartozás csak egynek tűnik a lehetséges hovatartozási alternatívák közül, s ilyen körülmények között megnő a választás lehetősége. Márpedig minél nagyobb választási szabadsággal rendelkezik az ember, annál inkább megengedhetőnek tekinti a maga számára, hogy elfogulatlanabb, ambivalensebb, ha úgy tetszik fanyalgóbb legyen a saját csoportjával szemben anélkül hogy elutasítaná.¹ A kognitív disszonancia redukciójára vonatkozó elmélet alapján azt várhatnánk, hogy minél nagyobb a választási lehetőségek száma, annál erősebb a keletkező disszonancia, s következésképpen annál erősebb a disszonancia mérséklésére indító késztetés /Pestinger, 1957/. Vizsgálatainkban viszont ennek éppen fordítottját tapasztaljuk, nemhogy csökkenne, hanem az ambivalens elem bevezetésével egyenesen nő vagy legalábbis állandósul a disszonancia. Ez valószínűleg azzal függ össze, hogy a nemzeti csoport mint választási alternatíva az identitásban játszott ki-tüntetett szerepénél fogva a fiatal felnőttek, urbanizáltabb körülmények között élők és magas iskolai végzettségűek körében elszakad érzelmi gyökérzetétől és gondolati élménnyé válik. A gondolatiság nyersanyaga az alternatívák keresése, a problematikus-ság, a többoldalú /kritikát is magába foglaló/ látásmód, a folyama-ti jelleg, mely nem ismeri az érzelmi, befejezettséget. Ilyen körülmények között a disszonancia-redukció által létrehozott fel-tétlenül pozitív nemzeti attitűd zavaró, s helyébe az ambivalens attitűd által táplált disszonancia-indukció lép.

Az ifjúkor azért is kedvezhet a disszonancia keresésének, mert az élet világos fejjel átélt első évtizedében /20 és 30 év között/ az emberek fogékonyak az ellentmondásokra és, az ambivalenciákra, keresvén azokat az értékeket /sokszor az előző generációk által közvetített értékek ellenében/, melyeket érvényesnek fogadnak el. Másrészt a fiatal felnőttek szocializációjában a nemzeti hovatartozással kapcsolatos üzenet eleve kisebb súllyal esett latba /különösen ami, az iskolát és a tömegkommunikációs eszközöket illeti/, s ami elért hozzájuk, azt távolról sem jellemezte az az egysíkú ellentmondásmentesre szabott, feltétlen pozitivitást árasztó magyarság-kép, mely az idősebbek szocializációjában elevenen hatott.

Az urbanizációs változó is kifejt disszonancia-indukáló hatást. A fővárosi életmód relativizálja a saját nemzeti csoport kizárólagos értékelését, hiszen a főváros mint interakciós színtér abban is különbözik a kisebb urbanizáltsági fokú településektől, hogy számos alternatív csoport-hovatartozást szegez szembe az egyénnel, bő választékot kínál más kultúrák értékeiből, szokásaiból, relativizálva ezáltal a nemzeti hovatartozást, a tapasztalat jogán megkönnyítve az ellentmondásmentes pozitív attitűd feladását.

Az iskolai végzettség növekedésével arányosan az ember társadalmi környezetének differenciáltabb látásmódjára képes, s ez a képességet a magasabb iskolai végzettség okán a társadalomban elfoglalt hely objektíve ki is kényszeríti. A társadalomról kialakított tudáskészletben a nemzeti csoport ilyen körülmények között már csak egynek tűnhet a hovatartozási alternatívák közül. Kevésbé jelent "természetadta" köteléket, mint az alacsony iskolai végzettségűek szemében. Az egyén számára önmaga léte is

szi lehetővé a magas iskolai végzettségűek számára a többség számára kínálgzó szabvány racionalizációs mechanizmusokat. A "ki vagyok én?"-kérdésre kapott társadalmilag kidolgozott és felkínált válaszok után kérdőjelet téve a kiegyensúlyozott attitűd helyébe kiegyensúlyozatlan, feszültséggel terhes attitűdöt állítanak, folyamattá változtatva azt, amit a többség eleve adott eredménynek tart.¹ És éppen folyamat szerűségében tudják átélni a hovatartozást, egyszerre kötődve és oldódva.

Ez a disszonanciával terhes kötődés, a szenvedésbe ojtott öröm az alapja a kíméletlen igazmondásnak, illuziómentességnek, a napi realitásokon túlmutató történelmi realitás-érzéknek, melyre történelmünk valóban nagy alakjai bőven nyújtanak példát. Önmarcangoló disszonancia-keresésük a disszonancia-redukáló többség számára mindig is idegen volt, s az utókor ha elfelejteni nem tudja őket, hát ambivalenciamentessé merevített szobrukba öli a magyarság miatt érzett fájaldalmukat.

Nemzeti autosztereotípiák

A saját nemzeti csoportról alkotott közhasználatú képek részint az egyén, részint a csoport egésze számára látnak el bizonyos funkciókat.' Az egyén számára a sztereotípiák a saját csoporttal kapcsolatos információk feldolgozásának sajátos módját jelentik, miáltal szelektálódnak a feldolgozásra kiszemelt információk, és a tudatba bekerülve sajátos torzuláson mennek keresztül, melynek egyik példája illuzórikus összefüggések képzésed A sztereotíp látásmód élesebb megvilágításba helyezi a saját csoportot, s értékelő tartalmi folytán megkönnyíti a csoporttal való azonosulást. A sztereotípiák csoportszintű funkciói a csoport ideológia-

termelésével kapcsolatosak, A. sokféle, egymással laza kapcsolatot mutató, átláthatatlan eseményhalmazból a sztereotípiák hasítják ki azokat a durva tömböket, melyeket az attitűd kognitív elemei és mechanizmusai igazolás, racionalizáció, attribúció végett finomabban megmunkálnak. A sztereotípiák a maguk pozitív értékirányával, a saját csoport észlelését megkönnyítő túlhangsúlyozással kohéziós funkciót is ellátnak, belesulykolván a csoport tagjaiba a közös sors vélt vagy valódi élményét.

Tajfel /1980/ említi a sztereotípiák és az emlékezet viszonyának tárgyalásakor a sztereotípiák könnyű felidézhetőségét. Kérdés, hogy pusztán verbális emlékezeti teljesítménnyel állunk-e szemben, ha valaki saját nemzeti csoportjáról "kapásból" fel tud sorolni 10-11 jótulajdonságot, vagy inkább gondolkodás-módról van szó, melyet ha egyszer alkalmazunk, tetszés szerinti számban produkálhatjuk a kívánt leírásokat? Quasthoff /1980/ meggyőzően bizonyítja, hogy ez nem egyszerűen emlékezeti teljesítmény, hanem formállogikai szempontból hamis logika alkalmazásának eredménye. Azt mondván, hogy a "magyarok szorgalmasak", látszólag arra utalunk, hogy minden magyarnak nevezhető személy /s ennek a körnek a tisztázása önmagában sem könnyű/ egyúttal szorgalmas. De ugyanezzel a sztereotípiával békésen megfér az az állítás is, hogy a "magyarok utálnak dolgozni", "trehány népesség, ami azt jelentené, hogy az egyik állítás a kettő közül a:, mis.

Ha a sztereotípiák használójának figyelmét e formállogikai ellentmondásra felhívjuk, azzal vágja ki magát, hogy "az igazi magyar szorgalmas", a "többi utál dolgozni". A sztereotípiákból így kiderül, hogy távolról sem vonatkoznak mindazon létezők osz-

tályára, amelyekre utalni látszanak, hanem csak meghatározott tulajdonságok birtokosaira, kiknek körét a sztereotípiák helyesen elfogadott használatában jelöljük ki. A helyes használat szabálya valójában önkényességen alapul, melyet a csoportbeli többség eljárása /és csak az/ szentesít. A sztereotípiára azért olyan könnyű "emlékezni", mert nem egyszerűen leíró és megjegyzendő kifejezések sorát tartalmazza, hanem egy apriori gondolati konstrukciót tölt föl nyersanyaggal, s ha valaki e gondolatlan gondolati konstrukciót egyszer elfogadja, korlátlan számban képes generálni újabb sztereotíp kijelentéseket. E konstrukció a sztereotípiák által kielégítendő szükségleteket hivatott kielégíteni, s ezért van az, hogy a sztereotípiába foglalt kijelentések mindig helyesek, hiszen csak azokra a létezőkre jellemzők, akiknek /vagy amelyeknek/ a körét a sztereotípiák használója maga szabja meg.' Valójában nem a sztereotípiák tévedhetetlenségéről, hanem a sztereotípiák használóinak tévedhetetlenségéről van szó, mely ellen az ismeretelméleti kritika fegyverével céltalan hadakozni.'

A sztereotípiák alaptípusa a következő kijelentés: "x-y". /"A magyar bátor." Ez valójában azt jelenti, hogy "az igazi magyar bátor", vagy a "tipikus magyar bátor", amiből az következik, hogy aki nem bátor, az nem "igazi", nem "tipikus" magyar, végsősoron nem is magyar./ Az alaptípus türelmesebb változata a következő: "azt mondják x-y" /"Azt mondják, a magyar büszke."/ Ezáltal a sztereotípiák konszenzusként jelennek meg, lényegesen persze ugyanaz maradt, mint az előbb.¹ Egy másik változat, amikor kérdés formájában appellálunk a sztereotípiára: "x-y?"

/"A magyar büszke?"/ Ilyen kérdést csak akkor tehetünk föl, ha eleve bizonyosak vagyunk az affirmatív válaszban. Logikai egzisztenciaként jelentkezik a sztereotípiá a következő változatban: "Úgy vélem, x-y." /"Úgy vélem, a magyar nagylelkű," És végül a legraffináltabb forma: "Ez az x, véletlenül nem y". /"Ez a magyar véletlenül nem szorgalmas,"/ Ebben az esetben ugyanis működésbe lép a sztereotípiát védelmező mechanizmus, mely az adott konkrét x-et y-talanságában kivételként, szabálytalanként, látszatként állítja be, s ezáltal visszaigazolja az eredeti sztereotípiát."

A sztereotípiák tagadása a már ismert sérelmi reakciónak megfelelően fokozott mértékben váltja ki a sztereotípiák elfogadását az adott csoporton belül.¹ Ha a fentebb felsorolt példákat ellentétükbe fogalmazzuk át, láthatóan averzív kijelentésekhez jutunk, melyek elutasítása biztosra vehető, anélkül hogy logikailag mérlegelnénk azok igazságát,

"A magyar nem bátor,"

"Nem mondják, hogy a magyar büszke,¹"

"A magyar nem büszke?"

"Nem hiszem, hogy a magyar nagylelkű."

"Véletlen, hogy ez a magyar szorgalmas."

A vizsgálatok szerint a magyar autosztereotípiák /mint a nemzeti autosztereotípiák általában/ túlnyomó részt pozitív tartalmú jelzőkből állnak.. A TK 1974-es elemzésének készítői a korábban már bemutatott sztereotípiá-lista egyes jelzőire kapott értékeléseket értelmezve azt állítják, hogy a megkérdezettek saját nemzeti csoportjukat olyan tulajdonságokkal ruházzák fel, amelyek lendület ragaszkodást és pozitív életérzést fejeznek

ki, s ezzel tartalmilag összhangban a megfontoltságot. hidegyérüség kifejező tulajdonságokat a legkevésbé tartják jellemzőnek a magyar emberre. Még kevésbé tulajdonítottak a kérdezettek a magyaroknak olyan közösségi tulajdonságokat, mint az "áldozatkészség", "összetartás" és "politizálás". A jellemzés egyik leginkább szembeötlő belső feszültsége, hogy a hazafiság a magyarok legfőbb jellemzői között szerepel, míg a politizálás jóval kevésbé tartozik a kérdezettek szerint nemzetünk tipikus tulajdonságai közé.⁴

Saját vizsgálataink a kapott pozitív autosztereotípiá-elemek rendezetlen, pusztán érzelmi logika szerint fűrtösödő halmazát eredményezték. A kapott elemek a következő témák szerint csoportosultak az 1977-es országos reprezentatív minta kérdezése során:

I.	munkaszeretet	- jó munkás, szeret dolgozni, törekvő, szorgalmas .
II.	szociabilitás	- barátságos, közvetlen, segítőkész, udvarias, előzékeny, kedves, tisztelettudó, emberszerető, gyerekszerető, megbízható, szavahihető, közösségi
III.	életszeretet	- ital-ételszeretet, mulatás
IV.	általános kiválóság	- jó, szép, rendes, tiszta, finomság

⁴ Hunyady Gy., Hann E., Lázár G., Pörzse, K., im.

V. pszichológiai .jegyek - igazságszerető, békeszerető,

hazaszerető, büszke, őszinte,
 összetartó, kitartó, bátor, bő-
 kezű, igényes, elégedett, fe-
 gyelmezett, kultúra- /sport-/
 szerető, megértő
 - értelmes, okos, művelt /intel-
 ligens/, erős, élelmes

Nehéz e lista alapján az autó sztereotípiába foglalt "nemze-
 ti önportrét" jellemezni, úgy véljük, hogy koherens kép a saját
 nemzeti csoport "lelki alkatáról" ma már nem él a mindennapi tu-
 datban, s ha élt is valaha, nem a sztereotip elemek önmagukban,
 hanem azok koherens ideológiává, "néplélektanná" való tudatos
 "felemelése" volt méltó a figyelemre. A közölt lista alapján
 csak a sztereotípiák pozitív érzelmi funkciójára következtethe-
 tünk.

De mi lehet a negatív autosztereotípiák funkciója? Amennyi-
 ben a csoport pozitív önképének fenntartására, másokkal való po-
 zitív összehasonlításokra törekszik, miképp magyarázható a nega-
 tívumok előfordulása az autosztereotípiában? Ha a negatívumok
 listája nem is annyira tekintélyes, mint a pozitívumoké, és a ne-
 gatívumok gyakorisága kisebb, mint a pozitívumok gyakorisága, je-
 lenlétük nem vitatható sem a köznapi nemzeti tudatban, sem a nem-
 zeti tudat különböző korokban kialakult ideologikus rétegeiben.

Szerepük részint azonos a pozitív sztereotípiákat tagadó ki-
 jelentések szerepével. Azáltal, hogy ellenállásra, tagadásra sar-
 kallanak, fokozzák az érzelmi, potenciál intenzitását, ösztönzik
 a pozitívumok kihangsúlyozását. Feladatunk azonban nem merül ki

a felkeltett disszonancia redukálására való készítés kiprovokálásával. Az autosztereotípiá negatív elemei állandósíthatják is a disszonanciát, ami persze éppúgy sztereotípiává lanyhulhat, mint a csupa pozitívumokból összeálló apológia, hiszen a tehetetlenség, a felelősségelhárítás, a kisebbségi érzés mindig is szeretett a végzetszerű negatívumok álcájába bújni, de a negatívumok egyben az önismeret forrásainak kimélyítői, lelkiismeretvizsgálat eszközei, egy megújulási program tudósítói is lehetnek, bár ekkor már megszűnnek sztereotípiák lenni. Az önócsárlás, önostorozás tehát önmagában még nem több, mint az öntömjénezés és önmagasztalás, amennyiben mindkét eljárás ugyanazon hibában szenved. A sztereotípiák a megismerés és az érdek konfliktusában az utóbbi pártját fogva nem szolgálják az önismeretet, sem egyéni, sem nemzeti értelemben véve.¹

IV. fejezet

A NEMZETI ATTITÚD KOGNITÍV SZERKEZETEI

A nemzeti témájú kognitív elem fogalma

A nemzeti hovatartozással kapcsolatos attitűd affektív alapjairól megállapíthattuk, hogy - ha egyes szociológiai-demográfiai változók függvényében ingadozó mértékben is - homogenizáló tényezőt képeznek az adott hovatartozást elismerő személyek körében. Az affektív elem pszichológiai hatását tekintve nem tekinthető pusztán reakálási készenlétnek, hanem a mindenkori inger-szituáció szerint lappang vagy aktivizálódik. De maga az inger-szituáció sem értelmezhető statikusan, hiszen azt, hogy egy helyzet tartalmaz-e nemzeti hovatartozással kapcsolatos attitűdöt aktualizáló ingereket, vagy sem, az egyének helyzetdefiníciós szabálykészlete határozza meg.' Ez a szabálykészlet társadalmi összehasonlítási folyamatok terméke, mely a szocializáció során alakul ki, és működését megkönnyíti az észlelt kon-szenzualitás.

Míg a nemzeti attitűd affektív eleme változó mértékben aktualizálódó potenciálként jellemezhető, addig a kognitív elemek terjedelme és struktúrája nélkülözi a rugalmasságot. Behatárolt azoknak a jelenségeknek és történéseknek a köre, elvekről egyáltalán nemzeti vonatkozású ismeretek alkothatók. Még a legát-fogóbb és legrészletesebb etnocentrikus ideológiai építmények is - melyek a hétköznapi tudásba leszivároghva szükségszerűen ve-szítenek teljességükből - kénytelenek: belenyugodni abba, hogy mind magyarázó-igazoló, mind ismereti funkciójuk illetékességi

köre bizonyos területekre nem terjed ki, illetve csak észlelt hitelességük rovására terjeszthető ki. Innen adódik teljes inkompetenciájuk a természettudományok területén, valamint mindazokon a társadalomtudományi területeken /például közgazdaságtudomány, régészet/, ahol az ismeretek bizonyításához nem elegendő a csoport-hovatartozás központi értékének "ultima ratio"-jára való hivatkozás, hanem az emberi megismerés egyetemes szabályai vannak érvényben. Úgy tűnik, hogy az etnocentrikus ismeret-rendszerek történelmi perspektívában feltétlenül visszaszorulóban vannak. A természettudományi ismeretek bizonyítása során ma már abszurditás volna vallási vagy nemzeti csoportok értékeire, illetve hittételeire hivatkozni, de egyre inkább szűkül azoknak a társadalomtudományi területeknek a köre is, ahol az etnocentrikus ismeretrendszerek leplezni tudják azokat a csoport-érdekeket, melyek szükségszerűen torzítják és meghamisítják állításaik igazságát.¹ Utóbbi vonatkozásban különösen nagy jelentősége van a marxista társadalomelmélet episztemológiai alapelveinek, melyek következetes alkalmazása lehetetlenné teszi bármilyen – vallási, nemzeti, regionális – etnocentrikus elem felvételét a társadalomtudományok illetékességi körébe tartozó területekre vonatkozó ismeret-rendszerekbe.

Amíg azonban az etnocentrikus ismeret-rendszerek képzésének fennállnak a társadalmi feltételi, vagyis a másodlagos társadalmi nagycsoportok /nemzetek, vallási, csoportok stb./ szociológiai és szociálpszichológiai realitást képeznek, szükségsze-

¹ Jóllehet meg kell állapítanunk, hogy például éppen a régészet területén még ma sem ismeretlenek az olyan etnocentrikus ihletésű vizsgálatok, amelyek bizonyos "történelmi jogok" igazolását felvállalva nem hagyják befolyásoltatni magukat a tudományos objektivitástól.

rúen léteznek etnocentrikus ideológiai tételrendszerek is, melyek szüntelenül kísérleteznek elvesztett illetékességi köreik visszaszerzésével.

Történelmileg belátható időn belül a hétköznapi életbe vett ember számára az emberiséghez való tartozás nem válik életét szabályozó s magyarázó közvetlen attitűddé, s mar csak ezért sem valószínű, hogy az etnocentrikus ismeretrendszerek végképp kiszoríthatóak lesznek a hétköznapi gondolkodásból. Az ember a nemzeti csoport tagjaként éppen nemzeti attitűdje kognitív elemeit alkalmazván a számára közvetlen tapasztalat folytán nem adott világ jelenségeire reagálni képes, véleményeket alkothat, melyeket kiértékelvén a hozzá hasonló attitűddel rendelkezők véleményeivel hasonlít össze. Ez a nagycsoport-méretű véleményösszehasonlítási folyamat az, ami hétköznapi szinten - a kultivált mintán túl - fenntartja az etnocentrizmust, s innen adódik, hogy Sumner meglehetősen időtlenített etnocentrizmus-meghatározása hétköznapi vetületben hic et nunc minden nemzeti csoportra érvényes: "Mindegyik csoport saját büszkeségét és hiúságát táplálja, felsőbbrendűnek tartja magát, magasztalja saját isteneit, és megvetéssel tekint a kívülállókra. Mindegyik csoport azt hiszi, hogy az ő viselkedési szokásai az egyedül helyénvalók.) és ha azt veszi észre, hogy a többi csoportnak más szokásai vannak, azok nevetésre ingerlik."²

Az affektív elem bázisán kialakuló kognitív elemek és szerkezetek-funkciója tehát nem annyira a valóság visszatükrözése, hanem - a hétköznapi tudás strukturális jellegzetességeinek meg-

² Sumner, G. W., Kollektív viselkedési módok. In: Huszár. T., Somlai P., A szociológia története 1917-ig. III. köt. 220. old.

felelően - inkább az affektus igazolása, magyarázása. Egy 1974-es felmérésben³ zárt kérdéssel a következő témájú kognitív elemek kerültek felszínre a "nemzeti büszkeség" igazolásaként:

	Választás a minta százalékában
1. iparunk	40
2. mezőgazdaságunk	38
3. történelmünk	31
4. sportolóink	29
5. tájaink	25
6. hadseregünk	25
7. munkásmozgalmi hagyományaink	22
8. zenénk	15
9. tudományunk	15
10. irodalmunk	15
11. találmányaink	8
12. képzőművészetünk	4

A kérdés nyílt formában való megfogalmazásakor a büszkeség indoklásában első helyre kerül a történelmi múlt s mögötte a kulturális, illetve a sport-teljesítményekre való hivatkozás következik. A TK 1975-ös felmérésében pedig zárt kérdés mellett is a történelmi múlt került az első helyre mint a büszkeség affektusát magyarázó kognitív elem.⁴

³ Hunyady Gy., Hann E., Lázár G., Pörzse K., im.

⁴ Hunyady Gy., Hann E., Pörzse K., 1975. Nézetek a szocialista hazafiság időszerű kérdéseiről. Bp. TK.

A történelmi múlt mint kognitív elemek anyaga - tényítéletek

A történelmi témájú kognitív elemek kitüntetett szerepét elméletileg úgy magyarázhatjuk, hogy minden csoport kohéziós funkciót ellátó ideológiájának egyik legfontosabb terepe a csoport időbeli folytonosságának generációkról generációkra történő megszakítatlanságának kultusza. Ez a kultiváció létdimenziójának időbeli kiterjesztésének felel meg.

Az etnocentrikus látószög szükségszerűen eltorzítja a nemzeti történelmet a maga objektív valóságában. Az időbeli létezés a saját nemzeti csoport és az idegen nemzeti csoportok harmóniáira és konfliktusaira redukálódik, melyen belül a saját nemzeti csoportra vonatkozó események élveznek prioritást és az értékelés szempontjai is a saját nemzeti csoporthoz viszonyítva jelentkeznek. Érdeemes felfigyelni arra, hogy korántsem abszolút és változatlan értékelésről van szó, hiszen éppen a historiográfia hívják fel a figyelmet /Hanák, 1977/, hogy a történelemírás értékei a mindenkori érdekek függvényében változnak, s ily módon törvényszerű a saját nemzeti csoport történelmének újra meg újra történő írása. Minden nemzet történetírásának és történelem-szemléletének próbája, hogy mennyire képes a jelenből táplálkozó illúziókkal leszámolni, mennyire képes önmaga történetét elfogulatlanul szemlélni /Glatz, 1979A

A nemzeti attitűd történelmi témájú kognitív elemeinek vizsgálatakor a leginkább szembetűnő tény, hogy ha a kognitív elemeket az ismertekkel azonosítjuk /ami megengedhető, de korántsem meríti ki a kognitív elem összes interpretálási lehetőségét/, akkor igen aránytalan eloszlást tapasztaltunk a lakosság körében.

Mintha arról lenne szó, hogy az érzelmi tekintetben meglehetősen egységes populáció nem egyforma mértékben "tudja" érzelmeinek indokait.

A lakosság történelmi ismereteiről a legátfogóbb képet a TK 1971-es "Történelmi tudat"-felmérése szolgáltatta. A rendelkezésre álló adatok a tényismeretek rendkívül egyenlőtlen eloszlásáról tanúskodnak a lakosság körében saját nemzeti csoportjuk múltjára vonatkozólag.

Az egyes ismeretkérdéseket nyílt formában feltéve a következő rangsort állították föl a kérdések "nehézségét", azaz a kapott válaszok arányát illetően:

Az ismeretszint-skálában szereplő kérdések rangsora a jó
válaszok emelkedési arányában* /n=8,83/

	Jó válasz aránya /%-ban/
Kérdés:	
Tudomása szerint mi volt a Végegylet?	5
Tudomása szerint mettől meddig állt fenn az Osztrák-Magyar Monarchia?	8
Miről nevezetes 1703?	13
Mikor volt Magyarországon a jobbágyfelszabadítás?	16
Mit gondol, mikor építették Magyarországon az első vasútvonalat?	19
Miről nevezetes 1514?	20
Miről nevezetes 1867?	22
Mettől meddig tartott a II. világháború?	22
Mik voltak a céhek?	28

* Forrás: Angelusz R., Békés P., Váradi L. 1975. Történelmi ismeretek a felnőtt lakosság körében. Bp. TK /sokszorosítás/

Jó válasz aránya
%-ban/

Kérdés:

Kik között jött létre az 1867-es kiegyezés?	29
Tudomása szerint melyik országban alkalmazták először a gőzgépet az iparban?	30
Milyen történelmi esemény volt 1789-ben Franciaországban?	30
Miről nevezetes 1000?	31
Tudomása szerint kik voltak a jobbágyok?	35
Milyen történelmi esemény fűződik II. Rákóczi Ferenc nevéhez?	51
Mi volt a dézsma?	38
Tudomása szerint mióta laknak Magyarországon a magyarok	41
Mettől meddig tartott az I. világháború?	41
Miről nevezetes 1919?	45
Milyen történelmi esemény fűződik I. István király /Szent István/ nevéhez?	47
Tudomása szerint hány évig tartott a török uralom Magyarországon?	49
Milyen történelmi esemény fűződik Dózsa György nevéhez?	51
Miről nevezetes 1848?	63
Milyen történelmi esemény volt 1917-ben Oroszországban?	65
Miről nevezetes 1914?	74

A fenti adatsor figyelemre méltó tényeket mutat be a történelmi évszámokkal, eseményekkel és személyekkel kapcsolatos ismeretek, illetve ismerethiányok tekintetében. Érdeemes ezen túl - ezektől a konkrétumoktól eltekintve - az ismeretszint társadalmi eloszlásának sajátosságait szemügyre venni.

Az ismeretszint alakulását legnagyobb mértékben az iskolai végzettség befolyásolja. Meghatározó erejét jól szemlélteti, hogy a nyolc osztályánál alacsonyabb iskolai végzettségűek felől az egyetemi végzettséggel rendelkezők felé haladva közel négyszeresére emelkedik az ismeretszint:

iskolai végzettség	történelmi ismeretszint
1-7 osztály	21 %
8 osztály	40 %
középiskola	62 %
főiskola, egyetem	83 %

A kutatók rámutatnak: az ismeretek növekedése részben abból a természetes folyamatból következik, hogy a magasabb iskolai végzettségűek hosszabb ideig tanultak történelmet, részben pedig abból, hogy a továbbtanulók már a továbbtanulást megelőzően is magasabb ismeretszinttel rendelkeztek.

A foglalkozás szerinti rétegződés befolyásoló szerepe szintén jelentős. Bár a különbség elsősorban az egyes foglalkozási csoportok iskolai végzettség szerinti eltérő összetételéből adódik, de a különböző foglalkozási csoportok azonos iskolai vég-

zettségű tagjai között is van eltérés. Más rétegek hasonló iskolai végzettséggel rendelkező tagjaihoz képest rendkívül alacsony volt a tradicionális szakképzetlen munkakörökben dolgozók ismeretszintje. A közéjük sorolt mezőgazdasági fizikaiak, háztartásbeliek és segédmunkások alacsony ismeretszintjét a szerzők megállapítása szerint valószínűleg az e csoportok által végzett munkafolyamatok jellege és a munkafolyamatok során kialakuló emberi kapcsolatok és érintkezési viszonyok magyarázzák. Az a szociális és kulturális terep, mely ezeket az embereket körbefogja, a jelek szerint mind közül a legkevésbé indít ismeretszerzésre a történelem és a társadalom dolgai iránt. A személyesség és a jelenidejűség életükben annyira átható, hogy sem mód, sem igény nincs a történelmi és társadalmi elvonatkoztatásokra.

A szakképzett munkakörök közötti ismeret-egyenlőtlenségek¹ már az eltérő iskolázottsági szintből is adódnak. Azonos iskolai végzettségű fizikai és szellemi foglalkozásúak között a történelmi ismeretek különbsége minimálisra zsugorodik. Látszólagosnak bizonyult a lakóhelyi település jellege és az ismeretszint között mutatkozó kapcsolat. A falvaktól a fővárosig haladva fokozatosan nő ugyan az ismeretszint, de ez elsősorban abból adódik, hogy a különböző települési típuson lakók iskolázottsági szintje is más. Az urbanizációs hullámverés által városba sodort alacsony iskolai végzettségű személyek ismeretbővítés tekintetében nem sokat profitálhattak a városi lét elvileg ingergazdagabb kulturális környezetéből, mivel a befogadásra nem voltak kellőképpen szocializálva, és városi egzisztenciájuk korántsem várta őket készen. Ha tanultak, elsősorban az üzemi munkavégzés,

a lakásszerzés, a városi élethez való alkalmazkodás praktikus szabályait tanulták meg elsősorban.

A nem önálló befolyásoló tényezőnek mutatkozott. A nemek közötti különbségbe belejátszott, hogy a nők iskolázottsága átlagosan alacsonyabb, mint a férfiaké. Ám az azonos iskolai végzettségű, azonos foglalkozású, azonos lakóhelyi típusban élő, azonos életkori csoporthoz tartozó férfiak és nők között is számottevő volt a férfiak javára mutató ismerettöbblet. A férfiak többlettudásának a magyarázata minden bizonnyal a férfiszereppel kapcsolatos elvárások teljesítésében rejlik, miként a nők alacsonyabb ismeretszintje sem a sajátos "női pszichikum", hanem a szocializációs utón létrejött és az elvárások teljesítésében megrögzült női szerep terméke.

A 40 évesnél fiatalabbak történelmi ismeretei egészében többletet mutattak az idősebbek ismereteihez képest, ez azonban a 40 évesnél fiatalabbak magasabb iskolázottságából adódik. A két alacsonyabb iskolai végzettségű szinten /befejezetlen általános iskola, általános iskola/ az idősebbek ismeretszintje tetemesen meghaladja a fiatalok ismeretszintjét. Ez részint a hatékonyabb hajdani történelemoktatással magyarázható, részint azzal, hogy az idősebbek számára a történelem legutóbbi eseményei egyszermind élettörténetük kiszakíthatatlan fordulói is, míg a fiatalabbak számára mindez halott történelmi anyag. A magasabb iskolai végzettségű szinteken /középiskola, felsőfok/ nem mutatkoztak életkori különbségek az ismeretszintben."

A fiatalabb korosztályok összességében jobban ismerték a gazdaságtörténeti fogalmakat - ez elsősorban iskolai végzettségi szintjükből adódik. Ismereteik nagyobbban bizonyultak a progressz-

szív történelmi mozgalmakhoz kapcsolódó kérdésekben, melyeket a felszabadulás utáni történelemtanítás nagyobb súllyal szerepeltetett, mint a két világháború közötti oktatási rendszer /például a Dózsa Györgyre, a II. Rákóczi Ferencre, a szabadságharcra vonatkozó kérdésekben/•". Az idősebb generációk tagjai egyebek között többet tudtak az ezeréves Magyarországról, illetve a Szent István-i korról.⁵

Polarizáció

A tényítéleteket /azaz a konkrét történelmi ismereteket/ tekintve vákuum van a lakosság jelentős részének tudatában. Azonban félreértés volna azt hinni, hogy valódi űrről van szó. A mindennapi tudásra vonatkozó szociálpszichológiai elmélet sarkalatos tétele, hogy az emberek tudása - kognitív reprezentációs rendszere - a tényítéleteknek a szűkebb gyakorlati életvitel által szükséges köreinek túl jórészt értékítéleteket és valószínűségi ítéleteket tart almára, melyek tudati mintaként funkcionálva a saját személyhez, a társas-társadalmi és a természeti világhoz való viszonyban orientáló, eligazító funkciót látnak el. A történelmi témájú kognitív elemek vonatkozásában ez azt jelenti, hogy a könk réti ismeretek viszonylag szűk körben terjedtek ugyan el a lakosságban, de az "űrt" kitöltendő, annál szélesebb körben található meg az utóbb emlegetett értékelő-valószínűsítő sémák.

E sémák értékelő jellege folytán a világot birtokosuk polarizáltan látja, az egyik pólusra helyezve-válogatva az ese-

⁵ Részletesebben lásd; Angelusz R., 1976. A lakosság ismeretei a történelemtanításról. Rádió és Televízió Szemle. VIII.¹ évf. 1. sz. Békés F., 1976. Életkor és történelmi ismeretek. Statisztikai Szemle. 3. sz.

menyeket és jelenségeket, amelyeknek pozitívítást, s a másik csoportba sorolva azokat az eseményeket és jelenségeket, amelyeknek negativitást tulajdonít. E két pólus közötti átmenet az ambivalencia. A polarizációs ítéletek között válogatva megállapodtunk annál a kérdésnél, hogy a magyar történelem inkább tragikus-e, vagy inkább dicsőséges. Bár a kérdés ebben a formában nyilván eldönthetetlen, a hétköznapi tudat kognitív elemeinek polarizált természetének megfelel.

A teljes mintán való kérdezés alkalmával azt tapasztaltuk, hogy a megkérdezettek /n=919/ 15 %-a erre a kérdésre nem válaszolt. 44%uk szerint történelmünk inkább dicsőséges, míg 41 %-uk szerint inkább tragikus. Az "optimista történelemszemléletűek" és a "pesszimista történelemszemléletűek" nagyjából egyenletesen oszlottak meg a mintában. A fiatal-mintán /n=821/ való kérdezés alkalmával a fenti arányok bizonyos eltolódását tapasztaltuk. Nem válaszolt a megkérdezettek 37 %-a, az "optimisták" aránya pedig csak 25 %, a "pesszimisták" aránya pedig 38 fi volt.

A fiatal-minta tehát a teljes lakosságot képviselő mintához képest a kérdésben nagyobb arányban "semleges" /aminek indokai a kérdésben való inkompetencia elismerésétől a kérdés abszurditásának kinyilvánításáig terjedhetnek/, s a "pesszimisták" aránya meghaladja az "optimisták" arányát.

Az utóbbi tendenciát már a teljes lakosságot képviselő minta adatainak elemzésekor is észrevettük, megállapítván, hogy minél fiatalabbak a válaszadók, annál több olyan személy akad közöttük, akik inkább tragikusnak látják történelmünket.

Hasonló összefüggést tapasztaltunk - és ez megegyezik az évekkel korábban végzett felmérések eredményeivel - az iskolai végzettség és a lakóhely nagyságának növekedése, valamint történelmünk tragikus értékelése között. Mindezek a tendenciák arra utalnak, hogy az életkor, a lakóhely és az iskolai végzettség, valamint a saját nemzeti csoport kritikus vagy kritikátlan megítélése között bizonyos összefüggés sejthető.

A következő két táblázat fiatalok /14-30 évesek/ körében mutatja az imént megfogalmazott összefüggést.

A történelmünk tragikus vagy dicsőséges voltára utaló válaszok megoszlása lakóhely szerint az 1977-es fiatal-mintában
/%-ban/^x

Történelmünk megítélése	Budapest n=125	Vidéki város n=145	Község n=242
tragikus	70	59	56
dicsőséges	30	41	44
összesen	100	100	100

A történelmünk tragikus vagy dicsőséges voltára utaló válaszok megoszlása iskolai végzettség szerint a fiatal-mintában
/%-ban/^{xx}

Történelmünk megítélése	8 ált.	8 ált.+ szakma	közép- iskola	egyetem vagy főiskola
tragikus	56	53	69	/87/
dicsőséges	44	47	31	/13/
összesen	100	100	100	100

x és xx A táblázatok nem tartalmazzák a nem válaszolók adatait

A fővárosi lakhely és a magas iskolai végzettség egyaránt jobban hajlik történelmünk tragikus értékelésére. Ez nyilván nem egyszeri és specifikus együttjárás, hanem azzal függ össze, amit korábban a disszonancia-indukció, az egyensúlyelvű szerkezetek felborítására irányuló késztetés társadalmi meghatározói kapcsán mondtunk. Ha valaki hovatartozási csoportját lényegi összefüggésben a tragikum dimenziójában helyezi el, nehezen képzelhető el, hogy egyensúlyelvű módon érezzen iránta, hacsak nem választja a kognitív feszültség redukciójának azt a módját, melyet Lewin öngyűlöletnek nevez. Pozitív önkép és asszociatív csoportkapcsolat mellett a tragikus értékelés lélektanilag feszültségforrás, mely gondolatiságot, cselekvésre való készenlétet jelent.

A megkérdezettek nagyobb aránya /38 %/ tudott dicsőséges történelmi eseményt említeni ahhoz képest, amennyien tragikus történelmi eseményt említettek /27 %/. Ennek egyik oka minden bizonnyal az a már említett pozitívumok után vadászó működés, mely a hétköznapi tudás önvédő-önigazoló funkciójával függ össze. A másik ok valószínűleg az, hogy a diakron személytelen kommunikáció által a nemzeti hovatartozással kapcsolatosan kultivált "üzenet" aránytalanul nagyobb gondot fordít a dicsőséges és pozitív oldalra, mint a negatív és tragikus oldalra.⁶

A megkérdezettek nagyobb arányának volt véleménye történelmünk dicsőséges vagy tragikus voltáról, mint amennyien konkrét

⁶ A sok kínálkozó példa közül csak egyet említünk. A tragikus és dicsőséges vonatkozásban egyaránt sokszor említett 1848-49-es forradalom és szabadságharc két főszereplője, Kossuth és Görgey egyrészt élesen polarizált módon kultiválódnak, másrészt az aránytalanság különösebb empirikus vizsgálat nélkül megállapíthatóan mennyiségileg is szembetűnő Kossuth javára.

eseményeket fel tudtak hozni. Ez igazolja a történelmi tényítéletek és értékítéletek viszonyáról korábban mondottakat. Arról van szó, hogy az attitűd kognitív elemében megbúvó értékelő viszonyulás csak a lehető legáltalánosabb vonatkozását tükrözi vissza egy-egy társadalmi, ingernek /lévén a gondolati erőfeszítés is kisebb/. Megkönnyítheti még ennek a jelenségnek a kialakulását az értékekre eleve fogékonyabb kognitív szocializáció, valamint a szelektív felejtés.

Oktulajdonítási sémák mint racionalizációk

A történelmünk tragikus, illetve dicsőséges voltára vonatkozó vélemények mellett történelmi közgondolkodásunk egy másik értékelő-fogalmi elemét is megvizsgáltuk, mely persze éppúgy eldönthetetlen problémát jelent, mint az előbbi. Azt kérdeztük meg, hogy milyen döntő okoknak tulajdoníthatók történelmi kudarcaink, illetve történelmi sikereink.⁷

Mind a kudarcok, mind a sikerek esetében négyféle ok-típust kínáltunk, s ezek közül kellett a döntő okot kiválasztani:

- Kudarcc-okok: 1. ellenséges túlerő
 2. balsors, balszerencse
 3. elmaradottság, fejletlenség
 4. árulás⁸

- Siker-okok: 1. erős szövetségesek
 2. jósors, jószerencse
 3. fejlettség, erő
 4. kitartás⁹

⁷ Oktipológiánk Weiner et al. 1971. rendszerén alapul. Ez az attribúciós elmélet a sikerek és a kudarcok okainak tulajdonításában megkülönböztet tartós külső« ideiglenes külső« tartós belső ideiglenes belső okokat.

⁸ k teljes minta esetében a "széthúzás"-alternatívát használtuk.

⁹ A teljes minta esetében az "összetartás"-alternatívát használtuk.

Először nézzük meg a teljes mintán kapott adatokat és azok értelmezését.¹

Történelmi kudarcaink okát a válaszadók 37 %-a az ellenséges túlerőben, 36 %-uk a széthúzásban, 15 %-a a balsorsban, balszerencsében látja.

Történelmi sikereink okát a válaszadók 46 %-a az összetartásban látta, 41 %-a az erős szövetségeseket jelölte meg okként, s 8 % emlegette a szerencsét, 6 % pedig a fejlettséget. /A nem válaszolók aránya mindkét kérdésben 30 % körül alakult./

Az oktatáspolitikában egyedül az iskolai végzettség függvényében tapasztaltunk különbségeket. Ezt mutatja a következő két táblázatunk.

A magyarok múltbeli kudarcainak tulajdonított okok említése az iskolai végzettség függvényében

ok	befejezetlen ált. iskola n=137	általános iskola n=307	közép- iskola n=147	felsőfoku iskola n=63
túlerő	34	42	35	27
balsors, bal- szerencse	20	10	2	3
elmaradottság, fejletlenség	14	10	25	33
széthúzás	32	38	38	37
összesen	100	100	100	100

A magyarok múltbeli sikereinek tulajdonított okok említése az iskolai végzettség függvényében

ok	befejezetlen ált. iskola n=124	általános iskola n=309	közép- iskola n=143	felsőfoku iskola n=65
erős szövetsé- gések	44	44	35	37
jósors, jószere- nse	12	7	5	5
fejlettség	7	5	3	8
összetartás	37	44	57	50
összesen	100	100	100	100

A táblázatok nem tartalmazzák a nem válaszolókat. Megjegyezzük, hogy a válaszadói hajlandóság mindkét kérdésben erősen függött az iskolai végzettségtől, Míg a nyolc osztályt végzetek csoportjában 33 % körül volt a nem válaszolók aránya, addig a nyolc osztályt végzetteknél ez 11%-ra esett vissza, a közép- és felsőfokú végzetteknél pedig 5 % körül alakult.

A kudarcok-táblázat adatai két tendenciát jól mutatnak. A jószors említésének gyakorisága feltűnően változik az iskolai végzettség függvényében; ez arra utalhat, hogy a fatalizmus, a "rosszakaratú" véletlenek szerepének túlértékelése - bár nem túl nagy mértékben - inkább az alacsony iskolázottságú csoportok sajátja. A másik kiemelkedő tendencia a fejletlenség említési gyakoriságának megugrása a közép- és felsőfokú végzettségűek csoportjában. Ez arra utal, hogy illuziómentességet tükröző reális kategóriákban való gondolkodás ebben a rétegben gyökerezett meg leginkább.

A sikerok-táblázat egyetlen Igazán érdekes tendenciát mutat. Az iskolai végzettséggel nő az összetartást említők aránya, de a csúcs a középiskolai végzettségűek csoportjára esik. A tendenciát elég nehéz megmagyarázni. Feltevészerűen azt mondhatjuk, hogy az összefogás mint részint pszichologizáló, részint moralizáló sikerindoklást tükröző motívum, azért fordul elő gyakrabban a magasabb iskolai végzettségűek csoportjában /s ezen belül a legnagyobb arányban a középiskolát végzetek csoportjában/, mert ez a réteg a legfogékonyabb a csoportkohézió döntő szerepét kiemelő kultivációs mechanizmus /iskolai oktatás, szépirodalom, tömegközlelési eszközökben folyó ismeretterjesztés/ rejtett előfeltevéseivel szemben.

És most nézzük meg, hogy ugyanebben a kérdésben miként alakultak az eredmények a fiatalokat képviselő országos mintán.

Történelmi kudarcaink okát a megkérdezettek 51 %-a az el-lenséges túlerőben 18 %-a az elmaradottságban, fejletlenségben, 13 %-a az árulásban s 10 %-a a balsorsban jelölte meg. Nem válaszolt /"nem tudom", "nem válaszolok"/ a válaszadók 8 %-a /n=821/.

Történelmi sikereink okát a megkérdezettek 53 %-a a jó vezetésben, kitartásban látta. 26 %-uk az erős szövetségeseket, 7 %-uk a szerencsét, 6 %-uk a fejlettséget jelölte meg. Nem válaszolt 8 % /n=821/.

Az összehasonlítás elé gátat emel a két mintának feltett válaszalternatívák eltérő volta, s mindössze annyi állapítható meg /melyet vizsgálatok nélkül is tudhatunk/, hogy az árulás mint válaszalternatíva kevésbé vonzó, mint a széthúzás, jóllehet elvontan nézve mindkét megfogalmazás azonos típusú /belső változó/ okra utal.

Megnéztük, hogy az egyes oktípusok választása miként függ össze a történelmünk tragikus vagy dicsőséges voltának megítélésével, továbbá milyen kudarc- és siker-oktulajdonítások járnak együtt.

A történelmi kudarcokra vonatkozó vélemény és történelmünk tragikus vagy dicsőséges megítélése %-ban

történelmünk megítélése	ellenséges tulerő n=260	balsors n=48	árulás n=94	elmaradottság n=84
tragikus	56	56	60	61
dicsőséges	44	44	40	29
összesen	100	100	100	100

Az elmaradottság döntő okként való kiemelése határozottan összefügg történelmünk tragikus megítélésével.¹ Korábban láthattuk, hogy a tragikus megítélés inkább a magasabb iskolai végzettségűek sajátja, s így az elmaradottság esetében is valószínűsíthető ez az összefüggés.¹

A történelmi siker-okokra vonatkozó vélemény és történelmünk tragikus vagy dicsőséges megítélése /%-ban/

történelmünk megítélése	Erős szövetségesegek n=144	szerencse n=32	fejlettség n=31	ki-tartás n=285
tragikus	49	/62/	/64/	63
dicsőséges	51	/38/	/36/	37
összesen	100	100	100	100

A siker-okok említése esetében a tragikus látásmód az erős szövetségesek említése mellett fordul elő legritkábban, míg a másik három siker-ok említése esetében rendre gyakoribb. További adalék lehet a kudarc-okokra és a siker-okokra vonatkozó hétköznapi tudat szerkezeti felderítésére, ha megnézzük ezen okok említésének jellegzetes együttjárását, s az így módon alkotott típusok előfordulásának összefüggését más attitűd-elemek említésével.

A leggyakoribb ok-párok a következők voltak /n=733/:

ellenséges túlerő + kitartás	31 %
ellenséges túlerő + erős szövetségesek	19 %
elmaradottság + kitartás	12 %
árulás + kitartás	10 %

E négy vélemény típus jellemző módon függ össze a korábban már tárgyalt affektív elemmel /illetve operacionalizált változatával/.

Az oktulajdonítási típusok és a magyar vonzatu
affektív elem összefüggése /nyílt módszerrel mérve/
/%-ban/

affektív elem	túlerő + szövetséges n=118	túlerő + kitartás n=210	elmaradottság + kitartás n=73	árulás + kitartás n=66
pozitív	86	78	62	66
negatív	3	4	6	5
ambivalens	11	18	32	29
összesen	100	100	100	100

A táblázat értelmezését a következőképpen kísérelhetjük Efig: A túlerő + szövetséges-típusú oktulajdonításban külső, a szereplőtől /vagyis a magyaroktól/ független tartós okok játsszanak döntő szerepet. Ez. az oktulajdonítási séma azáltal juthat hozzá a saját csoportjával kapcsolatos pozitív attitűdhöz, hogy a csoporttól elhárít minden felelősséget és kezdeményezést. Ezt a típust láthattuk megelevenedni különben 1978-ban Fábry Zoltán "Magyarok" című filmjében is.

A túlerő + kitartás-típusú oktulajdonítási séma esetében nyilvánvaló a pozitív attitűd valószínűsége, hiszen a kudarcért a felelősség eleve külső okra hárítódik, a siker viszont csoport saját /jóllehet nem tartós, pszichológiai jellegű./ erényében rejlik. A pozitív önkép tehát nem szenved csorbát.

Az árulás + kitartás-oktulajdonítási séma pontosan az ellenkezője a túlerő + szövetséges-sémának. Az árulás + kitartás-séma kizárólag belső okokat tartalmaz." Moralizáló-pszichológiai oktulajdonítási séma ez, mely relatíve alacsony pozitív affektív elem-előfordulással és magas ambivalens elem-előfordulással jár együtt. Ennek magyarázata minden bizonnyal az árulás negatív értékével függ össze /mely azonban mint "bűnbak-képző mechanizmus részben mentesíti a csoportot mint egészet a felelősség alól - innen a pozitivitás maradéka az attitűdben/.

Az elmaradottság + kitartás-típusban a legalacsonyabb a pozitív magyar affektív elemmel rendelkezők aránya, s itt van a legtöbb negatív vagy ambivalens érzést tápláló személy. Az elmaradottság mint ok nem a szabvány közgondolkodási sémából származik, tehát az elmaradottságot okként megjelölők feltehetően a legönállóbb és legrealisztikusabb gondolkodású - magas iskolai végzettségű - személyek.

E négy típust érdemes volna szociológiai adatok függvényében is szemlélni, sajnos ilyen adataink nincsenek. Feltevésszerűen azt mondhatjuk, hogy a túlerő + szövetséges-, illetve a túlerő + kitartás-típusok vallói inkább az alacsonyabb iskolai végzettségűek köréből kerülhetnek ki /ezt a pozitív magyar affektív elemnek ebben a körben korábban tapasztalt magas előfordulása valószínűsíti/, míg az elmaradottság + kitartás, illetve az árulás + kitartás a magasabb iskolai végzettségűek körében elfogadott oktulajdonítási séma. Míg az elmaradottság + kitartás-séma inkább indukálja a kognitív disszonanciát, addig az árulás + kitartás-séma redukálja azt.

Középiszkolás korúak nem reprezentatív mintáján végzett vizsgálatunk eredményei arról tanúskodnak, hogy a relatív többség /32 % n=160/ itt is az ellenséges túlerő + kitartás-ok említette. Számottevően említették azonban az elmaradottság kitartás-okpárt is /25 fi, n=160/, s kevesebben /9 %/ az áruló + kitartás-okpárt. A többi kombináció említése alacsony százalékos gyakoriságú volt.

Ezeknek az eredményeknek a megbízhatóságát növeli, hogy a TK korábbi - 1973-as - felmérése¹⁰ során három konkrét történelmi esemény negatív kimenetelének attribúciós kérdésére válaszolva a megkérdezettek hasonló kognitív sémát alkalmaztak válaszában. /A három történelmi esemény a következő volt: Mohács - 1526, 1849, 1919./ A kutatók három okkal dolgozva erő, árulás, viszály/, a következő törvényszerűségeket állapították meg: dominál a válaszadók körében az a szemlélet, amely a kudarcok okát a külső tényezőkben, illetve az egyéneken is

¹⁰ Hunyady Gy., Hann E., Lázár G., Pörzse K. im.

rési. Itt is kiderült, hogy minél urbanizáltabb körülmények között élnek, minél iskolázottabbak, a politika és a történelem iránt minél érdeklődőbbek a válaszadók /az érdeklődés persze a függvénye a szociológiai változóknak/, a vereségek indoklásában annál inkább a moralizáló-pszichologizáló okokra helyezik a hangsúlyt.¹¹ /E vizsgálat fogyatékosága, hogy sem a külső ideiglenes, sem a belső tartós okokra nézve nem tartalmazott alternatívát./

Dichotomizáció

A "saját csoport"- "másik csoport", vagyis a "mi" és az "ők" kettős osztatú látásmódja, a csoportközi észlelés történelmileg archetipikus mintája, mely korról korra, történelmi helyzetről történelmi helyzetre mindig újra és újra feltöltődik aktualitással, s e kettős /egyszerre konkrét s egyben "antropológiailag" általános/ jellege folytán a csoportideológiák egyik legalkalmasabb eszköze az etnocentrikus kognitív rendszer fenntartására és mobilizálására a köztudatban.

A TK 1974-es vizsgálatában is felmerült már ez a szempont, amikor a megkérdezetteknek a magyar és az idegen népek egymás közötti harcai, illetve a magyarok egymás közötti harcai tekintetében kellett állást foglalni. A válaszok megoszlásából kiderült,

¹¹ Saját interjúvizsgálatainkból közlünk e két valóban elterjedt nézetre példát: "Azt hiszem, hogy nagyon önállóan nemzetnek tarthatják a mienket, valahogy tényleg nem voltak önálló elképzeléseink a történelem folyamán, tényleg ebben a században már valaki után mindig rohantunk." /Külső tartós oktulajdonítás./

"Szerintem a magyar egy kissé önző és nem messzebbre látó nép. Nálunk sosem volt az, hogy az ország szinte egy emberként harcoljon." /Belső ideiglenes oktulajdonítás./

hogy a megkérdezettek többsége a "természetesen" adódó válaszalternatívát részesítette előnyben, mondván, hogy a magyar történelemre jellemzőbbek az idegen népek ellen vívott harcok. A kis túlzással "osztályharcosnak" jellemezhető álláspont képviselői 21 %-ot tettek ki a mintában. Nem válaszolt, illetve a fenti két szempont szerint nem osztályozható választ adott 25 %.'

E kérdés adta az ötletet, hogy a dichotomizációs sémát a többség számára természetesnek adódó ingroup-outgroup-viszony lehetséges típusaiban vizsgáljuk /Deutsch, 1974/. Országos reprezentatív, valamint fiatal-reprezentatív mintákon végzett felméréseinkben arra voltunk kíváncsiak, hogy a megkérdezettek miként látják a magyarok és a más népek közötti konfliktusos és harmonikus kapcsolatokat..

Az interjúvizsgálatok anyagainak ismeretében két dichotom kognitív sémát kereszteztünk, s ily módon egy kétszer kettes osztatu mátrixot hoztunk létre. Az egyik dichotom séma az ártás-segítség, a másik dichotom séma a saját nemzeti csoport-idegen nemzeti csoport volt. A keresztezéssel kapott négy típusa következő volt:

1. A magyarok által más népeknek nyújtott segítség.¹
2. A magyarok által más népeknek okozott kár.'
3. A magyaroknak más népek által nyújtott segítség.
4. A magyaroknak más népek által okozott kár.'

Az első és a második viszony a magyarok aktivitására vonatkozik. A harmadik és a negyedik viszony a magyarokat mint passzív közeget állítja be.

Mindegyik viszonyra külön kérdést tettük föl. A kérdésekre kapott igenlő és tagadó válaszok, valamint a nem válaszolók arányai meghatározott gondolkodási minták feltárására adtak lehetőséget.

Mindkét vizsgálat eredményei azt mutatták, hogy a magyarok aktivitásának megítélése viszonylag alacsony válaszadói aktivitást vált ki a megkérdezettek körében, és viszonylag alacsony az igenlő válaszok aránya mind a magyarok segítő, mind ártó szerepének elismerése tekintetében.

Ezzel szemben a magyarok sérelmeire vagy a nekik nyújtott segítségre vonatkozó kérdések igen nagyfokú válaszadói aktivitást eredményeztek, és viszonylag magas mindkét esetben az igenlő válaszok aránya.

A négy kérdésre kapott válaszmegoszlásokat együtt szemlélve úgy tűnik, hogy a megkérdezettek a magyarokat olyan történelmi erőterben látják, ahol más nemzeti csoportok egyfelől árthatnak, másfelől segíthetnek neki, s ehhez képest kisebb mértékben ítélik a magyarokat aktív tényezőnek, akár a magyarok ártásáról, akár a magyarok által nyújtott segítségről van szó. A következő táblázat adatai azt mutatják, hogy a két vizsgálati minta közös tendenciái mellett jelentős eltérések is vannak, mindenekelőtt a magyarok aktivitásának dimenziójában. A nem válaszolók aránya mindkét viszonytípusban magasabb a fiatal-mintában mint a teljes lakossági mintában, s a fiatalok a teljes lakossági mintához képest nagyobb arányban tartják a magyarokat aktí-

vabbnak a más népeknek okozott kártevésekben, mint a teljes lakossági minta.¹¹

A magyarok és más népek közötti viszonytípusokkal kapcsolatos vélemények %-os arányai a teljes lakossági és a fiatal-mintán

	igen		nem		nem tudja	
	teljes minta n= 919	fiatal- minta 821	teljes minta 919	fiatal- minta 821	teljes minta 919	fiatal- minta 821
A magyarok által nyújtott segítség	58	46	14	6	28	48
A magyarok által okozott kár	22	51	53	11	25	38
A magyarság-kapta segítség	82	89	6	2	12	9
A magyarok által elszenvedett kár	78	88	8	1	14	11

"Történelmi geológia"

A magyarsággal kapcsolatos köznapi kognitív elemek szociológiai leírásának egyik kardinális szempontja, hogy ugyanazon pozitív irányú affektivitás talaján a legkülönbözőbb társadalmi rétegek, csoportok nemzeti ideológiáinak elemei jelenhetnek meg, s az af-

¹¹ Legutóbbi - 1979-es - felmérésünk, melyet országos fiatal-mintán végeztünk, a fiatalokra korábban megállapított tendencia létét megerősítette, azzal a megszorítással, ahogy a magyarok segítségnyújtó aktivitásának ritkább említése csak a magyarok történelmi kapcsolatai vonatkozásában érvényes. Nőtt a magyarok aktivitásának megítélése a harmadik világbeli népeknek nyújtott segítség vonatkozásában. /Csepeli Gy., Gergely G., Lányi G. 1980./

fektivitás egységesítő motivációja jóvoltából merőben ellentétes ideológiai maradványok szimbiózisa figyelhető meg akár egy s ugyanazon személy nemzeti vonatkozású gondolkodásában. Annál is indokoltabb ennek a szempontnak a felvetése, mert a társadalmi kommunikációban forgalmazott nemzeti kultiváció - ha "szérmes" módon is - tulajdonképpen ilyen "geológiai" képződményként jelenik meg.

Részletes vizsgálatok híján nem törekedhetünk sem a köznapi nemzeti tudat, sem a nemzeti témájú szinkron-kultiváció eszmetörténeti gyökérzeteit feltáró rekonstrukcióra /melyet Foucault nyomán bizvást nevezhetnénk "mentális archeológiai" vállalkozásnak is/, csak jelezzük, hogy mind a köznapi tudatban, mind a tömegkommunikációs közlésfolyamban olyan eszmék, kognitív szilánkok élnek együtt, melyeket genezisüket és eredeti társadalmi hordozóikat tekintve évszázadok és szakadékok választanak el egymástól. E szimbiózis tárgyszerű számbavétele, szociológiai és szociálpszichológiai feltérképezése nélkül nem valószínű, hogy sikerrel járhatnak a korszerű nemzeti tudat mintáinak megteremtését célzó kísérletek.

Középiskolás korúak körében folytatott vizsgálatunkban kísérletet tettünk, hogy mintegy "próbaúrás" tegyünk a nemzeti tudat e mélyrétegeibe /tudva tudván, hogy a megismerés igazi módszere itt a mélyinterjú lehet/. Szociálpszichológiai kísérleti technikát választottunk, melynek során független változóként igazoló /a magyarságra nézve affirmatív hangzású/, valamint cáfoló /a magyarságra nézve averzív hangzású/ mondatokat használtunk, melyek témája azonos volt, csak éppen egymás ellentéteit képezték. Függő változóként az egyetértési arányokat vizsgáltuk. Hi-

potézisünk természetesen az igazoló állítások elfogadását és megcáfoló állítások elutasítását jelezte előre, de feltettük, hogy az ideologikus tartalom esetenként interferálhat az értékírányultság hatásával. A mondatokat igyekeztünk úgy megválasztani, hogy egy-egy meghatározott ideológiai tételrendszert képviseljenek.

Történelmünk olyan nagyszerű hősökkel büszkélkedhet, amelynek más népek történelmében nincsenek.

Ezt az állítást egy múlt századi, "függetlenségi", erősen etnocentrikus nemzeti ideológia tételeként fogtuk föl, melyen még rajta van a milleneumi olajlenyomatos nemzeti romantika máza.

Alaposabban megnézve történelmi hőseinket, kiderül, hogy nem is mind magyar.

Ez az állítás az előző logikai ellenpárja, s látszólag progresszív, legalábbis abban a tekintetben, hogy szkepszisre, józan tárgyilagosságra tanít. Valójában színvonalat tekintve nem egyéb, mint egy szabvány antinacionalista állítás, s ha megfordított értékírányal is, de ugyanabban a hibás körben forog, mint ellenlábasa: historizálja a magyar kategóriát, visszavetítve azt olyan történelmi korszakokba, amikor sokkal hangsúlyosabb volt a keresztény-pogány- vagy a nemes-jobbág-különbség /tehát elsősorban nem nemzeti kategóriák mentén szerveződött az identitás/.

A magyar emberek általában tehetségesebbek, mint a hozzájuk hasonló kis népek tagjai.

Ezt ízig-vérig modern, XX. századi, ma is igen népszerű etnocentrikus-kispolgári állításnak tartjuk, melynek funkciója

s mint arra majd dolgozatunk egy későbbi fejezetében részletebben ki térünk - a "kis ország-komplexus" viszonylag szalonképes kompenzációja. Tárgyi alapja annyi, hogy a magyar diaszpóra a XX. században vált igazán világjelenséggé, és a megkommunikáció jóvoltából a szelektív érzékenység /melyre korábban már utaltunk/ előszeretettel irányul a magyar Nobel-díjasokra, lordokra, világsikert aratott művészekre, feltalálókra.

Más kis népek több nagy embert adtak a világnak Magyarországnál.

Ez az állítás önmagában nem él meg, s kifejezetten az előző kontrolljaként vettük föl a kérdőívbe.

A magyarság történelmi küldetése az európai civilizáció védelme a barbárság: minden formájával szemben.

Ez az állítás a törökellenes harcok idealizált magyar ellenállásának ideológiai tétele, mely jellegzetesen nemesi, később középosztályi tétellé vált a két világháború között, s mint ilyen, a közgondolkodásba is bekerült. Mai kultivációja - az előzőekkel szemben - implicite is megszűntnek tekinthető.

Az európai civilizáció sosem szorult rá "Magyarország jószolgáltatásaira".

Az állítás tárgyi igazsága vitathatatlan, de mint ideologikus érv a magyarellenes doktrínákban fordul elő. Kontrollként alkalmaztuk.

A magyarok nemzeti kultúrája és öntudata csak a szocializmusban teljesezhet ki.

Az előző három "régi típusú" állítás-párral szemben ezt az állítást mint a "mai" kultiváció képviselőjét választottuk ki.

A szöveget nem a köznapi kontextusból vettük /ellentétben a "régi" állításokkal/, hanem tömegkommunikációs forrásból merítettük/.

A szocializmus elmosza az egyes nemzetek közötti sajátosságok jelentőségét.

Ez a tétel egyrészt az előző kontrollja, másrészt egy dogmatikus marxista álláspont kifejeződésének tartjuk.

Két táblázatot szerkesztettünk, melyekben külön mutatjuk egyrészt az igazoló, másrészt a cáfoló állításokra kapott egyetértési arányokat. Az érdemleges szórást mutató állításokat később egybekódoltuk, s ily módon egy kognitív magyarság-indexet hoztunk létre. A következőkben a kapott eredményeket mutatjuk be. /Megjegyezzük, hogy a kétféle kérdéseket három hét közbeiktatásával tettük föl, nehogy a vizsgálatot logikai tesztnek tekintsék a vizsgálati személyek./

Igazoló állításokra adott válaszok
megoszlása %-ban

az állítás tartalma	nagyon egyet- ért	enyhén egyet- ért	enyhén nem ért	nem ért egy	nagyon nem ért	nem tudom, nem válaszol	
történelmi hőseink unikalitása n=173	3	7	16	16	41	9	8
a magyarok extratehet- ségessége n=173	3	16	17	11	32	6	14
a magyarok küldetése n=173	1	15	9	6	32	13	24
a szocializ- mus és a nem- zet egysége n=173	10	26	12	7	19	4	22

Az első három igazoló, "régi" ideológiai maradványokra utaló állít ás esetében az envhe elutasítás a modális válasz . in elhanyagolható azonban az óvatosan egyetértők aránya sem.' Az "úí ideológiai vonzatú állítás esetében az elfogadás a mo- dális válasz, az elfogadók azonban együttvéve sem érik el a állításokat elutasítók arányát.¹

Cáfoló állításokra adott válaszok megoszlása %-ban

az állítás tartalma	nagyon egyet- ért	egyet- ért	eny- hén egyet- ért	nem ért egyet	eny- hén nem ért egyet	nagyon nem ért egyet	nem tud ja, nem válaszol
történelmi hőseink nem magyarsága n=173	5	34	20	10	19	5	7
más kis népek extratehetsé- gessége n=173	1	2	6	12	33	21	25
a küldetés két- ségbevonása n=173	—	4	3	16	35	23	19
a szocializmus elmossa a nem- zeti különbsé- geket n=173	2	10	10	11	34	23	10

Arra számítottunk, hogy a három "régi" cáfoló állítás esetében a modális válasz egységesen az elutasítás oldalán lesz. A történelmi hőseink nem magyarsága-állítás esetében azonban a modális válasz az egyetértés oldalára esik.

Csak nem az évekkel ezelőtt folytatott "dezilluzionáló" kampány hatásáról van szó? Vagy inkább tárgyilagosság tükröződik a válaszokban? Nem tudunk választ adni. A másik két esetben bevált a hipotézis, és erős elutasítási arányokat láthatunk.. Az "új" állítás /"a szocializmus elmossa.."/ esetében szintén az elutasítás a domináns.

A kognitív háttér mérésére szerkesztettük meg a kognitív magyarság-indexet, melyre három kognitív állításon kívül "belevettük az affektív állítások közül a szélsőségesen megfogalmazott Himnusz-meghatódás állítást is. Az index így a következő állításokra adott válaszok együttkódolása útján jött létre.

Történelmi hőseink nem magyarsága, a Himnusz-meghatódás, történelmi hőseink unikalitása a magyarok extratehetségsége.

Az index értékei a következők voltak:

1. feltétlenül igazoló viszony /mind a négy esetben magyar-orientált választ ad/;
2. igazoló viszony /kivéve történelmi hőseink nem magyarságát, ahol igenlő választ ad/;

3. igazoló viszony /kivéve a Himnusz-meghatódást, ahol tagadó választ ad/;

4. igazoló viszony /kivéve történelmi hőseink unikalitását, ahol tagadó választ ad/;

5. igazoló viszony /kivéve a magyarok extra-tehetségességét, ahol tagadó választ ad/;

6. inkoherens viszony /a négy állítás közül a magyar orientációt tekintve kettőre igenlő, kettőre tagadó választ ad/;

7. cáfoló viszony, de egy állításra a négy közül a magyar orientációt tekintve pozitív reakciót ad;

8. feltétlenül cáfoló viszony /mind a négy válaszra nem magyar orientációjú választ ad.

A kognitív magyarság-index egy erős érzelmi komponenssel rendelkező, a magyar tehetségességet és történelmi hőseink magyarságát és unikalitását hirdető beállítottságot jelez a feltétlenül igazoló érték esetében, s ennek teljes hiányát a feltétlenül cáfoló érték esetében. A minta megoszlását a következő táblázat mutatja.

A középiskolás korú minta megoszlása a kognitív magyarság-index értékei szerint %-ban /n = 1/3/

1	2	3	4	5	6	7	8	9	és	0
igazoló					inkoherens	cáfoló		válaszhiány		
4	7	-	6	3	17	22	16	25		

Nos, az index értékeinek megoszlása láttán nincs ok nemzeti elfogultságra gyanakodni a válaszadók körében. Mindössze 4 % reagál igazoló módon koherensen mind a négy állításra, ami a cáfoló állítás elutasítását, az igazoló állítások elfogadását, és az erős affektív elemre utaló állítás elfogadását jelenti. Másrészt a következetes cáfolat sem jellemző a mintára, hiszen a négy állításra cáfoló módon koherens reagálók aránya csak 16 %. A többiek nézetei inkohereusak abban az értelemben véve, hogy az igazoló és cáfoló elemek keverednek attitűdjükben, s különbség abban van közöttük, hogy az igazolás vagy a cáfolat van-e túlsúlyban. A négy állítás közül legalább háromra igazoló arányban egyetértőket az "igazoló" érték alá vontuk össze. Az állításokra legalább három esetben cáfoló irányban reagálókat a "cáfoló" érték alá vontuk össze. A felerésztt igazoló, fele résztt cáfoló módon reagálókat az "inkohereusak" érték alá vontuk össze. Az így leegyszerűsített indexet bontottuk az affektív magyarság-index értékeivel.

A kognitív magyarság-index és az affektív
magyarság index

az affektív magyarság- -index értékei	a kognitív magyarság-index értékei		
	igazoló n=34	inkohereusak n=28	cáfoló n=58
intenzíven pozitív	79	57	44
lányhán pozitív	18	36	19
ellentmondásos	3	7	37
összesen	100	100	100

A kognitív és az affektív index értékei maglehetősen fel-tételezik, egymást. Az intenzíven pozitív érzés jóval gyakoribb a kognitív magyarság-index igazoló értékeinek oszlopában, mint a másik két oszlopban. S mivel az affektív magyarság-indexben tisztán negatív érzésűek nem voltak, csak olyanok, akik ellentmondásosan válaszoltak, ezért érthető, hogy a kognitív magyarság-index cáfoló értékeinek oszlopában az ellentmondásosak aránya nő meg.

A következő táblázatban azt mutatjuk be, hogy a kognitív magyarság-index értékei miképpen oszlanak meg az apa iskolai végzettsége függvényében a válaszadók között.

A kognitív magyarság-index értékeinek megoszlása
a középiskolás korúak mintájában az apa is-
kolai végzettsége függvényében

index-érték	általános iskola n=35	középiskola n=34	egyetem, főiskola n=51
igazoló	40	18	31
inkoherens	26	21	22
cáfoló	34	61	47
összesen	100	100	100

A táblázatból látható, hogy legkevésbé elfogultak a középiskolát végzett apák gyermekei, leginkább azok a nyolc osztályt végzettek gyermekei, s a kettő közé esnek a felsőfokú végzettségű apák gyermekei. Az iskolatípus /szakmunkásképző, illetve gimnázium/ és az odajáró gyermekek társadalmi réteghovatartozá-

sa közötti összefüggés ismeretében nem meglepő, hogy az elfogultan igazoló válaszok leggyakrabban a szakmunkástanulók körében fordulnak elő /41 %, n=39/. A cáfoló válaszok ebben a csoportban 46 %-os gyakorisággal fordultak elő, inkohereus válaszok pedig 13 %-os gyakorisággal fordultak elő itt. A gimnazisták között jelentős különbségek adódtak aszerint, hogy belvárosi vagy külvárosi gimnáziumról volt szó /pedig a gimnazisták e két csoportja az apa foglalkozása tekintetében eléggé hasonló volt/. A különbség elsősorban a cáfoló válaszok tekintetében szembetűnő. A külterületi gimnázium válaszadó tanulói 63 %-ban /n=45/ cáfoló választ adtak, szemben a belvárosi válaszadókkal, kiknek csak 42 %-a adott hasonló választ /n=55/. Inkohereus /részint igazoló, részint cáfoló/ választ adott a külterületiek 13 %-a és a belvárosiak 28 %-a. Ezek a különbségek /ha nem a véletlen szülte őket/ a mikroszociális környezet és a nemzeti attitűd összefüggésének kutatása irányában nyithatnak távlatokat.

Ugyanebben a vizsgálatban más módszert is alkalmaztunk a történetileg csuszamlásokkal teli kognitív háttér vizsgálatára. Összesen 14 állítást alkalmaztunk, amikor is 7 állítás pozitív irányú volt, 7 állítás negatív irányú volt. Az egyes állításokat különböző kelet-európai nacionalista doktrínákból vettük. Ugyancsak kísérleti technikát alkalmaztunk, mint az előbbi esetben. Ezúttal a független változó az volt, hogy az egyes állítások a magyarokra vonatkoznak-e /vagyis a magyar nevet tartalmazzák-e/, vagy pedig idegen nemzetekre vonatkoznak-e /vagyis egy más nemzet nevet tartalmazzák-e/. Független változóként az egyetérteségek alakulását vizsgáltuk, mégpedig úgy, hogy a válaszadó egyet-

ért-e mindkét /magyar és nem magyar vonzatú/ állítással, csak az első /magyar vonzatú/ állítással ért-e egyet és a másikkal /a nem magyar vonzatúval/ nem, egyik állítással sem ért-e egyet, illetve a magyar vonzatú állítással nem ért egyet és a nem magyar vonzatú állítással egyetért. Külön vizsgáltuk a "nem tudom"-válaszokkal együtt adódó kombinációkat is.

A hipotézis az volt, hogy e módszer révén azt az etnocentrikus kognitív mintát tudjuk vizsgálni, melynek lényege a nemzeti látószög kizárólagossága /példamondatainkban pszichológiai-morális, kulturális-civilizatorikus, valamint érdekvédelmi tartalmak szerepeltek/.

A kísérlet módszere abból állt, hogy a 14 állítást az első kérdés alkalmával a magyarokra vonatkozólag bocsátottuk a vizsgálati személyek elé, majd három hét elmúltával ugyanazokat az állításokat már más nemzeti nevekre vonatkozólag bocsátottuk egyetértésre. Az egyes párokra kapott válaszkombinációkat pedig egybekódoltuk. A következőkben közöljük a 14 állítást, és az egyes állításpárokra kapott válaszkombináció-megoszlásokat.

Pozitív irányú állítások;

1. Nincs még egy olyan nemzet, amely annyi nagy tudóst, író, zeneszerzőt adott volna a világnak, mint x-ek.

2. Csodálatra méltó x-ek veszély idején megnyilvánuló összetartása.

3. x-ek sokat szenvedtek a történelem során, mégis meg tudtak maradni x-eknek.

4. x-ek többnyire erkölcsi fölényük és nem fizikai erejük birtokában győztek.

5. Bámulatra méltó x-ek ezeréves küzdelme az idegen népek tengerében.

6. x-ek mindig is a civilizáció élharcosai voltak Kelet-Európában,

7. Nincs még egy nemzet, melynek önállósági, függetlenségi joga erősebb alapokon nyugodna, mint x-eké.

Negatív irányú állítások;

1. x fennhéjázó, gőgös nép, mely megszokta, hogy uralkodjék.

2. x-ek végeredményben barbárok maradtak, nem valók ide Európába.

3. Akárhogy is forgatjuk a történelmet, x-eknek Erdélyhez nem sok közük van.

4. x-ek kizárólag önmagukat hibáztathatják hányatott sorsukért .

5. Kevés olyan nép van Közép-Európában, mely olyan sokat beszélt és olyan keveset tett, mint x.

6. x-ek vendégszeretőnek tartják magukat, pedig csak haszonlesők.

7. x-ek kultúrája idegen hatások szervesen vegyüléke.

A vizsgálati személyek válaszadói stratégiáját az óvatosság jellemzi. Leszámítva a "történelmi megpróbáltatások"-állítást, egyik esetben sem magas a mindkét állítással való' egyetértők aránya, ami következetességre enged következtetni a válaszadók részéről. /A "történelmi megpróbáltatások"-állításpár esetében a mindkét állítással való egyetértés nem jelent következetlenséget, hanem - tekintve, hogy a lengyelek szerepeltek a másik állításban - a pozitív magyar és pozitív lengyel attitűd együttes hatására enged következtetni./ Számottevően csak az "ezeréves küzdelem" esetében mutatkozik a saját nemzet javára

Pozitív irányú állításokkal való egyetértés a magyarokkal való kongruencia függvényében

	Az állítások tartalma pár szóban									
	tudós, író, zeneszerző	összetételben	történelmi eseményekben	erkölcsi problémák	erkölcsi lények	ezredeses küzdelem	civilizációs életharcok	önállóság	gi jog	
mindkét állítással egyetért	173	173	173	173	173	173	173	173	173	173
első ^x állítással egyetért, a másodikkal nem	2	3	1	4	4	10	3	3	3	3
első állítással egyetért, a másodikkra "nem tudom"-ot válaszol	4	11	4	16	16	27	4	4	4	5
első állítással nem ért egyet, a másodikkal egyetért	7	5	2	2	2	2	9	9	9	2
egyik állítással sem ért egyet	57	23	—	6	6	8	28	28	28	28
első állítással nem ért egyet, a másodikkra "nem tudom"-ot válaszol	13	22	—	21	21	12	15	15	15	29
első állításra "nem tudom"-ot válaszol, a másodikkal egyetért	1	4	5	5	5	2	5	5	5	4
első állításra "nem tudom"-ot válaszol, a másodikkal nem ért egyet	6	8	—	8	8	4	11	11	11	9
mindkét állításra "nem tudom"-ot válaszol	10	19	4	34	34	11	17	17	17	20
összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

^xA saját nemzeti csoportra /vagyis a magyarokra/ nézve mindig az első állítás volt kongruens.

való részrehajlás tendenciája, amiben talán a milleneumi nemzeti ideológia visszfényét láthatjuk.

Gyakori az a kombináció, aholis a magyarokra nézve kongruens választ elfogadják, s az idegenekre nézve a "nem tudom"-válasszal kerülnek meg a válaszadók az állásfoglalást. A magyarokkal kapcsolatosan minden esetben határozottabb a véleményalkotás, amit az jelez, hogy ha a magyarokra nézve nem is értenek egyet az állításokkal, az idegen népekre vonatkozólag "nem tudom"-válasszal reagálnak.

Egy esetben /"tudós, író, zeneszerző"/ 57%-os az egyik válasszal sem egyetértők aránya, ami következetes részrehajlásmentességről árulkodik, jóllehet megjegyezzük, hogy a kérdés igencsak szélsőséges megfogalmazást kapott, s emiatt is magas lehet a nem egyet értők aránya.

A várakozásnak megfelelően általánosan alacsony arányú a magyarokkal szemben következetesen negatív attitűdre utaló "első állítással nem ért egyet, másodikkal egyetért"-kombináció.

Második táblázatunk azt mutatja, hogy miként alakul a magyarokra nézve kongruens és inkongruens állításokra adott válaszkombinációk gyakorisága, ha nem affirmatív, hanem averzív állításokról van szó.

A táblázatból kitűnik, hogy az averzív állítások esetében határozottabbak az állásfoglalások, jóval kevesebben menekülnek a "nem tudom"-válasz menedéke mögé, mint az affirmatív állítások esetében, ahol az idegen népek vonatkozásában ez jellemző stratégia volt. Leggyakrabban az fordul elő, hogy a vizsgálati személyek sem a magyarok, sem az idegenek esetében nem értenek egyet az averzív állításokkal, illetve egyes esetekben a

Negatív irányú állításokkal való egyetértés a magyarokkal való kongruencia függvényében

Az állítások tartalma pár szóban										
	fennhészás	barbárság	Erdély	önhibák	fecselesés	haszonlen	szervetlen	kultúra		
n =	173	173	173	173	173	173	173	173	173	173
mindkét állítással egyetért	1	—	5	1	1	1	1	2		
első ^x állítással egyetért, a másodikkal nem	2	1	1	11	2	3	—			
első állítással egyetért, a másodikra "nem tudom"-ot válaszol	—	—	2	5	2	2	2			
első állítással nem ért egyet, a másodikkal egyetért	13	5	31	3	6	5	25			
egyik állítással sem ért egyet	54	80	24	43	24	32	17			
első állítással nem ért egyet, a másodikra "nem tudom"-ot válaszol	25	10	15	18	38	38	38			
első állításra "nem tudom"-ot válaszol, a másodikkal egyetért	—	—	3	1	3	3	4			
első állításra "nem tudom"-ot válaszol, a másodikkal nem ért egyet	1	—	6	8	4	5	1			
mindkét állításra "nem tudom"-ot válaszol	4	4	13	10	20	11	11			
összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

^xA saját nemzeti csoportra /vagyis a magyarokra/ nézve mindig az első állítás volt inkongruens.

magyarokra nézve nem ért egyet", az idegenekre nézve a "nem tudom"-kombináció a modális.

Leghatározottabban az elutasítás mindkét variáns esetében a "barbárság"-állításnál, mérsékeltebb, de még mindig jelentős a "fennhéjzás"- és az "önhibák"-állítás esetében. A magyarokra nézve határozott elutasítás és az idegenekre nézve habozó válasz kombinációja a "fecsegés"-, "haszonlesés"- és a "szervetlen kultúra"-állítások esetében.

A szempontunkból kritikus kombináció /a magyarokra nézve ne» ért egyet, az idegenekre nézve egyetért/ gyakorisága két állításpár esetében ért el számottevő arányt. Az affirmatív állítások közül egy állításpár /1000 éves küzdelem/ esetében tapasztaltunk hasonló tendenciát. Így összegezeként megállapíthatjuk, hogy a 14 állításpár közül 11 esetében nem kaptunk számottevő értékű részrehajló reakciót. E türelmes /vagy inkább óvatos/ Megnyilvánulás magyarázatára két okot hozhatunk föl: 1. Mint az eddigiekből is láttuk, a középiskolás korú minta nem vádolható túlzott nemzeti elfogultsággal. 2. Módszertanilag hibát követünk el, hogy a magyar-állítások kontrolijait mindig más nemzet nevére fogalmaztuk meg, s nem semlegesítettük az egyes nemzetekkel kapcsolatos attitűdök befolyásoló hatását. Míg a magyar-attitűd affektív komponensét konstansnak vehettük, addig az egyes konkrét idegen nemzetekkel kapcsolatos attitűdök affektív eleme az összes lehetséges értéket fölvehette. A kísérlet megismétlésekor tehát nagyobb gondot kell fordítani a magyar referenciájú állítás ellenlábásában szereplő idegen nemzetnév hatásának ellenőrzésére.

Ami a három "bejött" állításpárt illeti /"Erdély", "1000 év", "a kultúra idegensége"/, megállapítható, hogy mindhárom esetben a XIX, század végén, a XX. század első négy évtizedében kultivált magyar nacionalista eszmerendszer sarkalatos tételeiről van szó. Azt tapasztaltuk, hogy e három állításra való konzisztens válaszadás szervesen összefüggő struktúrát alkot, azaz aki az egyik állítás esetében következetes a magyarok javára, az a másik két állításban is hajlamos a magyarok javára szóló választ adni.

A nemzeti látószög kizárólagosságát sikeresen mérő három állításpár segítségével kapott csoportokat megnéztük a magyarokhoz való attitűd függvényében /a kis elemszám miatt csak két értéket alkalmazva/. Legmarkánsabb tendenciát az "ezeréves küzdelem"-állításpár esetében tapasztaltunk.

A magyarok jellemzése és az "ezeréves küzdelem" állítás-
párra kapott kombinációk

	a magyarokat jellemzi:	
	csak pozitívumokkal n=74	negatívumokkal is n=39
mindkét állítással egyetért	14	13
a magyarokra nézve egyetért, másokra nézve nem	34	26
a magyarokra nézve egyetért, másokra nézve nem tudja	38	18
a magyarokra nézve nem ért egyet, másokra nézve egyetért	2	5
egyik állítással sem ért egyet	3	10
a magyarokra nézve nem ért egyet, másokra nézve tudja	9	28
összesen	100	100

A magyarokat csak pozitív jelzőkkel jellemző válaszadók inkább értenek egyet a ^magyarok ezeréves küzdelmét méltató állítással /beleértve ugyanennek az állításnak az elvetését, ha másokról van szó/, mint a magyarokat negatívumokkal vagy ambivalensen jellemző válaszadók, akik körében a méltánylás ritkább s gyakoribb az állítás elvetése /beleértve a másik népre is elvető reagálást/.

A "kultúra szerveslensége"-állításpár esetében a magyarokat kétféleképpen jellemzők csoportjai között a különbség főként abban nyilvánult meg, hogy a magyarokat pozitívan jellemző csoporthoz képest a negatívumokkal vagy ambivalensen jellemzők körében ritkább az idegenekre nézve diffamáló állításváltozat elfogadása.

A következő táblázaton az "Erdély"-állításpárra kapott válaszokat láthatjuk a magyarok iránt táplált érzések függvényében. Ha a kis elemszámok miatt egyáltalán hihetünk a táblázat adatainak, akkor a tendenciák igen érdekesek. Ugyanis az derül ki, hogy a magyarokat pozitívan értékelők és a magyarokat negatívan vagy ambivalensen értékelők között nem abban van a különbség, hogy a pozitívan értékelők csoportjában többen lennének a magyarok javára részrehajlóan válaszadók, hanem abban, hogy a negatív-ambivalens csoportban többen vannak olyanok, akik egyik állítást sem fogadják el az állításpárból.

A három állításpárra adott együttes reagálás módja tehát láthatóan együttjár a magyarokhoz való érzelmi viszony meghatározott típusával. A feltétlen pozitivitás a magyarok javára részrehajló, atavisztikus kognitív elem elfogadására hajlamo-

A magyarok jellemzése és az "Erdély"-állításpárra
kapott kombinációk

	a magyarokat jellemzi	
	csak pozitívummal n=70	negatívummal is n=32
a magyarok igényét elfogadja, éppugy, mint a románokét	11	—
a magyarok igényét tagadja, a románokét elfogadja	—	—
a magyarok igényét tagadja, a románokét nem tudja	—	—
a magyarok igényét elfogadja, a románok igényét tagadja	37	37
egyik igényt sem fo- gadja el	26	47
a magyarok igényét el- fogadja, a románokét nem tudja	26	16

sít, szemben a negatív vagy ambivalens beállítódással, mely nem azonosítható a magyarokra nézve negatív kognitív elemek felvételével a tudatba, hanem inkább mindenféle nemzeti ki-
zárólagosság elutasítására indít.

Teljesítményekre vonatkozó kognitív elemek

Empirikus vizsgálatok tapasztalatai szerint a nemzeti temati-
kájú kérdések kapcsán a történelmen kívül leginkább a kultú-
ra, a sport, a gazdaság, a politika területéről táplálkozó kog-
nitív elemek merülnek föl. E kognitív elemek sajátja, hogy a

bennük rejlő értékelés többnyire valamilyen /sikeres/ teljesítményre való hivatkozáson alapul. A vélemények társadalmi összehasonlításának elmélete a képességekre és a teljesítményekre vonatkozó vélemények kitüntetett szerepére hívja föl a figyelmet. Akkor kerül sor a saját csoport véleményeinek egységesülésére és pozitivitását fokozó összehasonlítására, ami kor nem állnak rendelkezésre objektív összehasonlításra módosított adatok.

A csoportképességek esetében bizonyosan ez a helyzet. Az affektivitást igazoló autosztereotípiák tárgyalásakor láthatuk-, hogy a saját csoporthoz fűződő pozitív érzések pszichológikája mennyire meghatározza a magyarok "lelki alkatára", szokásaira, erkölcsseire vonatkozó nézeteket. Mégsem tekinthetjük kognitív elemeknek ezeket a tudati képződményeket, mivel a képességekre vonatkozó objektív alapok hiányán kívül ma már az idevágó tételes etnocentrikus nézetrendszer /nemzeti pszichológia, karakterológia/ hatékony kultivációjáról sem beszélhetünk sem a személytelen, sem a személyes kommunikáció területén.

A képességekre vonatkozó, s kognitív érték tekintetében csökevényes, ezért inkább affektív képződménynek tekinthető véleményektől eltérően a teljesítményekre vonatkozó nézetek már ismereteket is tartalmaznak, hiszen kétségtelen, hogy egy-egy kulturális, gazdasági és politikai, sportbéli siker objektíve létező tény, amelyet a szóbanforgó kognitív elem visszatükröz. Rendszerré összeállva azonban az ilyen kognitív elemek már legalább annyira hamis jelentést vesznek föl, mint amennyire igazak voltak elszigetelve, önmagukban szemlélve. Funkciójuk ugyanis az - akárcsak a sztereotípiáknak és a történelmi témájú kogni-

tív elemeknek -, hogy alkalmasak legyenek a pozitív csoport-érzést megerősítő és fenntartó társadalmi összehasonlításra a kommunikációban.

A nemzeti kultúra, sport, gazdaság és politika sikeres teljesítményeit hangsúlyozó és kultiváló nézet rendszerek /valamint azok hétköznapi változatai/ azért tekinthetők ideologikusnak, mert önkényesen választják meg azokat a dimenziókat, melyeken belül a sikeres teljesítmény objektív tényeit megállapítják, s jórészt önkényesen szabják meg a mércéket, melyeket a sikerek minősítésére használnak. Jellemzőjük, hogy aránytalanul nagyobb figyelmet fordítanak a sikerekre, mint a kudarcokra, s utóbbiak esetében egyoldalú és önfelmentő attribúciót alkalmaznak. /Mindez, mint láttuk, a történelmi témájú kognitív elemek rendszerére is jellemző./

Mi indokolja, hogy a teljesítményekre vonatkozó kognitív elemek annyira népszerűek a saját nemzetre vonatkozó képet kialakítók és fenntartók körében? Úgy véljük, éppen az a kettősség, amit az egyes elemek objektivitása és a rendszerré kapcsolódott elemek torz volta között megállapítottunk. Az összehasonlítási folyamatban ugyanis a teljesítményre való hivatkozás az objektivitás látszatát adja a saját csoport tagjai számára, ez a látszat azonban nem lepleződhet le, mert a saját csoportot önmaga kiválóságának és unikalitásának rejtett előfeltevése egyezíti, melynek az adott teljesítményre vonatkozó kognitív eleme csak egy - s elszigeteltségében ráadásul igaz - része, és az összehasonlításra mindig a saját csoporton belül kerül sor, így a lényegi kritika és tagadás veszélye eleve kiküszöbölődik.

Végsősoron a teljesítményekre vonatkozó kognitív elemek ugyanúgy a teljességgel ellenőrizhetetlen képességekre utalnak vissza, mint a sztereotípiák, azonban közbeiktatódik az objektivitás leleplezhetetlen látszata, s ily módon a meggyőző-igazoló erő többszöröse annak, amit a puszta affektivitás adhat.

Bibó István /1946/ a kelet-európai népek öncsaló ideológiáiról írva szociálpszichológiai érzékenységgel jellemzi a teljesítményekre való hivatkozás funkcióját: "A vágyak és a realitás összhangtalanságának jellegzetes ellentétes lélektani tünetei a legátlátszóbban felismerhetők mindezeknél a népeknél: túlzott öndokumentálás és belső bizonytalanság, túlméretezett nemzeti hiúság és váratlan meghunyászkodás, teljesítmények állandó hangoztatása és teljesítmények valódi értékének feltűnő csökkenése, morális igények és morális felelőtlenség.

Kulturális témájú kognitív elemek

A sport, a gazdaság, a politika teljesítményeinek objektív és egyetemes érvényű módszertan alapján történő megközelítése kívánatos, és marxisták számára az egyedül járható út, még ha a realitások tudomásulvétele az illúzióiba szerelmes tudat számára kellemetlen, és pszichológiailag disszonanciával terhes. A kulturális teljesítményekre vonatkozó kognitív elemek és nézetrendszerek természete elvileg más.

A dimenziók nagy száma, a valóban immanens mércék miatt az egyes nemzeti csoportok kulturális teljesítményeinek objektív leírása és összehasonlítása legfeljebb egy Mars-lakó számára értelmes feladat. Itt valóban minden attól függ, hogy "szeretettel

és belülről, vagy pedig kívülről" nézzük a jelenségeket. A magyar irodalom külföldi recepciójára vonatkozó egyes feldolgozások alapján arra a következtetésre juthatunk /Czigány, 1976/, hogy a nyelvi és kulturális korlátok lehetetlenné teszik a tárgyilagosságot. Leküzdhetetlen akadály az észlelt kultúrában honos vonatkoztatási keretektől eltérő idegen keretek használata,¹¹ az abból adódó szelektivitás, az immanens látásmód hiánya.

Valószínű, hogy ez etnocentrikus szemlélet végső tartalékai innen adódnak.'

Ugyanakkor minden nemzeti csoportnak joga van ahhoz, hogy kultúráját /nemcsak a magas kultúrát, hanem az élet gyakorlati mintáit is ideértve/ nagyra és értékesnek tartsa. Ezt a magatartást nem bélyegezhetjük meg az "etnocentrikus" jelzővel. Minden, a szó legtagabb értelmében vett kulturális teljesítményben ugyanaz az emberi feltétel nyilvánul meg.

A saját kultúra féltése, valamint az etnocentrizmus közötti kényes egyensúly akkor bomlik meg, ha a kulturális teljesítményeket összehasonlító vélemények áramában kizárólagossá válnak az igazoló nézetek, és minden idegen teljesítményben a kommunikáló felek saját kulturális teljesítményeik cáfolatát látják. Ilyen körülmények között a saját nemzeti csoport kulturális teljesítményei kizárólagosaknak, egyedülvalóaknak tűnnek, s más nemzeti csoportok teljesítményeinek lebecsülésére, ignorálására használják fel azokat.

A kulturális teljesítményekre vonatkozó etnocentrikus beállítódásban ugrásra kész a más nemzetek kultúráját lebecsülő diszkrimináció - annak nyílt vagy rejtett változata.¹ Nyilvánvaló jogtalanság, ha a diszkrimináció idegen nemzeti kultúrák nem titkolt

¹¹ v. ö. az idegen pszichológiájáról mondottakkal, 27-28. old.

tételesen igazolt lebecsülésében és üldözésében érhető tetten, mint például a kelet-európai nacionalizmusok két világháború közötti virágzása idején. Finomabb a diszkrimináció kínja, ha a magas kultúra szintjén mód van a teljesítmények plurális értékelésére és megjelenésére, ugyanakkor a mindennapi élet helyzeteiben /melyek hátországa nélkül a magas kultúra alkotásai annyit érnek, mint a holt nyelveken ránk maradt művek/ az anyanyelv használóira, az adott /rendszerint kisebbségi/ nemzeti csoport életét szabályozó értékek kinyilvánítóira, a felnövekvő nemzedékek szocializációs gyakorlatára csapdák leselkednek.

Az etnocentrizmus ellenszere a türelem, a nyíltság, a kíváncsiság, az egymás értékei iránti kölcsönös fogékonyság. A figyelem ezáltal a különböző nemzeti kultúrák összekötő kapcsolataira irányul, melyeket sokszor még a legjószándékúbb megközelítés is elhanyagol a saját nemzeti kultúra - különben jogos - védelme okán.

Beszűkülés

Az attitűd feltétlen pozitivitása, a hiányos ismeretek, a torzító kognitív sémák, a magyarok teljesítményeinek túlhangsúlyozása és felnagyítása a beszűkült tapasztalati bázissal is összefüggésbe hozható.' A tapasztalatok bővítésének módja az utazás, az idegen országokban töltött rövidebb-hosszabb idő, melynek során a más értékek, kultúrák, szokások, normák, mércék megismerése voltaképpen a saját értékek, szokások, normák megismerését szolgálja.'

1979-es országos fiatal mintán végzett adatfelvételünk során azt találtuk, hogy a megkérdezettek 45%-a még nem járt egyáltalán külföldön. 30 % csak olyan országban járt, mely a Varsói Szerződés tagja. 11 % volt a Varsói Szerződés tagállamain kívül még egy országban: Jugoszláviában. Leggazdagabb utazási tapasztalatai 7 %-nak voltak, ezek a személyek a Varsói Szerződés tagállamaiban, Jugoszláviában és nyugati ország/ok/ban is jártak. 5 % volt azok aránya, akik egyedül Jugoszláviában voltak. Mindössze 1 % azok aránya, akik csak nyugati országban voltak, s azok aránya is 1 %, akik a Varsói Szerződés tagállamaiban és valamelyik nyugati országban jártak, de Jugoszláviában nem.

Az utazás társadalmilag meghatározott tevékenység. Utazásra nem érzünk biológiai szükségletet, az teljes egészében a szocializáció függvényében ébred föl bennünk, és az utazási szükséglet kielégítése is társadalmilag biztosított eszközök megszerzésén múlik. Nyilvánvaló, hogy nem a véletlen, hanem a társadalmi struktúrában elfoglalt hely befolyásolja az utazást. Akár az apa iskolai végzettségét, akár a megkérdezett iskolai végzettségét vagy foglalkozását néztük, minden esetben a magasabb iskolai végzettség, illetve az attól nem független előnyösebb társadalmi állás utazásra hajlító hatását tapasztalhattuk.

Leghátrányosabb helyzetben a mezőgazdasági fizikai és segédmunkás, betanított munkás rétegek vannak e téren legelőnyösebb helyzetben pedig a vezető-értelmiségi réteg, illetve az azt utánpótló egyetemi és főiskolai hallgatók. A lakhely és az életkor okozta eltérések látszólagosnak bizonyultak, mögöttük kimutatható a társadalmi struktúrában elfoglalt hely meghatározó volta.

Egyedül a nem bizonyult önmagában is befolyásoló tényezőnek. A fiúk nagyobb arányban utaznak csak a Varsói Szerződés országai-ba, míg a lányok nagyobb arányban fordulnak meg nyugaton és Jugoszláviában. Ezeket a különbségeket a vizsgált korosztályra érvényes katonai szabályok okozhatják.

A nemzeti attitűd beszűkülését vagy tágulását befolyásoló viselkedési tényező a nyelvtanulás és a nyelvtudás. Adataink katasztrofális fogyatékoságokra hívják föl a figyelmet, s ezeknek a fogyatékoságoknak szintén szerepe lehet az etnocentrikus elemek szívós fennmaradásában.

A megkérdezettek 16 %-a /n=858/ semmilyen nyelvet nem tanul saját bevallása szerint. Csak orosz nyelvet tanul vagy tanult a többség, 52 %. Más idegen nyelvet is tanul/t/ 32 %>. Gyakoriság szerint a német nyelv vezet, ezt követi az angol, majd a francia. Mindössze 1 % a szomszéd népek egyikének nyelvét tanulók aránya. A nyelvtanulást roppant erős mértékben meghatározza a társadalmi struktúrában elfoglalt hely, ami arra utal, hogy ebben a tekintetben az iskola nem tölt be homogenizáló funkciót. A nyelvtanulás és az utazás erős összefüggést mutat, de az összefüggés mögött a társadalmi struktúrában elfoglalt hely meghatározó szerepe bujkál. A jó társadalmi helyzet egyaránt indít nyelvtanulásra és külföldre járásra, míg a rossz helyzet mindkét téren csak fokozza a hiányt.¹²

Amikor a bevallott nyelvtanulást a tényleges nyelvtudással ellenőriztük, a kép még komorabbá színeződött. Primitív nyelvi teszt segítségével ellenőriztük a tudást. A következő három mon-

¹² Részletesebben lásd: Csepeli Gy., Gergely G., Lányi G., 1980. IV. fejezet.

dat közül kellett lefordítania egyet a személynek arra a nyelvre, melyről azt állította, hogy tanulja /tanulta, tudja/:

- Kérek egy pohár vizet!
- Hol van a vasútállomás?
- Tetszel nekem.

A minta 78 %-a állította, hogy tanulta vagy tanulja az orosz nyelvet. Közülük 16 % ment át a "vizsgán". A minta 23 %-a állította, hogy tanulja vagy tanulta a német nyelvet. 40 %-uk ment át a "vizsgán". A minta 11 %-a állította, hogy tanulta vagy tanulja az angol nyelvet. 34 %-uk ment a "vizsgán".

Az etnocentrizmus feladása nem tekinthető pusztán tudati problémának, ha az életmódban nincsenek olyan elemek, amelyek diszfunkcionálissá változtatják az egyének előítéleteit, sztereotípiáit mind a saját, mind a más nemzeti csoportok vonatkozásában. Amíg a hétköznapi tapasztalás olyan, hogy nem ad lehetőséget a sokféleséggel való sokoldalú találkozásra, amíg a szocializációs előzmények úgy alakítják az emberek észlelésére szolgáló tudati mechanizmusunkat, hogy ismerős és idegen, hasonló és különbözői szeretett és gyűlölt csoportokra tagolódik bennünk az emberi világ, aholis az ismerős, a hasonló és a szeretett az egyik pólusra, az idegen, a különböző és a gyűlölt a másik pólusra kerül, addig a beszűkült nemzeti beállítódást csak vizsgálni, de nem megváltoztatni tudjuk. Egyik interjúalanyunk szavai példázhatják azt az internacionalista attitűdöt, melynek forrása a kitágult tapasztalat, s az adekvát nemzeti önismeret.

"Tényként kellene elfogadnunk, hogy kelet-európai nép vagyunk, kultúránk elmarad a nyugati népekhez mérten, de éppen a

történelmi körülmények miatt van ez. A kelet-európai népek azonos gondokkal küzdenek, azonos helyzeteken mentek át a történelem során, ez jelenthetné az internacionalizmust, ha valaki megértene, felismerné. A hazafiságot meg éppen az jelentené, hogy gondolataival és munkájával az ember azon lenne, hogy ezt a hátrányt éppen az internacionalizmus segítségével az országa számára le tudná dolgozni. De szerintem az emberek nagy része a köznap életben nem gondolkozik el ezen. Arra kellene törekedni, hogy az emberek éreznék azt, hogy ők magyarok ugyan, de egy nagyobb közösségnek is tagjai."

Kompenzáció

Korszerű nemzeti érzés és tudat elképzelhetetlen effajta nyitottság nélkül. Interjúinkban típusosan más mintával találkoztunk, mely szinte minden nemzeti teljesítményünk értékelése esetében a hétköznapi tudat ökonomizáló mechanizmusa segítségével egy feltétlenül pozitív - s potenciálisan etnocentrikus - kognitív önképet eredményezett. Mielőtt magát a mechanizmust elemeznénk, nézzük meg a példákat:

"A történelmi múltunk olyan, hogy már magam is büszke vagyok, hogy magyar vagyok, amellet tudósok, művészek, akik a világnak borzasztóan sokat adtak, habár nem mindig ismerték el őket, miután szerencsétlen kis ország vagyunk, de hát nálunk ez sokat jelent. Lényeges az, amit a történelem során csináltunk és a magyar ember nagyon szimpatikus valaki."

"Igaz, hogy elég kis nemzet vagyunk, de elég sok ember kerül ki ebből az országból, akikre büszkék lehetünk. Talán hiba az, hogy ezek közül nincs itthon mindenki."

"Például a sporteseményekből hallom, hogy egy magyar egy ilyen kis országnak a területéről kiváló eredménnyel szerepelt, akkor büszke vagyok arra, hogy magyar vagyok. Ha valamit fel találnak Magyarországon, akkor ugyanúgy."

"Azt hiszem, kevés ember van, akiben ne mozdulna meg valaki vagy ne érezné magát jól, ha például arról van szó, hogy egy magyar tudós Nobel-díjat kapott, vagy hogy a magyarok aranyérmeket kaptak az olimpián. Ez olyan jó érzés, hogy olyan emberek győztek vagy mutattak fel valamit, akik valamilyen formában hozzánk tartoznak. Azért Magyarország, ha kicsit a sor végén is áll, azért kevés olyan kis állam van, amiről ennyit lehet hallani."

"Nem vagyunk nagy nemzet, de csináltunk nagy dolgokat is, az elődök is."

A hétköznapi tudás kognitív elemei az egyensúlyelv alapján kapcsolódnak össze. Az egyensúly olyan logikai műveletek folytán áll elő, amelyek az ellentmondásos elemeket kiküszöbölik. A saját nemzeti csoporttal kapcsolatos pozitív affektivitás, a pozitív sztereotípiák, a történelmi témájú kognitív elemek önigazoló jellege mind ezen az egyensúly képző tendencián alapulnak. Egyensúly-felborító stratégiáról van szó, mint láttuk, az ambivalens nemzeti attitűd esetében, ami lehetetlenné teszi a kognitív elemek szabvány-összeillesztését, és szüntelen problémává, kérdésé alakítja a magyar nemzeti attitűd kognitív elemeinek monoton pozitivitását. Az előbb felsorolt szövegrészletekben szintén ellentmondás, egyensúlyfelborító tendencia észlelhető, anélkül azonban, hogy ambivalens affektusba torkollanának.

A kognitív disszonancia általában - éppen a feltétlen pozitívitás szolgálatában - redukciós tendenciával jellemezhető. Az idézett szövegek azonban mintha kognitív disszonancia-indukció-

ról tanúskodnának. A "kis ország"-tudat a magyar lakosság körében meglehetősen elterjedt - erre vonatkozólag a TK 1975-es "Szocialista hazafiság - proletár internacionalizmus"-vizsgálata mutat adatokat. Feltétlenül a reális helyzet visszatükröződéseként kell ezt a jelenséget értékelnünk. De mivel a hétköznapi tudás struktúrája olyan, hogy a benne rejlő kognitív elemek nem egyszerűen tényítéletek, hanem értékítéletek is egyben, úgy látjuk, hogy ez a "kicsinység-tudat" egyben feszültségek forrása is. A kicsinység ugyanis mint értékítélet nehezen egyeztethető össze a pozitív affektussal. Jellemző ebben a vonatkozásban az az adat, amelyet egy ferencvárosi iskolában az első és második osztályos tanulók körében kaptunk. Le kellett rajzolniuk Magyarországot, valamint a Szovjetuniót, Amerikát, Kínát és néhány szomszéd országot, így Csehszlovákiát, Ausztriát, Romániát. A hipotézis az imént elmondottak szellemében úgy szól, hogy tendencia mutatkozik majd Magyarország területének túlbecsülésére.

Nyilvánvaló, hogy 6-7 éves korban a gyermekek még nem rendelkezhetnek a különböző országok nagyságának pontos képzetével. Születőféltben lévő nemzeti attitűdjük pozitív irányú affektív töltése azonban lehetővé teszi számukra, hogy saját országukat vagy nagyobbak vagy a többi országgal-körülbelül azonos méretűnek tekintsék. A gyermekek egyharmada /n=64/ Magyarországot rajzolta legnagyobbak, a többiek pedig a többi országgal nagyjából azonos méretűnek rajzolták hazájukat.

A pozitív affektív elem, valamint a pozitív értékű nagy kognitív elem közötti egyensúly fenntartása Magyarország esetében ifjú- és felnőttkorban már természetesen lehetetlen, hisz

addigra Magyarország tényleges méreteire vonatkozólag kialakulnak a reális ismeretek. De mivel a "kicsi" negatív értékű kognitív elem, mely nincs egyensúlyban a haza pozitív affektív elemével, feszültség jön létre, ami feloldást keres magának, mégpedig a következő disszonancia indukálásával: kis ország - nagy teljesítmények. Ez persze csak formájában disszonancia-indukció, hiszen valójában az eredeti disszonancia redukciójának felel meg, miáltal a pozitív nemzeti önkép fenntartható /sőt fokozható/. Érdeemes volna megnézni más, hasonlóan ingatag önképű kis nemzetek /s a kelet-európai kis nemzetek kétségkívül ilyenek/ öngazoló hétköznapi racionalizációját, vajon tartalmazznak-e ilyen jellegű logikai szembeállításokat. Feltehető, hogy e népszerű hétköznapi logika-minta elterjedtségéhez még történelmi okok is járulnak, hiszen a nagyság mint kognitív elem sok esetben jelen van a történelmi Magyarország területének ismerete vagy azazal egyenértékű sejtése formájában. E feltevés a legalább középiskolát végzettek esetében valószínűsíthető. Az elvesztett nagyság¹¹ tudata csak fokozhatja a jelenidejű "kicsinység" irritáló hatását, s következésképpen a különböző teljesítmények nagyságával történő ellensúlyozás tendenciáját. Bár melyik kelet-európai nép az, mely ne tudna legalább egy-két olyan évrre hivatkozni a történelemből, mely jogcímül szolgál elvesztett nagyságának visszaálmódására. Bibó már idézett tanulmányában írja, hogy "e nemzetek legtöbbször egykori vagy lehetséges nagyhatalmi helyzeteken rágódik, ugyanakkor azonban oly csüggedten tudja magára alkalmazni a "kis nemzet" megjelölést, ami például egy holland vagy dán számára teljesen érthetetlen volna". A kicsinység-tudat tájéku-
kon eleve magába rejti kompenzációjának kényszerét."

Középiskolás korúak körében folytatott vizsgálataink egyik, már bemutatott adata is közvetve alátámasztani látszik ezt a tendenciát. Amikor azt az állítást, hogy "bámulatra méltó x-ek ezeréves küzdelme az idegen népek tengerében" a magyarokra nézve adtuk meg, a megkérdezettek 61 %-a egyet értett vele, míg amikor ugyanezt az állítást a szlovákokra nézve adtuk meg, az egyetértők aránya 14 % volt. Ugyanebben a vizsgálatban tapasztaltuk, hogy a megkérdezettek 66 %-a ellenzi azt az állítást, miszerint "más kis népek több nagy embert adtak a világnak Magyarországnál"/ Az állítással csak 8 % értett egyet, a többiek a "nem tudom"-álláspontra helyezkedtek.

Az utóbb idézett eredmény kapcsán felállítottuk azt a hipotézist,¹³ hogy a nemzeti tematikájú hétköznapi tudatban a saját ország teljesítményeinek megítélésére /a teljesítmények indikátorára legyen a "nagy emberek" arányított száma/ más mérce érvényes, mint amilyen mércét alkalmaznak a saját országgal méretnél fogva összevethető más kis országok teljesítményei kapcsán. Az országos fiatal reprezentatív mintán 1979-ben végzett vizsgálatunk során mód nyílt e hipotézis ellenőrzésére. Egy állítás két változata kapcsán kértük ki a válaszadók véleményeit. A két változat elkülönítve a kérdőív távol eső pontjain szerepelt, és mintegy 25-30 perc idő telt el a két kérdés föltevése között. A két változat a következő volt:

1. "Nincs még egy olyan kis nemzet, mely annyi nagy embert adott volna a világnak, mint a magyar."

¹³ Vö. Csepeli Gy., 1979. A nemzeti tudat- és érzésvilág kutatásáról. (Társadalmi Szemle. 11. sz. 95. old.

2. "Nincs még egy olyan kis nemzet, mely annyi nagy embert adott volna a világnak, mint a holland,"

A magyarok kapcsán a megkérdezettek 64 %-a egyetértett az állítással, 25 %-uk nem értett egyet, s 11 %-uk "nem tudom"-választ adott /n=858/. A "holland-változat" már nem aratott ilyen széles körű sikert. A megkérdezetteknek csak 12 %-a értett egyet az állítással, 48%-uk nem értett egyet, 40 fő pedig "nem tudom"-választ adott. E kísérlet eredményei tehát beigazolták hipotézisünket.¹⁴

A "kis ország - kis teljesítmények" - ami logikailag egyensúlyt jelentene - ezek szerint más kis országok megítélésében járható kognitív utat képez, de a saját kis ország esetében /legalábbis ha az a saját kis ország a magyar/ feltétlenül átalakításra szorul. Az így adódó "kis ország - nagy teljesítmények"-szerkezet már informatív /hiszen ellentétet tartalmaz, ami önmagában figyelemfelhívó/, s ami a döntő, hízelt összehasonlításokra adhat alkalmat a nagy országokkal /ahol kognitíve "természetesek" a nagy teljesítmények/, valamint a nagy eredményekkel tőlünk eltérően nem dicsekedhető kis országokkal. Az öncsaló gondolkodás hajlamán kívül e kognitív szerkezet létéért feltehetően a tömegkommunikáció kultivációs tevékenysége is felel. Feltűnt, hogy a híryanagok milyen előszeretettel alkalmazzák a magyar vonatkozá-

¹⁴ Ellenvethető, hogy a "holland-változat" kapcsán azért kaptunk más egyetértési arányokat, mert objektíve kicsi az ismeretszint a holland nagy emberekkel kapcsolatban. Én mégis úgy vélem, hogy elsősorban attitűdproblémáról és nem ismeretproblémáról van szó, mivel a magyar nagy emberekkel kapcsolatban sem rózsás az ismeretszint. Egy 1972-es országos reprezentatív vizsgálatban például a megkérdezetteknek csak 20 %-a tudta megmondani, hogy ki volt Eötvös Loránd, 30 %-uk tudta Irinyi Jánost, s 36 %-uk tudta Kandó Kálmánt azonosítani. /Békés F. 1977. 78. old./

sú teljesítmények alkalmával a "világhírű", "Európa-hírű" jelzőket, óhatatlanul sugallva azt, hogy országunk mértani arányait meghaladó nemzetközi presztízst élvez a különböző teljesítmények elismerése tekintetében. Egy vizsgálat során megállapítottuk, hogy ezeknek a jelzőknek a használata egyes esetekben nélkülözi a reális alapot /például a tatabányai állatkertben élő "világ legnagyobb pókja"-hír esetében/, más esetekben pedig nincs sok értelmük, mert magyar unikalitásra vonatkoznak ugyan, de más országok hasonló unikalitásaival összehasonlítva korántsem olyan nagyszerűek /például tájaink, gyógyforrásaink, boraink, lovaink/, mint azt hírközlésünk beállítja, illetve - s ez a fontos - távolról sem annyira relevánsak, mint azok a területek, melyeken igencsak híján vagyunk a "világhírű" és "Európa-hírű" jelzőkkel jellemezhető teljesítményeknek /például infrastruktúra, termelékenység, lakásellátottság/. Ugyanakkor az is megállapítható volt, hogy tömegkommunikációnk kerüli a "világhírű" és "Európa-hírű" jelzőket, amikor negatív jelenségekről van szó /például válási arányszám, öngyilkossági arányszám stb./. ¹⁵ Ez a fajta implicit etnocentrizmus azután termékeny talajra talál a "kis ország - nagy teljesítmények" kognitív mintájának alkalmazóiban.

Hazaelméletek

Interjúinkban bőven kaptunk megfogalmazásokat a haza jelentésére vonatkozólag. Jellemző érvelésmódokat tudtunk elkülöníteni, melyek mindegyike egy-egy köznapi elméletet képezett. A haza olyan

¹⁵ Részletesebben lásd Csepeli Gy., Méhes G., 1976..

racionalizációs és magyarázó köznapi elméletként jelenik meg, mely nem egyszerűen élményt fogalmaz meg, hanem jelentést tulajdonít a tárgyi-dologi környezetnek, miáltal az idegen környezet otthonossá, a jelentésnélküli jelentéstelivé lesz, s az ember úgy botorkál a kettő között tátongó szakadékon átívelő pallón, hogy közben a "hit egyetlen csöppje sem loccsan ki".

Ahol a haza és az otthon egy és ugyanazon empirikusan tapasztalható természeti és közösségi világ, ott a hit, a ragaszkodás, a szeretet nem szorul reflexióra. A hazaszeretet mint köznapi reflexió tárgya feltétlenül modernizációs jelenség: a természettől és a primer közösségtől való elszakadás megmagyarázandóvá teszi azt, ami korábban oly magátólértetődő és természetes volt. Az elszakadás feszültséget jelent, amit még fokoz a választ. hatóság mozzanata is: hiszen ha csak véletlen műve és nem magátólértetődő a születés helye és közege, akkor a gesztus, miáltal szükségszerűvé és természetessé válik, csak a választás, az elhatározás lehet.¹ A hazaszeretet végeredményben e kettős eredetű – az elszakadás bizonytalanságából és a választás igazolásából adódó – kognitív disszonancia redukciójaként magyarázható.

A hazaszeretet jelensége nem szubjektív, mégcsak nem is morális kérdés. Ha nincsenek a disszonancia megjelenését valószínűsítő társadalmi okok /indusztralizáció, urbanizáció, politikai-ideológiai integrációs szervezetek/, a hazaszeretet nem egyéb, mint a szűkebb táj és közösség iránt kialakult kondicionált reflex. De a hazaszeretet minden egyes ember életében is hosszú fejlődési-érési folyamat eredménye, mely megfelelő szocializációs ráhatások hiányában nem alakul ki, illetve csökevényes marad. A

köznapi tudat számára a, hazaszeretet objektív előzményei nem nyilvánvalóak, annál inkább nyilvánvaló a hazaszeretetben rejlő hallatlan motivációs tartalék, érzelmi hév. Amikor a hazával kapcsolatos köznapi elméleteket megpróbáltuk skálaszerűen felsorakoztatni, azt láttuk, hogy a skála egyik szélső pontjára azok a megnyilvánulások kerültek, amelyek erre az érzelmi tartaléokra reflektálnak. A skála másik szélső pontja a racionális cselekvés világa. A következőkben felhozott példák mind az interjúk szövegeiből származnak.

1. Irracionalitás. Valamiképpen természeti jelenségnek tűnik ebben a beállításban a hazához való pozitív kapcsolat, melyre nincs ésszerű magyarázat.¹ Mintha az állat lélektanból ismert territoriális elméletek köznapi változatait olvasnánk.

"Ha logikusan gondolkozik az ember, például ha én gépember volnék, akkor mennék Svédországba, mert ott a legmagasabb az életszínvonal.. Egy hal át fog úszni oda, ahol jobb körülmények vannak részére, de mivel nem halak, hanem emberek vagyunk, ezért marad az ember itt."

"A nemzeti hovatartozás mindenképpen ösztönös.?"

"Erre nem lehet senkit rábeszélni, meg megtanítani, mert azt érezni kell, hogy most én idetartozok-e, vagy sem. Egy bűnöző is vallhatja magát magyarnak."

2. Hűség. Ez az irracionalista haza-elmélet "emberiesített" változata, mely az ösztön helyébe egy ugyanolyan erejű, de már morális kényszerként megjelenő lelki köteléket tesz.

"Hát valami hűség kell hogy fűzze az embert, ez csak olyan téren esetleg, hogy megpróbálok nem szégyent hozni a hazára."

"Én a magam részéről azt tartom, hogy az emberekben fenn kell tartani valamilyen módon ezt a hazaszeretetet, hűséget, s a

hűségnek a nemzethez a legválságosabb időkben is meg kell maradnia.

3. Csoportosulási hajlam. Lényegében ennek az elméletnek a megfelelőjét a szociálpszichológiai irodalomban is megtalálhatjuk, ahol az affilációs hajlam és szükséglet mint a csoportképződés egyik független változója jelenik meg." Külön kérdés volna, hogy a hétköznapi elmélet reflektálódik-e a tudományos elmélet szintjén, vagy fordítva, valamilyen "leszivárgásról" van-e szó.

"Szükséges rossz, hogy az ember rá van szorulva arra, hogy másokkal szövetkezve esetleg mások ellen felhasználja azt a bizonyos csoportot, mert az emberek alapvető, természetes vonásai között van ez is, hogy közösségre van szüksége ahhoz, hogy biztonságban érezze magát."

"A különböző foglalkozású emberek egymás társaságát fogják keresni és leülnek egy pohár sör mellé és búsulnak egy pár percet, mert az néha nem is esik olyan rosszul, ilyen Magyarország, a mi hazánk, meg egyebek..."

4. Kommunikáció.. A kommunikálás lehetősége, mely összekapcsolja az egyes nemzeti csoportokat, elsősorban mint nyelvi kérdés merült föl. Úgy tűnik, hogy az anyanyelv azonossága centrális eleme a hazával kapcsolatos kognitív elemnek.

"Ugyanazt a nyelvet beszéljük, ezért vagyunk jobban egymásra utalva."

"Ha az anyanyelv eltűnik, akkor a nemzetiségi probléma is eltűnik, most úgy érzem, hogy akkor nem lesznek határok, hogy Magyarország, Románia..."

"Szerintem az, hogy nyelv, az egy objektív valami, ami összetartja az itt élő embereket. Határokon kívül és határokon belül élőkkel."

5. Összetartás. Az attribúcióval kapcsolatos fejezetben láthattuk, hogy a pszichologizáló -moralizáló oktípus - melynek pozitív iskolapéldája éppen az összetartozás - mennyire népszerű, gyakran választott motívum volt mind a siker-oktulajdonítás, mind a kudarc -oktulajdonítás esetében, ahol az Összetartás hiánya, a széthúzás szerepelt fővételként. A szó mögött megbúvó implicit elmélet valószínűleg arra utal, hogy összetartás révén lehet leginkább közösségi élményhez, biztonságérzethez jutni.

"Nagy szerepe kell lennie annak, hogy a magyarok összetartanak-e, magyarnak vallják-e magukat, mert aki nem vallja magát magyarnak, az nagyon könnyen, akár a legkisebb csábításra is itt-hagyja az országot és elmegy."

"A legfontosabb az, hogy a nemzetnek együtt kell maradnia, össze kell tartania, az a legfontosabb, utána jöhet minden."

"Esetleg vehetjük úgy is, hogy a haza ragaszkodás az olyan emberekhez, akiknek többé-kevésbé hasonló a gondolkodásuk és helyzetük az övékhez."

6. Közös sors. Szociálpszichológiai értelemben Lewin használja ezt a kifejezést arra utalva, hogy egy társadalmi nagycsoport sajátos lelki arculatát, élményvilágát egységesítheti az átélte, átszenvedett közös tapasztalat. Ennek objektíválódása a kultúrában e tapasztalatok áthagyományozásán keresztül történik, a csoport történelmi tudatának kialakulását teszi lehetővé, mely természetesen csak a legáltalánosabb vonatkozásokban közös a csoport minden tagja

számára, de úgy tűnik, hogy a haza érzelmileg koncentrált kognitív eleme mintegy jelképe lehet az ott élők - persze sokszor mitizált, ám egyben tagadhatatlan valóságalapokkal rendelkező - közös sorsának, feltételezett hasonlóságának. /Ez esetben megint a köznapi és tudományos szociálpszichológiai elméletképzés egybeesésének lehetünk tanúi./

"Tehát egyszerűen közös nyelv, közös történelem, közös irodalom, hagyományok vannak. Ez rengeteg szál, ami összefűzi az embereket."

"Maga a történelem, és ezeknek a koroknak az ismerete magáival hozza azt, hogy az emberben kifejeződjék, hogy magyar nemzetiségű."

"Én sokkal jobban érzem magam ott, ahol sok olyan ember van, akik hasonló alapokkal, többé-kevésbé hasonló élményekkel rendelkeznek, mint azokkal, akik kevésbé olyanok és a nyelvi nehézségek miatt nem tudják úgy egymást megérteni."

7.. Közös érdek.' Feltételezett skálánkon ez az a pont, ahol a köznapi /illetve az annak megfelelő tudományos/ szociálpszichológiai elmélet már a racionalitás mozzanatát tartalmazza. Nem kizáró, csak színező érvényű a korábbi elméleti szikrákhoz képest."

"Mindenképpen mindig lesznek kis közösségek, mindig lesznek érdekcsoportok. Természeti adottságból is adódik, például, hogy a tenger mellett élő emberek azok biztos, hogy szövetkezni fognak." /Egyik beszélgetőpartner hozzáteszi: "A sikeres halászat érdekében."/

"Egymásra vagyunk utalva, hát a szomszéd népeket nem kérhetjük meg, hogy ők építsék föl nekünk a paksi atomerőművet."

"Talán annyiból lenne értelme ezzel a kérdéssel foglalkozni, hogy végül is nekünk magyaroknak hát mégiscsak közös céljaink vannak, együtt akarunk elérni bizonyos dolgokat, azaz, hogy az emberekben megpróbáljuk ezt az érzést erősíteni, esetleg ezeket könnyebben el lehet érni."

8. Egyéni érdek. Pragmatista alapelvként jelenik meg ebben az érvelésben a haza mint olyan szerveződés, ahol az egyén megtalálja számítását, kényelem-érzésétl

"Először is elégedett az ember, mindennapos munkájával bizonyít, a problémákat megoldja, szereti a környezetét, szeretné jobbra varázsolni is, ezen keresztül családi kötelékek és egyebek, munkahely, minden-minden ehhez a kis földdarabhoz fűzi."

9. Cselekvő hazafiság. Az irracionális haza-fogalom szöveg ellentéte, melyet tömegkommunikációnk gyakran kultivál.

"Ha arról beszélünk, hogy ki igazán jó magyar, szerintem az lehet, aki a szülőföldjén próbálja jól érezni magát, a körülményekhez képest, másrészt ha nem jól érzi magát, akkor valahogy változtat a helyzetén, persze egyedül ez nem nagyon sikerül."

Érdekes a köznapi haza-elméleteknek ez a sokszerűsége és gazdagsága, mert a szépirodalmi kommunikáción kívül - melynek hatósugara szűkkörű - nemigen kultiválódnak a társadalmi kommunikációban haza-elméletek ilyen bőségben és árnyaltságban. Mindazonáltal hiányoljuk a haza-elméletnek már a felvilágosodás korában kialakult változatát, mely nem elégszik meg azzal, hogy irracionális vagy racionális viselkedési elvek bevezetésével re-

dukálja a kognitív feszültséget, nem pusztán naturalizálja azt, ami eredendően történelmi és társadalmi természetű, hanem a haza társadalmi-jogi konstrukciójára helyezi a hangsúlyt, miképpen azt Voltaire klasszikus meghatározásával szemléltethetjük:

"Ha azok, akik - mint én - szántóföldeket és házakat birtokolnak, összegyűljelek közös érdekeik érvényesítése végett, gyülekezetükben én is hallottam a hangomat; az egésznek vagyok egy része, a közösségnek, a nép szuverenitásának: ez az én hazám."¹⁶

Olyan feltételek között, amikor a társadalmi részvétel minden területén fokozódik a tudatosság, a választás, a felelősség és a demokratikus magatartás szerepe, különösen fontos az érzelmeket és a jogszerű érdekeket integráló haza-fogalom kultivációja a társadalomban. Ez a fajta hazaszeretet, ami ellenmérget jelent a hovatarozás-élmény etnocentrikus túlzásaival szemben, anélkül hogy az etnocentrizmustól megszabadult ember feloldódna a vele szemben közömbös történelemben.

¹⁶ Lázár Guy fordítása /Smith, 1971. 119.. old../

ÖSSZEFOGLALÁS

A nemzeti hovatartozás jelenben megnyilvánuló jelenségeinek kialakulásáért egyénen kívüli történeti-társadalmi hatótényezők felelnek, ám megjelenésük és működésük egyéni viselkedéshez kötött. Zárójelbe téve a nemzeti hovatartozás jelenségét létrehozó gazdasági-történelmi tényezőket, nem foglalkoztunk azzal, hogy a nemzeti érzés és tudat mint magátólértetődő tipizációk és relevanciák rendszere miként jött létre, s szociológiailag mikor és hogyan itatta át a társadalomban szocializálódó egyének tudatát és viselkedését. Abból indultunk ki, hogy egyfelől létezik egy ideologikusan megszerkesztett, etnocentrikusként jellemzett hovatartozási értelmezési készlet, másfelől létezik a társadalmi lét mindennapjaiba vetett egyének szükségletrendszere önmaguk és a körülöttük levő társadalmi világ magyarázatát illetően, és amit nemzeti tudat- és érzésvilágnak nevezünk, az e két létező tény egymásratalálása.

Elsősorban a kommunikációs aspektust emeltük ki, olyan világ- és önértelmezési mintaként meghatározva a nemzeti hovatartozással kapcsolatos tudati tartalmakat, amelyek összessége üzenetnek felel meg. Formailag ez az üzenet többféle módon érhet el az egyénhez. Közvetíthetik személyes vagy személytelen pályák, kódja lehet diakron vagy szinkron jellegű. Az üzenet tartalmait vizsgálva dimenziókat különítettünk el, melyek a léttel, a prioritásokkal, az értékekkel és az összefüggésekkel kapcsolatos rejtett előfeltevéseket foglalják magukba, megadva a lehetőséget a

nemzeti csoport minden egyes tagja számára, hogy az üzenethez hozzáférve kialakíthasson egy képet önmagáról, a világról, a társadalomról, az értékekről és az oksági összefüggésekről.

Az üzenetben kultivált értelmezések jelentése nem egynemű, de mindegyik jelentési alternatíva pszichológiailag azonos módon funkcionál, azaz oly módon képes a nemzeti csoport jelenben élő tagjait integrálni, hogy jelentéstelivé varázsolja számukra az idő és tér számukra eredendően közömbös dimenzióit. A nemzeti sajátosságokat tételesen kifejtő ideologikusan megszerkesztett üzenet minden variánsában múlt-tudattal ruházza fel tagjait, megteremtven számukra a nekik szóló történelmet. Másrészt kijelölven a tipikusnak és fontosnak számító jelenségek körét, néven szólítván az embert, az üzenet megteremti társadalmi létezésének pszichológiailag beszédes jelenbeli keretét, a nemzetet.

Az egyén a maga individualitásában képtelen olyan tapasztalatokat szerezni, amelyek kimerítenék a számára ismeretlen, de ugyanakkor magyarázat után kiáltó jelenségek értelmezési lehetőségeit. Ennélfogva kénytelen bekapcsolódni a tapasztalatok egy másik sorának vélemények és nézetek kommunikációjában kifejeződő társadalmi összehasonlítási folyamataiba, amikor is a társadalmi kommunikációban forgalmazott hovatartozási üzenet egyes dimenzióinak oly módon veszi hasznát, hogy beépíti azokat a mindennapi empíria eszközeivel nem ellenőrizhető világra vonatkozó magyarázatainak rendszerébe. Találkozván a felé közvetített hovatartozási üzenet létre, prioritásokra, értékekre és összefüggésekre vonatkozó dimenzióival, úgy alakítja ki a maga számára átlátható és érvényes magyarázatokat, hogy egyúttal részévé válik a kollektív önmeghatározásnak, bekapcsolódik azok körébe, akik minden-

napjaikban hasonló módon éreznek, gondolkoznak és tesznek a kollektív önmeghatározás által fontosnak tartott, empirikusan nem ellenőrizhető jelenségekkel találkozáskor.

Az egyén kielégítvén a megismeréssel, társas alkalmazkodással, önvédelemmel és értékkifejezéssel kapcsolatos mindennap újratermelődő szükségleteit, önmagát azonosnak tudhatja egy, a maga idői és térbeli létezési korlátaihoz képest jóval kiterjedtebb idői és létezési korlátok között élő integrációnak, melyet jelen esetben nemzetnek nevezünk. A nemzeti hovatartozás mint szociológiai és szociálpszichológiai jelenség nem öröktől való, születése és elhalása objektív társadalmi tényezők függvénye. Amíg lesznek társadalmi, integrációk és lesznek azokat alkotó individuumok, az integrációk mindig is létre fognak hozni etnocentrikus felhangokkal teli hovatartozási üzenetet és az egyének a maguk mindennapi kognitív szükségleteik rabjaiként mindig is reagálni fognak arra hovatartozási élményükben. Ennek az általános törvényszerűségnek konkrét megnyilvánulását láthatjuk a nemzeti érzés és tudat jelenségeiben.

Mivel az egyén a közösségileg kidolgozott élménylehetőségeket, s sorukban a nemzeti hovatartozás alternatíváját, készen találja maga körül, annak belsővé válása tanulási folyamat, melyet szocializációnak nevezünk. A nemzeti érzésre és tudatra való szocializáció nem jelenik meg a nemzeti hovatartozás alternatívájának hiányában, s nem jelenik meg akkor sem, ha az alternatívával való találkozásnak nincsenek meg az ontogenetikus feltételei. Amennyiben mind a társadalmi, mind az egyéni feltételek biztosítottak, a nemzeti szocializáció szakaszos fejlődési folyamat, melynek során az értelmezés centruma az én-ről fokról fokra távolul,

mígnem megállapodik a nemzeti hovatartozás alternatívájánál. A nemzeti szocializáció ágensei szociológiailag meghatározott tényezőktől függő különböző hatékonysággal közvetítik a nemzeti hovatartozás üzenetét az egyén számára, kiben az élmény, annak érzelmi és gondolati változatai különböző intenzitással, szálenciával, differenciáltsággal rendelkező attitűddé formálódik.

A Szocializációban az egyén jellegzetes élettörténetet él meg, melynek nyomai beépülnek pszichikumába, és genetikailag adott egyszeriségét társadalmilag észlelhető és kifejezésre jutó individualitásba fordítják. Az egyéni létproblémák a személyes térben lüktető interakciók és kommunikációk sodrában nyerik vagy nem nyerik el megoldásaikat. Olyan körülmények között, amikor a létproblémák egyénbe szabott megoldására nem kínálkozik mód, autoriter mintát követő szocializációs előzmények esetén a konfliktusok színtere a nemzeti csoport ideologikusan megfogalmazott létproblémáiba helyezkedhet át. A létrejövő autoriter nemzeti attitűd érzelmi bázisa elfojtásos; gondolati tartalmai pedig zárt, kizárólag igazoló jellegű nézetekből állnak. A személyiségkonfliktusok nemzeti hovatartozás révén történő feloldása nacionalizmustól átítatott személyiséget eredményez, mely tömeges előfordulás esetén társadalomlélektani fenyegetés a nemzeti érzés- és tudatvilág demokratikus tartalékaira nézve.

A nemzeti hovatartozás és a személyiség kapcsolatának egyik szélsőséges változata az élmény paranoid beszűkülése. Ellenpólusa ennek a nemzeti hovatartozáson való kívülkerülés, a felvilágosult előítéletmentesség. Ebben az esetben a személyiség érzelmileg közömbösen viszonyul mindenféle nemzeti hovatartozás-

hoz, s akár mikroközösségek, akár maga választotta makroközösségek keretei között él, a nemzeti hovatartozás kívül esik létproblémáin, ami által nem eshet az azonosulás csapdáiba, de kívül esik értelmezési problémáin is, miáltal idegenként kényszerül élni mindenféle nemzeti realitáson belül.

A személyiség és a nemzeti hovatartozás kapcsolati lehetőségei sorában látunk egy olyan változatot, mely sem nem abszolutizálja, sem nem relativizálja magában a hovatartozási élményt, hanem érzelmileg az ambivalencia, gondolatilag az univerzalitás szabálya talajára helyezkedve önmagát és másokat a nemzeti hovatartozás konkrétságában képes szemlélni, s megélt disszonanciáit cselekvésben kívánja feloldani.

Az ember a társadalom által rendelkezésére bocsátott jelölőrendszer segítségével jut el önmaga megnevezéséig, s e jelölőrendszer elemeit kategóriáknak nevezzük. A nemzeti kategória hozzáférhetősége esetén az önmegjelölés kézenfekvő módja a nemzeti kategória elfogadása, a társadalmi identitásba való beépítése. A nemzeti attitűd affektív és kognitív tartalmainak magátólérteztődősége mint szubjektív élmény a nemzeti kategóriának az önmegjelölésben elfoglalt helye folytán jön létre. Az identitás-tudat a térbe és az időbe vetett egyén bizonytalanságának redukciója. A nemzeti kategória csak akkor jut kitüntetett szerephez ebben a redukcióban, ha hozzáférhetősége biztosított, beépítésére mind makroszociális, mind mikroszociális szinten a feltételek adottak. ám a nemzeti kategória beépülése az identitásba még nem jelenti annak mindenekfelett való szálenciáját. Dinamikus-hierarchikus struktúra részét képezi, és aktivizálva a nemzeti attitűdöt, akkor lép elő, ha az egyes konkrét élethelyzetek erre implicit vagy explicit formában felszólítást tartalmaznak. Elő-

zetesen megtanult helyzeti összefüggésekben szerepelvárásonként merülhet föl a nemzeti identitás kinyilvánítása. Máskor az identitás-érzés oly mértékben lehet veszélyeztetett, a bizonytalanság oly nagymérvű lehet, hogy az egyén számára önmaga jelölésére nem marad más érvényes fogódzó, mint nemzeti hovatartozásának hangsúlyozása. Hasonló hatású helyzet, ha a nemzeti identitás kinyilvánítása révén az egyén pozitív összehasonlításokat tehet a saját személyére nézve másokkal szemben. Végül az identitás-kinyilvánító inger az észlelt előítélet és a hátrányos megkülönböztetés.

A társadalmi identitás hierarchikus-dinamikus szerkezetében betöltött helytől függetlenül a magyar nemzeti kategória jelentéskészlete kétféle eszmetörténeti repertoárból merítheti anyagát. A nemzeti hovatartozással kapcsolatos üzenet "magyar" jelzőjének egyik jelentése adott, vérségi, leszármazási kötelékekre utalhat, másik jelentése pedig szerzett, társadalmi-jogi eredetű kapcsolatot foglalhat magába. A különbség nem jelentkezik tisztán a mai magyar nemzeti tudatban. A kétféle jelentés békésen megfér egymással, ámde csak akkor, ha a saját nemzeti csoport tagjainak definiálásáról van szó. Etnikailag különbözőnek tartott csoportok tagjainak asszimilációját megakadályozhatja a magyar-kategória "szerzett" jelentésblokkjának ignorálása.

A hovatartozási élmény centrumában álló identitás a nemzeti kategóriát tartalmazván érzelmileg besugározza az önmagukat hasonló kategóriával jelölők körét. Az érzelem irányát tekintve pozitív, intenzitását tekintve változó. Potenciálként viselkedve averzív, sértő ingerekre az érzelem intenzitása megnő, hangsúlyozását nem igénylő helyzetekben lappang. Ideologikusan reflektált

változata "a nemzeti érzés", melynek fontosságát a köztudat - az iskolázottsági szint növekedésével egyenesen növekvő aránytan - elismeri.

A nemzeti hovatartozással kapcsolatos élmény involválja az egyént. Az adott élményt vallók körét azonos jellegű ingerek irányában szenzitizálja, kijelölve számukra a relevanciák kollektíven érvényesnek tartott körét. Az érzés reflektálatlan, spontán megnyilatkozása jól kommunikálható, mind a feladó, mind a címzett esetében. Az affektivitás regiszterének elemei a naturalizálást, a folyamatos működést és az alkalomadtán kívánt megvallást teszik lehetővé az egyén számára, aki individuális vonásként éli át a szóbanforgó érzés eredendően kollektív természetét.

Az affektivitás regisztere etnocentrikus beállítódásnak veti meg az ágát, miáltal lehetővé válik a saját nemzeti csoport feltétlen szelektív - és elfogult - kezelése. A beállítódás logikailag hamis, de megfelelő védekező mechanizmusok révén igaznak tetsző autosztereotípiákat szervez maga köré.

A nemzeti attitűd érzelmi alapjait plasztikus energetizáló-motiváló rendszerként képzelhetnénk el, melynek kizárólagos célja a nemzeti hovatartozásban kultivált üzenet etnocentrikus tartalmainak fenntartása és védelme, másfelől az identitás evidenciájának igazolása, a kétségbevonó cáfolatok elutasítása. A valóságban azt tapasztaltuk, hogy nemcsak a disszonancia-redukció tendenciája érvényesül a nemzeti attitűd érzelmi alapjaiban, hanem egy ellenkező jellegű, a feszültségeket növelő, tartósító, diszkrepanciára hajtó tendencia is fellelhető.

Maga az üzenet, mely a nemzeti hovatartozást kultiválja, sem jellemezhető kizárólagosan etnocentrikus mintaként. A jelenben

élőkre irányuló kommunikációk mögött rejlő nemzeti vonatkozású üzenet önmagában véve is poliszemikus és ambivalens. Megfelelő szociológiai feltételek - fiatal életkor, városi lakhely, magas iskolai végzettség - esetén a kultivált üzenet ambivalens, tehát disszonanciával terhes vonásai iránt eleve megnő a figyelem, nem érvényesülnek az egyébként várható egyensúlyképző mechanizmusok. Másrészt az eredeti közösségekből kiszakított, vagy azokat eleve nem ismerő egyén számára is nyilvánvaló lehet - különösen ha az identitásba a nemzeti kategória "szerzett" jelentés köré épül be -, hogy a nemzeti hovatartozás választás eredménye, s mint ilyen csak egy az alternatív hovatartozások sorában. Ebben az esetben a disszonancia állandósul és a nemzeti attitűd érzelmi alapját az ambivalencia jellemzi. Disszonancia-redukció és disszonancia-indukció tehát egyképpen végbemehet a nemzeti attitűd érzelmi alapjaiban. Szociológiai tények, a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely, az életmód, a társadalmi tapasztalatok köre határozza meg, hogy mikor melyik pszichológiai változat kerül túlsúlyra." A többség attitűdje kiküszöböli a disszonanciát, lévén ez a megoldás kényelmesebb, az evidencia-élmény természetének jobban megfelelő. A kisebbség attitűdje viszont fenntartja a disszonanciát, s gondolatba, cselekvésbe fordítja át a konfliktusosnak megélt hovatartozást, anélkül, hogy elutasítaná. Van az egyensúlyképzésnek olyan módja is, amikor nem a feltétlen pozitivitás, hanem a feltétlen negativitás jut túlsúlyra az attitűdben, ennek törvényszerű viselkedésbeli korrelátuma a nemzeti közösséggel való szakítás, az emigráció vagy a cinikus szembenállás.

A nemzeti attitűd kognitív tartalmainak funkciója az affektív alapok racionalizációja, a hovatartozási üzenetben kultivált értékek és összefüggések hétköznapi tudásban hasznosítható változatainak kialakítása.' Az affektív tartalmak plaszticitásával és rugalmasságával szemben a kognitív tartalmak merevek. E merevség részben a kognitív tartalmak denotátumainak természetével is összefügg, hiszen magyarázó lehetőségeik nem terjednek ki a világ jelenségeinek totalitására," és történelmileg érvényességi körük szűkül. Legnagyobb, mondhatni kimeríthetetlen tartalékaik a nemzeti csoport sajátos /főként lelki és kulturális természetű/ képességeinek és teljesítményeinek értékelésében rejlenek. Az objektíve mérhető képességek és teljesítmények értékelésében is kimutathatóan jelen vannak azonban ideologikus torzulások. Ideologikus forrás a nemzeti csoport historikumára, jelenére és perspektíváira vonatkozó értékítéletek és valószínűsítőítéletek világa. Az önkényes szempontválasztás, a mindennapi tudás szerkezetének megfelelő polarizáció, attribúció, dichotómizáció, disszonancia-redukció nem a reális önismeret, hanem az igazoló elemeket preferáló, a cáfoló elemeket elutasító önkép szövegében áll."

A merevség pszichológiai oka, hogy a kognitív elemek és mechanizmusok az egyéni tudatba betelepülve részint tanult ismeretekként vannak jelen, melyek körét az ismeretszociológiai vizsgálatok tapasztalatai szerint az iskolai végzettség határozza meg, részint pedig köznapi elméletekként, implicit szabályrendszerekként, amelyek az ismereti bázissal gazdálkodván változatlanul újra és újra generálják a logikailag hibás, de az igazolás funkcióját jól ellátó értékítéletek és valószínűsítőítéletek körét. E hibás körforgásból csak az érzelmi ambivalencia, a kognitív egyen-

súly felborítása, a reális viszonyok tudomásulvétele, a nemzetet mint önértéket mellőző cselekvés révén lehet kilépni.

A kognitív szerkezetek strukturális egyneműsége - amennyiben ideologikus nemzetkép fennmaradásáért felelnek - nem jelent tartalmi egyneműséget.'

A nemzeti hovatartozást hordozó üzenet - mióta lassan és fokozatosan kibontakozva megszületett - koronként változott. A nemzeti társadalomba nem egyszerre léptek be az egyes társadalmi osztályok és rétegek, melyek ráadásul érdekeiknek megfelelően mindig más és más szelvényeket hasítottak ki a nemzeti hovatartozás üzenetéből, egyben tovább is alakítva azt. E történet-szociológiai folyamatok következtében a mai magyar köztudat nemzeti témájú kognitív elemei tartalmukat tekintve rendkívül sokszínűek és bár a hétköznapi tudat egyensúly elvű szerkezeteinek jóvoltából egymás mellett békésen megférnek, ideologikus tartalmikat tekintve inkoherezensek.

A szocialista társadalmi viszonyok közepette végbemenő modernizációs fejlemények, az intenzív iparosodás, a városiasodás, az iskolai végzettség átlagos szintjének emelkedése, a szakmasztruktúra változása, a civilizatorikus fejlődés nem gyöngítette, hanem növelte a közösségi önmeghatározás - s köztük a nemzeti önmeghatározás - iránti szükségletet. Az eltelt évtizedekben viszont nem jött létre olyan koherens, társadalmilag kultivált új nemzeti hovatartozási üzenet, mely a társadalmi tudatba behatolva a szocialista társadalom haladó és demokratikus értékeinek megfelelő, a nemzeti és a nemzetközi vonásokat ötvöző modern nemzeti érzés és tudat elemeit alakíthatta volna ki a köztudatban. Vákuum jött létre, melynek kitöltésében hosszú időn át monopolhelyzetet

élveztek a nemzeti üzenet történelmileg félmúlt idejű tartalmai, melyek többségükben avítt kognitív elemeket és mechanizmusokat kultiváltak a - jórészt személyes - kommunikációk forgalmában. A nemzeti tudat archeologikus rétegeinek ereje nagyrészt egyoldalú, pszichológiailag egyenértékű alternatívát felmutatni nem képes kritikájukból fakad. E kritika nem vállalva a nemzeti érzés- és tudatvilág reális léte mögött munkáló mindennapi kognitív szükségletek kielégítését, lényegében cáfoló tartalmakat közvetít az egyének felé, akik avítt igazoló kognitív elemek mobilizálásával reagálnak.

A szocialista társadalmi, viszonyokkal adekvát nemzeti érzés- és tudatvilág kialakításáról gondolkozva abból a tudásszociológiai tényből indulhatunk ki, hogy a nemzeti hovatartozás élménye és a hovatartozással kapcsolatos tudás a társadalmi struktúrát leíró változók mentén - minőségi változataiban attól részt függetlenül - piramisszerűen alakul. A piramis alapját képező affektivitásra fokról fokra szűkülő kognitív építmény települ, vagyis az élmény homogenitása mellett a tudás differenciáltsága figyelhető meg a társadalomban.

Az élményindikátorok - ezek az affektív dimenzióba vágó kérdések kapcsán képezhetők - szinte mindenkit megmozgatnak válaszadás tekintetében, és a válaszok megoszlása nem különbözik lényegesen a strukturális független változók egyes értékeinek mentén. Az élmény és a tudás határmezsgyéjén lévő indikátorok ugyan csak széles körű mobilizáló erővel rendelkeznek, szinte mindenkit válaszadásra készítenek, de a válaszok tartalom szerinti megoszlása már jellegzetes különbségeket mutat a strukturális független változók egyes értékei mentén. Ilyen esetet képeznek a

nemzeti attitűd egyes sztereotip tartalmi és egyensúlyi szerkezetei után tudakozó kérdések.

A tudásindikátorok egyik válfaját azokból a kérdésekből képezhetjük, amelyek megválaszolására nincs szükség ugyan jól elsajátított ismeretekre, különösebb tájékozottságra és műveltségre, de megválaszolásuk a nemzeti problematika iránti érdeklődést, a nemzeti hovatartozás élménye iránti kognitív szükségletek intenzitását feltételezi a válaszadókban, kiknek aránya az élményben osztozók egészéhez képest töredéknyi. A lemorzsolódás szükségképpen jobban érinti az idősebb, nem városi, kvalifikálatlan rétegekbe tartozó válaszadókat. Egyes esetekben /pl. büszkeség-indokok preferálása, szégyen-indokok kerülése/ a válaszadók reagálása egységes. Más esetekben a válaszok megoszlanak, de nem a válaszadók strukturális meghatározói /iskolai végzettség, kor, lakhely/ mentén. Ilyenek a legérdekesebb, a köztudat állapotát leginkább minősítő kérdések, a polarizációs ítéletek, az attribúciók, dichotonizációk, kompenzációk, valószínűsítő ítéletek.

A tudásindikátorok másik válfaját képezik a kifejezetten ismeret jellegű kérdések, melyek megválaszolásához nem elégséges az attitűd által szállított tudásanyag. Ezeknek az ismereteknek az elsajátítására az iskolában vagy a családon, illetve a kortárs-csoportokon belül zajló szocializáció során vagy az aktuális tömegkommunikációval beható érintkezés során volt mód. Ez esetben a válaszadás a társadalmi struktúrát leíró változók /magas iskolai végzettség, viszonylag fiatalabb életkor, urbanizált lakhely/ által szelektál, szűk kisebbségre korlátozódik, melynek hatása a nemzeti érzés és tudat általános állapotára nézve a számszerű arányt jóval meghaladó mértékű, lévén, ez a réteg a társadalmi tudat generálásában és kommunikálásában a legaktívabb.

A mai magyar nemzeti érzés- és tudatvilágról adott vázlatunkban a kutatás során felmerült elméleti és empirikus tapasztalatokról kívántunk számot adni. Célunk nem pusztán adatok felsorakoztatása volt, miképpen a nemzeti hovatartozás érvényes szociálpszichológiai elméletének kifejtésére nem vállalkozhattunk. Folyamatról szerettünk volna tudósítani, melynek során a szociálpszichológia által kidolgozott fogalmi és elméleti apparátust a mai magyar nemzeti érzés- és tudatvilág jelenségeinek értelmezésére használtuk föl, szembesítve e jelenségeket a szociológiai társadalomleírás néhány változójával.

IRODALOM

- Adorno. T. W.. Frenkel-Brunswik. E., Levinson. D. J.: Sanford. R. N. 1950. The authoritarian personality. N. Y. Harper.
- Allport. G. W.. 1977.. Az előítélet. Bp. Gondolat Kiadó.
- Becker. H. 1963. Outsiders. Studies in the sociology of deviance. New York: The Free Press.
- Békés F. 1977. Adalék az ismeretek méréséhez, struktúrájához és tipológiájához. Bp. Kandidátusi disszertáció.
- Békés F. 1980. Ismeret szintmérés, ismeretstruktúra, ismerettipológia. Bp. TK-kiadás
- Berecz J. 1979. Nemzeti és nemzetközi érdekek dialektikája és fejlődéstendenciája. In: Érdekviszonyok, szervezetek, politika a fejlett szocializmus építése időszakában. Szerk.: Polgár T. Bp. TIT-kiadás.
- Berbert P. L. Luckman. T. 1966. The Social Construction of Reality. N. Y. Doubleday and Co., Inc.
- Bernstein. B. 1971. Class, Codes and control. London. Routledge and Keegan Paul.
- Bibó I.. 1946/ A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. Bp. Új Magyarország röpirataid
- Bourdieu. P. 1978. A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Bp. Gondolat Kiadó."

- Buchanan. W. Cantril. H. 1953. How nations see each other?
Urbana: Univ. of Illinois Press.
- Cicourel. A. 1972. Basic and normative rules in the negotiation
of status and role. In: Sudnow. D. Social Interaction. N.Y.
Free Press.
- Converse, P. E. 1964. The nature of belief systems. In. D. E.
Apter /Ed./, Ideology and discontent. N. Y. Free Press.
206-261.
- Cooley. O. H. 1922. Human nature and the social order. New York.
Scribner's /Rev. ed./
- Czigány L. 1976. A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus
Angliában. 1830-1914. Bp. Akadémiai Kiadó.
- Csepeli Gy. Méhes Gy. 1976. Vázlatpontok a nemzeti érzés szo-
ciálpszichológiai kutatásához. ELTE Szociológiai Tanszék és
Tömegkommunikációs Kutatóközpont /kézirat/.
- Csepeli Gy. 1978. Vélemények a magyarokról és a környező orszá-
gok népeiről. Tömegkommunikációs Kutatóközpont /jelentés/.
- Csepeli Gy.. Horváth Á.. Sik E.. 1978. Fiatalok véleménye önma-
gukról, a magyarságról és a környező országok népeiről. ILV
Sajtó- és Közvéleménykutató Osztály., Tudományos Szoc. In-
formációs és Továbbképző Intézet /jelentés/.
- Csepeli Gy.. 1978. Nemzeti ingroup- és outgroup-attitűdök huszon-
éves fiatalokkal készített interjúkban. Tömegkommunikációs
Kutatóközpont Szociálpszichológiai Osztály /kézirat/.

- Csepeli Gy. Hann E. 1978. Nemzeti karakter - történelmi Ön- ismeret. /A szocialista tudat fejlődése című kutatási fő- irány tématanácsa számára készített tanulmány./
- Csepeli Gy. 1979. Középiskolás korú fiatalok véleményei a ma- gyarságról és a szomszéd népekről. Tömegkommunikációs Kuta- tóközpont Szociálpszichológiai Osztály /kézirat/.
- Csepeli Gy. 1979. A nemzeti tudat- és érzésvilág kutatásáról. Társadalmi Szemle. 36; 11. 70-78.:
- Csepeli Gy. Gergely G. Lányi G.. 1980. Fiatalok véleményei, érzései és viselkedései a magyar hovatartozással kapcsola- tosan. ILV Sajtó- és Közvéleménykutató Osztály /kézirat/.
- Csepeli Gy. 1980. A valóságba ágyazott érték. Hozzászólás egy nemzet-vitához. Új Forrás. 12:3, 57-59.
- Csepeli Gy. /Szerk./ 1980. Előítéletek és csoportközi viszonyok. Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Dawson. R. E.. Prewitt. K.. 1969. Political socialization. Boston. Little, Brown and Co.
- De Lamater J. Katz. p. Kelman. H. C. 1969. On the nature of national involvement: a preliminary study. The Journal of Conflict Resolution. XIII; 3. 320-357.
- Deutsch. K. 1953. Nationalism and social communication. N. Y. Wiley.
- Deutsch. M.. 1973. The resolution of conflict. Constructive and destructive processes. New Haven and London. Yale University Press.

- Farkas J. László. P. Szabó J. 1968. Nemzeti Önismeret- és előítélet vizsgálat Veszprém megyében. MM Tájékoztató. 6. 13 9-146.
- Festinger, L. /1954/ A társadalmi összehasonlítás folyamatainak elmélete. In: Pataki F. 1976. /Szerk./ Pedagógiai szociálpszichológia. 259-291.
- Festinger L. 1957. A theory of cognitive dissonance. Evanston 111. Row, Peterson.
- Garai L. 1969. Személyiségdinamika és társadalmi lét. Bp. Akadémiai Kiadó.
- Gerbner. G., 1977. A kulturális mutatók. In: Horányi Ö. /Szerk./ Kommunikáció I. A kommunikatív jelenség. 267-280.¹
- Glatz F. 1980. A történettudomány és a közgondolkodás történeti elemei. Társadalmi Szemle. 1980. 1. 47-57.
- Gramsci, A.. 1977V Az új fejedelmé Jegyzetek Macchiavellihez. Bp. Magyar Helikon.
- Halász L. 1978. Önáltatásaink körforgása. /Rendhagyó esettanulmány/ Valóság. 1978. 9. 93-99.^f
- Halász L., Sipos K.. 1969. Művészeti kommunikáció hatása a faji előítéletre. Bp. Akadémiai Kiadó.
- Halász L. Hunyady Gy. Marton W. M. 1979. Az attitűd pszichológiai kutatásának kérdései.¹ Bp. Akadémiai Kiadó.
- Heider F. 1958. The psychology of interpersonal relations. N. Y. Wiley.

- Heller Á. 1966. Mi a magyar most? Kortárs. 8. 1297-1308.
- Hernádi M. 1978. A mindennapi élet fogalmának felbontása. Magyar Filozófiai Szemle. 3. 382-410.
- Hanák, P. 1973. A kiegyezés historiográfiájához I. Valóság. 12. 16-25.
- Hanák P. 1974. A kiegyezés historiográfiájához II. Valóság. 12. 11-28.
- Hanák P. 1975. Magyarország a Monarchiában. Bp. Gondolat Kiadó.
- Hankiss Á. 1979. "Idegen nyelven beszélnek, aztán ki tudja, hogy mit gondolnak?" Egy elővizsgálat eredményei. TK Mihely. 1979. II. 15.. 10. 8.
- Hunyady Gy. - Hann E. Lázár G. Pörzse K,. 1974. Nézetek a hazafiságról, a magyarságról és az internacionalizmusról. Bp. Tömegkommunikációs Kutatóközpont /kézirat/.
- Hunyady Gy. Hann E. Pörzse K. 1975. Nézetek a szocialista hazafiság időszerű kérdéseiről. Bp. Tömegkommunikációs Kutatóközpont /kézirat/.
- Jakab Z. Tardos R. Tomka M. 1971. Vélemények a szomszéd országokban élő magyar nemzetiségek helyzetéről és néhány környező ország népéről. Bp. Tömegkommunikációs Kutatóközpont /kézirat/.¹
- Kann, R.A.1950. The multinational empire. N. Y.
- Katz. D. 1979. Az attitűdök tanulmányozásának funkcionális megközelítése. In: Az attitűd pszichológiai kutatásának kérdései. 105-121.

- Katz. D. Kelman. H. C. Vassiliou. V. 1969. A comparative approach to the study of nationalism. Peace Research Society. Papers, XIV. The Ann Arbor Conference.
- Kelman. H. C. 1969. Patterns of personal involvement in the national system: a social-psychological analysis of political legitimacy. In: Rosenau, I. N. /Ed./, International politics and foreign policy: A reader in research and theory. N. Y. Free Press. 276-288.'
- Kis. D. 1979. A nacionalista portréja. Új Symposion. 158. sz.
- Kon. I. Sz.. 1974. Az előítélet pszichológiája. In: Váriné Szilágyi Ibolya /Szerk./ A pszichikum és a tevékenység a mai szovjet pszichológiában. 561-593.
- Kon. I. Sz.. 1974. A nemzeti jellem problémájához.. In: Huszár I. /Szerk./ Történelem és filozófia. Új törekvések a szovjet filozófiai kutatásokban. Bp.. Gondolat Kiadó. 304-345.
- Kon. I. Sz. 1978. Otkrityije Moszkva. Politizdat.
- Krappman. L.. 1980. Az identitás szociológiai dimenziói. Bp. Szociológiai Füzetek. 21. sz.
- Levine. R. A. Campbell. D. T. 1972. Ethnocentrism. - N. Y. Wiley.
- Lewin. KV. 1977. Csoport dinamika. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Lewin. K. 1972• A mezőelmélet a társadalomtudományban. Bp. Gondolat Kiadó.
- Marx - Engels - Lenin a proletár nemzetköziségről. Bp. 1977. Kossuth Kiadó.

- Mead, G. H. 1973. A pszichikum, az én és a társadalom. Bp. Gondolat Kiadó.
- Merton. R. K. Barber. E. 1963. Sociological ambivalence. In: Sociological theories, values and sociocultural change. N. Y. The Free Press of Glencoe.
- Pettigrew. T. F.. 1958. Personality and sociocultural factors in intergroup attitudes: a cross-national comparison. Journal of conflict Resolution 2, 29-42.
- Pataki F. 1977. A társadalmi "nagy csoportok" értékorientációi. In: Társadalomlélektan és társadalmi valóság. 158-187.
- Pléh Cs., Pap M. 1972. A nyelvhasználat és a társadalmi helyzet. Szociológia 2.
- Porsnyev. B. F. 1966. Szocialnaja Pszihologija i isztorija. Moszkva
- Quasthoff. U. 1980. Előzetes megfontolások a sztereotípiák nyelv-tudományi leírásához. In: Élőit életek és csoportközi viszonyok. 92-128.-
- Rokeach, M. 1960. The open and closed mind. N. Y. Basic Books.
- Schutz. A.. 1944. The stranger: an essay in social psychology. American Journal of Sociology. 49, 6. 499-507.
- Schutz, A. 1970. On phenomenology and social relations. Ed. and Intr. Wagner, H, R. Chicago. Chicago University Press.
- Smith. A. D.. 1971. Theories of nationalism. London: Duckworth.

- Szabó M. 1978. Programideológiák és állapotideológiák. Világosság. 2. 72-80.
- Szecső T. 1971. Kommunikációs rendszer - hétköznapi kommunikáció. Bp. Akadémiai Kiadó.
- Szecső I., 1979. Értékek a társadalom napirendjén. /Jegyzetek a tömegkommunikáció lehetőségeiről./ Társadalmi Szemle 36; 9. 48-57.
- Szűcs J. 1974. Nemzet és történelem, Bp. Gondolat Kiadó.
- Tajfel, H. Wilkes. A. L. 1963. Classification and quantitative judgment British Journal of Psychology. 54. 101-114.
- Tajfel. H. Jahoda G. 1966. The development in children of concepts and attitudes about their own and other nations. A cross-national study. Proc. XVIII.¹th. Int. Congress of Psychology. Moscow. Symposium, 36:17-33.
- Tajfel. H. Fiamant. C. Biliig. M. G. Bundy. R. P., 1971. Social categorisation and intergroup behavior. European Journal of Social Psychology. 1. 149-178.
- Tajfel. H.. /1973/ Az előítélet gyökerei: néhány megismeréssel kapcsolatos tényező. In: Előítéletek és csoportközi viszonyok. 40-79.
- Tajfel. H. 1980. Social stereotypes and social groups. In: Turner, J. C, Giles, H. /Eds../ Intergroup Behaviors. Oxford: Blackwell.
- Tóth P. P. 1979. Az egyetemi hallgatók mozgalmi a két világháború között a gr. Tisza István Tudományegyetemen /1929-1939/. Kandidátusi disszertáció. ELTE Szociológiai Tan-szék.